

Kutatási Füzetek

13.

A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:

Fischer Ferenc
Harsányi Iván
Ormos Mária

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási Füzetek

13.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2008

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Sarlós István
Vitári Zsolt

Az angol és a francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Bene Krisztián

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Sarlós István

Címlaptervező:
Ocsovai Gábor

Nyomdai előkészítés:
Publikon Kiadó
IdResearch Kft.

©Szerzők, 2008
©Szerkesztők, 2008

ISBN 978-963-642-271-4
ISSN 1416-0986

TARTALOM

Előszó	9
<i>Baumgartner Bernadette</i> : Német nemzetiség, magyar iskola, román állam. A szatmári svábok iskolaügye az 1920-as években	11
<i>Bene Krisztián</i> : Francia fegyveres kollaboráció 1940–45. A Légion des Volontaires Français contre le bolchévisme (LVF) születése	35
<i>Fellner Máté</i> : Az osztrák alkotmány átalakulása 1920 és 1934 között	53
<i>Fodor Veronika</i> : A Chorin-család. Munkásjólét és szociális gondoskodás	73
<i>Hancz Erika</i> : A Magyarországra vonatkozó krónikák helye a Nagy Szülejmán korabeli oszmán történetírásban	89
<i>Havasdi József</i> : A koleraügy központi szabályozása a dualizmusban	111
<i>Kisdiné Neményi Barbara</i> : Az otthonszülés metamorfózisai	135
<i>Nagy Edit</i> : Gazdasági szabotázsügyek jogi háttere és az igazságszolgáltatás (1946–1948)	153
<i>Rausch Petra</i> : „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis” – A szatmári bányavidék és a nagybányai bányakamara 1550–1580 között	167
<i>Schmidt Andrea</i> : A történelmi adottságok szerepe a 21. századi regionális fejlődésben – Lengyelország példáján	189
<i>Slachta Krisztina</i> : Ifjúsági divat, antidivat, szubkultúrák, ellenkultúra az NDK-ban az 1960-as és 1970-es években	209
<i>Somogyiné Dobai Szilvia</i> : A határhasználat változása Fehérvár-árcsurgón és környékén	227
<i>Stipich Béla</i> : „...Apámnál nem vagyok jó...” A Zalpa-szöveg és a hatalom megosztásának gyakorlata a Hettita Birodalom korai időszakában	245

CONTENTS

Preface	9
<i>Bernadette Baumgartner</i> : German nationality, Hungarian school, Romanian state. The measures concerning the education in Szatmár in the 1920s	11
<i>Krisztián Bene</i> : French armed collaboration 1940–1945. The birth of the Légion des Volontaires Français contre le bolchévisme (LVF)	35
<i>Máté Fellner</i> : The transformation of the Austrian constitution between 1920 and 1934	53
<i>Veronika Fodor</i> : The Chorin family. The workers' well-being and the social care	73
<i>Erika Hancz</i> : The role of the chronicles referring to Hungary in the Ottoman historiography of the age of Suleiman the Magnificent	89
<i>József Havasdi</i> : The central regularization of the measures concerning the cholera in the time of dualism	111
<i>Barbara Kisdi-Neményi</i> : The metamorphosis of giving birth at home	135
<i>Edit Nagy</i> : The legal background of economical sabotage affaires and the justice (1946–1948)	153
<i>Petra Rausch</i> : „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis” – The mine-region of Szatmár and the Chamber of Miners of Nagybánya between 1550 and 1580	167
<i>Andrea Schmidt</i> : The role of historical facts in the regional development – Poland's example	189
<i>Krisztina Slachta</i> : Youth fashion, anti-fashion, subcultures, counter-culture in the GDR in the 1960s and 1970s	209
<i>Szilvia Somogyi-Dobai</i> : Changes in the use of bound in Fehérvárcsurgó and in its ambit	227
<i>Béla Stipich</i> : „... I'm not good for my father...” The Zalpa-text and the practice of separation of powers in the early period of the Hittite Empire	245

INHALT

Vorwort	9
<i>Bernadette Baumgartner</i> : Deutsche Nationalität, ungarische Schule, rumänischer Staat. Das Schulwesen der Sathmarschwaben in den 1920-er Jahren	11
<i>Krisztián Bene</i> : Französische bewaffnete Kollaboration 1940–1945. Die Geburt der Légion des Volontaires Français contre le bolchévisme (LVF)	35
<i>Máté Fellner</i> : Die Transformation der österreichischen Verfassung zwischen 1920 und 1934	53
<i>Veronika Fodor</i> : Die Chorin Familie. Arbeiterwohlstand und Sozialversorgung	73
<i>Erika Hancz</i> : Der Ort der Chroniken über Ungarn in der osmanischen Geschichtsschreibung in der Zeit des Suleiman des Grossen	89
<i>József Havasdi</i> : Die zentrale Regelung der Cholera-Frage im Zeitalter des Dualismus	111
<i>Barbara Kisdi-Neményi</i> : Die Metamorphose der Heimgeburts	135
<i>Edit Nagy</i> : Rechtliche Grundlagen des wirtschaftlichen Sabotage und die Justiz (1946–1948)	153
<i>Petra Rausch</i> : „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis“ – Das satmarische Bergbaugebiet und die Bergkammer in Frauenbach/Nagybánya zwischen 1550–1580	167
<i>Andrea Schmidt</i> : Die Rolle der historischen Grundlagen in der Regionalentwicklung im 21. Jahrhundert – das Beispiel Polen	189
<i>Krisztina Slachta</i> : Jugendmode, Antimode, Subkulturen, Gegenkulturen in der DDR in den 1960-er und 1970-er Jahren	209
<i>Szilvia Somogyi-Dobai</i> : Die Änderung der Feldmarkbenutzung in Fehérvárcsurgó und seiner Umgebung	227
<i>Béla Stipich</i> : „...Ich bin nicht gut für meinen Vater...“ Der Zalpa-Text und die Praxis der Machtteilung in der Frühperiode des Hettitischen Reichs	245

TABLE DE MATIČRE

Avant-propos	9
<i>Bernadette Baumgartner</i> : Nationalité allemande, école hongroise, état roumaine. L'affaire d'enseignement des Allemands à Szatmár dans les années 1920	11
<i>Krisztián Bene</i> : La collaboration armée française 1940–1945. La naissance de la Légion des Volontaires Français contre le bolchévisme (LVF)	35
<i>Máté Fellner</i> : La transformation de la constitution autrichienne entre 1920 et 1934	53
<i>Veronika Fodor</i> : La famille Chorin. Le bien-être ouvrier et les mesures sociales	73
<i>Erika Hancz</i> : Le rôle des chroniques appliquant à la Hongrie dans l'historiographie ottomane à l'époque de Soliman le Magnifique	89
<i>József Havasdi</i> : La réglementation centrale des mesures dans le domaine de choléra pendant le dualisme	111
<i>Barbara Kisdi-Neményi</i> : Les métamorphoses de l'accouchement à domicile	135
<i>Edit Nagy</i> : L'arrière-plan juridique des affaires de sabotage économique et la justice (1946–48)	153
<i>Petra Rausch</i> : „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis” – La région de mines de Szatmár et la Chambre de mines de Nagybánya entre 1550 et 1580	167
<i>Andrea Schmidt</i> : Le rôle des données historiques dans le développement régional – L'exemple de la Pologne	189
<i>Krisztina Slachta</i> : Mode de jeunesse, anti-mode, subcultures, contre-culture dans la République démocratique allemande dans les années 1960–1970	209
<i>Szilvia Somogyi-Dobai</i> : Le changement de l'utilisation des confins à Fehérvárcsurgó et aux alentours	227
<i>Béla Stipich</i> : „...Je ne suis pas bien pour mon père...” Le texte Zalpa et la pratique du partage de pouvoir pendant l'ancien Empire hittite	245

ELŐSZÓ

Kutatási Füzetek című sorozatunk legutoljára 2005-ben jelent meg. Két utolsó számunkkal doktorandusz hallgatók köszöntötték 75. születésnapjuk alkalmából Ormos Mária és Harsányi Iván nyugalmazott professzorainkat. Három éves szünet után sorozatunk most megjelenő, 13. kötete ismét szolgál némi újdonsággal. Jelenlegi újításunk aprópója, hogy az „Európa és a magyarság a 18-20. században” Történelem Doktori Program évekkel ezelőtt olyan Interdiszciplináris Doktori Iskolává alakult át, amely immár lefedi a 18. század előtti történelmi korszakokat is, néprajz – kulturális antropológia, illetve politológia programjai révén pedig olyan fontos tudományágakat köt össze a történettudománnyal, amelyek a mindennapi tudományos munka terén is nagyon sokszor egymásra vannak utalva. Az elmúlt évek alatt egységgé érett doktori iskolánk az interdiszciplinaritás elvét kívánta e kiadványsorozat sarokkövévé tenni. Így a Kutatási Füzetek a jövőben a teljes doktori iskola kiadványa lesz, amely teret enged történelmi, néprajzi, kultúrantropológiai, politológiai, de akár más tudományághoz tartozó írásoknak is. Nem változott viszont az a célkitűzésünk, hogy sorozatunkkal elsősorban doktorandusz hallgatóinknak kívánunk megszólalási lehetőséget biztosítani, s továbbra is elsősorban olyan írásokat teszünk közzé, amelyek új kutatásokat prezentálnak, illetve olyan tudományos eredményeket mutatnak be, amelyek Magyarországon – és főleg magyar nyelven – kevésbé hozzáférhetőek. Ebben a szellemben fogant mostani kötetünk is, amelyet – reméljük – további tartalmas kidaványok fognak követni.

A szerkesztők

BAUMGARTNER BERNADETTE

NÉMET NEMZETISÉG, MAGYAR ISKOLA,
ROMÁN ÁLLAM

A SZATMÁRI SVÁBOK ISKOLAÜGYE AZ 1920-AS ÉVEKBEN¹

A trianoni döntés értelmében a szatmári német települések – három falu, Zajta, Mérc és Vállaj kivételével – Romániához kerültek. A döntés ellentmondásos helyzetet teremtett mind a kis sváb közösség, mind a román állam számára. Utóbbinak alapvetően új szituációval kellett számolnia az által, hogy a területgyarapodás eredményeként az addig majdnem teljesen homogén román lakosságú ország soknemzetiségű állammá vált. Kiváltképp a Magyarország területéből hozzá kapcsolt területek révén. Az 1930-as román népszámlálás adatai szerint e 103.093 km²-nyi terület lakosságának anyanyelvi megoszlása – csupán a számunkra legfontosabb nemzetiségek adatait véve figyelembe – az alábbi képet mutatta: 58,2% román, 26,7% magyar, 9,8% német.² Ebben a helyzetben a román hatalom elsődleges célja volt az újonnan szerzett területek megtartása – mindenekelőtt a magyar revíziós törekvések, illetve azok sikeres megvalósításának megakadályozása. Ennek fontos eszköze lett a különböző nemzetiségek, mindenekelőtt a többi kisebbség, így a német népcsoportok kijátszása a magyarokkal szemben.

Ezt szolgálta a kisebbségi politika, melynek fontos eleme volt az oktatásügy, az iskolák fenntartásának és tanítási nyelvének szabályozása. E téren sajátos hármasság alakult ki: a szatmári *németek* (svábok) gyerekei zömmel a szatmári katolikus püspökség által fenntartott (magyar tanyelvű) iskolákba jártak, melyek működését a *román* állam törvényei és rendeletei szabályozták, hatóságai felügyelték.

A szituáció

A Károlyi-család által a 18. században szórványszerűen telepített svábok jobbágyként érkeztek, és azok maradtak az 1848-as jobbágy-

¹ A záró dátum nem feltétlenül jelent korszakhatárt. A közlemény terjedelmi keretei indokolják, hogy ebben az időpontban zárjuk a téma kifejtését.

² Erdély története III. 1742.

felszabadításig. Részben vegyes lakosságú falvakban éltek, részben pedig az általuk lakott településeket magyar vagy román falvak vették körül. Megfelelő gazdasági alapok híján, politikai érdekképviselőjük sem lévén, nem tudtak saját iskolákat, középiskolát létesíteni, így nem alakulhatott ki körükben vezető értelmiségi réteg. Azok, akik továbbtanultak, azt magyar nyelven teheték, és tanulmányaik végeztével magyar érzelműként, magyar kultúrával tértek vissza. Nem csoda tehát, ha az anyaországtól távol, az erdélyi szászoktól és a bánáti sváboktól elzárta élő szatmári svábok körében a természetes és a politikailag támogatott asszimiláció sikereket ért el. Ha nem is lettek teljes mértékben magyarok, a szatmári svábok nagy része 1918-ban már magyar érzelmű volt. Egyértelműen jelzik ezt a népszámlálási adatok. Míg 1880-ban a vizsgált 24 sváb település 29.873 lakosából 10.376 (34,73%) vallotta magát németnek, 1910-ben a megnövekedett népességnek már csupán 8,84%-a (40.490 főből 3581).³ Csekély létszámról van szó, ami alapján talán sokan azt mondanák, nincs történeti jelentősége viszonyaik, életkörülményeik vizsgálatának. A román államba kerülve azonban sorsuk alakulása számos fontos tanulsággal szolgálhat.

Lakóhelyük, a történelmi Szatmár megye nagyrészt az Alföld északi részén terül el, keleti részét azonban már a Bükk-hegység uralja.

A német identitás megtartásában, illetve az asszimilációs folyamat megindulásában a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális hatások mellett fontos szerepet játszott, hogy mennyire képeztek az egyes települések összefüggő tömböket vagy szétszórt szigeteket. A megye nyugati részén például egymáshoz viszonylag közel található Mezőfény, Csanáros, Csomaköz, Szaniszló, Mezőpetri. Ide sorolhatjuk Nagykarolyt és a vele szomszédos két falut, Kaplonyt és Kálmándot. Ettől az összefüggő sávtól délre található két elszigetelt települést: Mezőteremet és Erdengeleget. Nagykarolytól keletre egymáshoz viszonylag közel található Nagymajtény, Gilvác és Krasznaterebes. Innen délre Királydaróc egymagában áll.

A megye keleti részén, a Bükk-hegység lábainál, szintén egy összefüggő településcsoportot találunk. Ide tartozik Nagymadarász, Erdőd, Szakas, Nagyszokond, Krasznasándorfalu, Krasznabéltek. Délre haladva, Szilágy megye határában találunk egy teljesen elszigetelt falut, Nántút. Az erdődi járás északi részén különálló kis csoportot képez Szinfalu és Alsóhomoród. Szétszórtan helyezkednek el az ugocsi járásban Túrterebes, a szatmári járásban Zajta, a színerváraljai járásban Józsefháza és Barlafalu.

³ Erdélyi települései 1991, 88–107.

A megye közepén húzódott a magyar-román nyelvhatár – egy átmeneti zónával. A sváb falvak a nagykárolyi járásban magyar többségű falvakkal voltak körülveve, az eródi és szatmárnémeti járásban nagyrészt román, míg a színérváraljai, a nagybányai és a nagysomkúti járásban már szinte teljesen román lakosságú falvak övezték a sváb településeket.

Az asszimilációs hatásokban nagy szerepet játszott két magyar város. Egyrészt Nagykároly, mint vármegyei központ, megyei és állami hivatalok székhelye, másrészt Szatmárnémeti, a megye legnagyobb települése, virágzó kereskedelemmel, fejlett iparral, iskolákkal és más kulturális intézményekkel. Ezek magyarosító hatása különösen könnyen érvényesülhetett hasonló nagyságú sváb központ hiánya következtében.

A lakosság anyanyelve a népszámlálások adataiban

Lássuk, hogyan alakul a Szatmár vidéki svábok lélekszáma, az 1880-as és az 1910-es népszámlálás tükrében. Azért is fontos az 1880-as népszámlálás, mert ez az előző népszámlálásokkal ellentétben, a korábbi kérdések mellett (a házak száma, jelenlevő polgári népesség száma, vallási hovatartozás, írni-olvasni tudók száma) az anyanyelv kérdését is bevezette. Az 1910. évi népszámlálás pedig azért fontos, mert a területen ez volt az utolsó magyar népszámlálás.

1910-ben az anyanyelvre és nyelvtudásra vonatkozó kérdés felvételéhez a gyakorlati útmutató a tíz évvel korábbi szabályozás szellemében előírta: *„Anyanyelv gyanánt minden befolyástól menten, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennélfogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv a legtöbbször azonos azzal a nyelvvel, amelyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint az anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint az anyjéé, különösen, ha a gyermek kisdedővódában, iskolákban vagy egyéb társadalmi érintkezés által, vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. A még beszélni nem tudó csecsemőknél és a némáknál anyanyelv gyanánt a család nyelve, vagyis az a nyelv írandó be, amelyen az illető egyén hozzátartozói otthon rendszerint beszélni szoktak. Megjegyzendő továbbá, hogy anyanyelv gyanánt mindig csak egy nyelvet szabad kimutatni...”*⁴

⁴ VARGA E 1999.

Az vizsgált 24 faluban 1880-ban az anyanyelv szerint 10.376 (34,73%) német, 10.062 (33,68%) magyar és 8.006 (26,80%) román ajkú élt.⁵ Az 1910. évi népszámlálás óriási változást mutat a magukat magyar, illetve német anyanyelvűnek vallók aránya tekintetében. Ekkor 28.807-en (71,15%) a magyart, csak 3.581-en (8,84%) a németet, 8.026-an (19,81 %) pedig a románt jelölték meg anyanyelvként.⁶ Öt falu (Alsóhomoród, Krasznasándorfalu, Nagyszokond, Szakaszi és Szinfa) kivételével mindenütt csökkent a német anyanyelvűek száma, sőt néhány faluban a népszámlálás adatai szerint teljesen eltűntek a német ajkú lakosok. Ilyen volt Józsefháza, ahol 1880-ban még 85-en, illetve Gilvác, ahol 45-en vallották magukat német anyanyelvűnek. E két falu esetében még elfogadható akár a természetes asszimiláció ténye is, ugyanis 1880-ban a magyarok nagy többségben voltak, Józsefházán 664-en, Gilvácson pedig 348-an. De vajon mi történt Kaplonyban,⁸ ahol a 357 németből 1910-re egy sem maradt (a magyarok száma 1880-ban 828) vagy Mezőpetriben,⁹ ahol 1880-ban 819 német és 237 magyar élt, de 1910-re senki sem jelölte a németet anyanyelvként.

1920-ban a román kormány népösszeírást rendelt el. Összehasonlítva az 1910-es népszámlálás és az 1920-as népösszeírás adatait, döbbenetes változást láthatunk. Utóbbi szerint ugyanis a vizsgált 24 faluban 21.756 német volt, ami még az 1880-as népszámlálás számaihoz (10.376) képest is erős túlzásnak tűnik, az 1910. évi adathoz (3581 német) képest pedig határozott növekedést jelent. Tíz év alatt nem történhetett ekkora természetes szaporodás, és újabb sváb bevándorlásra sincs semmilyen adat. Valójában arról van szó, hogy a román államnak érdekében állott a „revizionista” magyarság számának minél nagyobb mértékű csökkentése. A román statisztika ezért a „faji szempont” alapján járt el, amely szerint a sváb származású egyén, még ha magyarnak is érzi magát, magyar nem lehet.¹⁰

A román hatóságok a manipuláció érdekében sajátos módon felhasználták az 1910-es magyar népszámlálás felekezeti adatait is. Így azokat, akik 1910-ben katolikusnak vallották magukat és német hangzású nevük volt,

⁵ Erdély települései 1991, 88–107.

⁶ Uo.

⁷ Az említett öt falu az erdői járásban, a Bükk-hegység lábánál található, Szatmárnémetitől távol, viszonylag elzárva a külvilágtól. Ezekben a falvakban még az 1980-as években is svábul beszéltek.

⁸ Baumgartner Mária közlése szerint az ő szülei (nagyzüleim) korosztálya Kaplonyban már nem beszélt svábul.

⁹ Baumgartner Mária közlése szerint az ő korosztálya Mezőpetriben még beszélt svábul.

¹⁰ COGITATOR 1928, 26.

1920-ban németekként, akik görög-katolikusnak, azokat románokként, a reformátusokat pedig magyarokként vették számításba. Csak egy-két példa. Kaplony összlakossága 1910-ben 1937 volt, és senki nem vallotta magát német anyanyelvűnek. Az 1920-as népösszeírás szerint viszont 1388 német élt a faluban, pont annyian, ahányan 1910-ben római katolikusnak vallották magukat.¹¹ Hasonló a helyzet Csomaköz vagy Nagykároly esetében is. Tény, hogy a telepítések alkalmával döntő szempont volt, hogy a telepes katolikus legyen, de a vármegyében éltek magyar (ebben az esetben magyar származású és nevű) katolikusok is. A magyar rovatba azonban csak reformátusok kerültek. Ugyanezzel a módszerrel nyilvánítottak az 1920-as népösszeírás során minden görög-katolikusot román nemzetiségűnek. Ez sem állja meg a helyét, ugyanis görög-katolikusok voltak például a 18. században érkezett, de már teljesen elmagyarosodott rutének és tótok is.¹²

Az 1920-as adatokat már a korabeli román hatóságok sem tartották megbízhatónak. Ezért 1927-ben a belügyminisztérium újabb népszámlálást rendelt el, ám ekkor is a „faji eredetre” kérdeztek. A népszámlálási utasítások és egyéb hivatalos nyilatkozatok alapelve az volt, hogy *„a faji származás tekintetében érzelmi alapokra helyezkedni nem lehet. [...] Nem arról van szó, hogy ki milyen nyelven beszél, mert lehet valaki jó román azért, hogy magyarul jobban tud, mint románul [...] a népi leszármazás nem az érzelmektől, a kultúrától függ, a felmenők kérdése az.”* Az eljárási utasítások is egyértelművé teszik a politikai szándékot: *„... mindenki olyan származásúnak vallhatja magát, amilyennek akarja, de majd a hatóság dönti el, hogy vallomása megfelel-e a valóságnak, avagy nem. A népszámlálási közeg, ha a vallomást kétségesnek tartja, ennek kifejezést ad a széljegyzetben, és ennek alapján a statisztikai hivatal megvizsgálja a bemonrást”* – nyilatkozta Constantin Bucşan államtitkár.¹³ Az 1920. és 1927. évi népszámlálás adatainak ismerete azért fontos, mert a hatóságok ezek alapján határozták meg az iskolák tanítási nyelvét.

A román nemzetiségi és iskolapolitika 1920 után

Az 1918. december 1-jén Gyulafehérváron elfogadott határozatokban nyilvánították, hogy a Románia területén élő népeknek biztosítják a „teljes nemzeti szabadságot”. Elismerték, hogy *„minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját*

¹¹ Uo. 28.

¹² Uo. 29.

¹³ VARGA E. 2008.

kebeléből választott egyének által”.¹⁴ Románia képviselői az 1919. december 9-én, Párizsban aláírt kisebbségi szerződésben vállalták, hogy az országhoz újonnan csatolt területek lakóinak – tekintet nélkül fajukra, vallásukra, anyanyelvükre – biztosítják a teljes állampolgári egyenlőséget, s számos egyéb jog mellett lehetővé teszik anyanyelvű elemi iskolák létesítését, melyek fenntartásához arányos részt biztosítanak az állami költségvetésből. Románia kötelezte magát, hogy nem hoz a szerződésben foglaltakkal ellentétes rendelkezéseket.¹⁵

Az 1923-ban elfogadott alkotmány szövegezésekor azonban figyelmen kívül hagyták a fenti elveket. A dokumentum nem tartalmazza sem a nemzetiségi (nyelvi), sem a vallási kisebbségek fogalmát, s a kisebbségi jogok létezését nem ismeri el. A román jogi irodalom érvei szerint azért, mert az a román államszuverenitás súlyos megcsorbítását jelentette volna, s erre a párizsi szerződés sem kötelezte Romániát.¹⁶ A törvény előkészítéskor pedig így érvelt Vintilă Brătianu, jelentősen befolyásolva az alap-törvény tartalmát: „Az első elv, amelynek a jövő alkotmányját át kell hatnia, az, hogy az őrizze meg a román állam egységes nemzeti jellegét. Annnyival inkább szükséges ezt a pontot megvilágítani, mert a kisebbségi szerződéssel megpróbálták ezt a jellegét meggyengíteni, és [...] azt akarták, hogy Nagyromániából egy új és szerencsétlen Ausztria–Magyarországot csináljanak.”¹⁷

A kisebbségi szerződés értelmében a saját anyanyelven való tanítást a kisebbségek által fenntartott iskolákban kellett volna biztosítani. A nevelésügyet Erdélyben legnagyobb részt a magyar és német nyelvű felekezeti iskolák látták el.

A kisebbségek iskolaügyének alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű volt az 1925. december 22-én kiadott magánoktatási törvény. Ennek értelmében az állami iskolákon kívül a gyermekek nevelése magánosok, felekezetek és közületek által fenntartott iskolákban is megvalósítható. Magániskolát román állampolgárok akár egyenként, akár közületekbe tömörülve fenntarhattak, amennyiben az állam engedélyezte, állandóan felügyelte és ellenőrizte azokat. A törvény leszögezte továbbá, hogy azokban az iskolákban, ahol román eredetű szülők gyermekei járnak, a tan nyelv román. Minden más esetben az oktatás nyelvét az iskolafenntartó határozhatta meg. Ezekbe az iskolákba azonban csak olyan gyerekeket lehetett felvenni, akiknek anyanyelve azonos volt az iskola tannyelvével.

¹⁴ A Gyulafehérvári határozatok, 2. és 3. pont, közli NAGY 1944, 209.

¹⁵ Uo. 213–221.

¹⁶ SOFRONIE 1930, 95–96.

¹⁷ Noua Constitutie a Romaniei, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Roman, Bucuresti. 1923, 27–28.

Bármilyen volt azonban az iskola tannyelve, a román nyelvet, Románia történelmét, földrajzát és az alkotmányt román nyelven kellett tanítani, és e tárgyak oktatói csakis román nyelvet ismerő, képesített tanárok lehettek. A magánosok által fenntartott óvodák tannyelve, amennyiben abba román eredetű szülők gyermekei is jártak, kizárólag román lehetett, s a csak kisebbségek által látogatott óvodákban is kötelező volt a román nyelv oktatása napi egy órában.

A magániskolák oklevelet nem állíthattak ki, csupán egyszerű igazolásokat. A minisztérium bizonyos feltételek mellett egyes magániskoláknak megadhatta a nyilvánossági jogot és az érvényes bizonyítvány kiadásának jogát. A nyilvánossággal nem bíró magániskolák tanulói – érvényes bizonyítvány szerzése végett, mint magántanulók – kötelesek voltak az állami iskolákban vizsgázni.

Az 1918. december 1-je előtt magánosok által felállított tanítóképzők, ha megfelelték a törvényekben előírtaknak, megmaradhattak, de az ezt követően alapítottakat a törvény szerint be kellett zárni.

A magániskolákban csak olyan román állampolgárok taníthattak, akik azonos képesítéssel rendelkeztek, mint az állami iskolák tanszemélyzete. Ismerniük kellett a román nyelvet, amit oklevéllel, vagy külön a román nyelvből, továbbá Románia történelméből, földrajzából és alkotmánytanából román nyelven tett vizsgával kellett igazolniuk. Annak, aki ezzel nem rendelkezett, 5 éven belül meg kellett szereznie azt, s ha ez nem sikerült neki, az illetőt el kellett bocsátani.¹⁸

Jóllehet, a kisebbségi szerződésben Románia garantálta, hogy a közoktatási célokra szánt összegekből méltányos részt juttat a nemzetiségeknek, illetve az általuk fenntartott intézményeknek, a törvényhozás ezt sem szabályozta, a magániskolákat az állam valójában nem támogatta. Ennek következtében a falvaknak kellett gondoskodniuk mind az állami, mind a felekezeti iskolák fenntartásról, ami nagy terhet rótt a kisebbségek közösségeire.

A törvény helyi érvényesítését több tényező befolyásolta. Egyrészt az adott település lakosságának etnikai összetétele, a kisebbségek esetében pedig az asszimiláció mértéke. Másrészt az iskolafenntartó intézmény jellege és annak oktatással kapcsolatos törekvései. Az olyan kis közösség esetében, mint amilyen a szatmári svábság volt, motiváló tényező lehetett a környező területek, települések lakosságának etnikai összetétele, s a hatalom azokkal kapcsolatos politikája – benne oktatáspolitikai célkitűzései. Ám ekkor már egy újabb, egyre nagyobb aktivitást mutató szereplő is megjelent a színen.

¹⁸ NAGY 1944, 135-136. – 1925. december 25-i tanügyi törvény.

A német mozgalom megjelenése Szatmárban

A szatmári svábok körében zajló asszimilációs folyamatot megállította az első világháború, mely a fronton szolgáló katonák között a német érzelem erősödését indította meg. Ezek hatásai már 1918–1920-ban is érzékelhetőek voltak néhány helyi kezdeményezésben.¹⁹ A spontán nemzeti ébredés három irányból részesült támogatásban. Egyrészt az erdélyi szászok és a bánáti svábok részéről, másrészt a külföldi németseget segítő németországi szervezetektől, s nem utolsósorban az előbbieik tevékenységét – saját politikai céljai érdekében – támogató román államtól.

Az 1921 szeptemberében, Csernovitzban rendezett német napokon már szatmári svábok is részt vettek, s egy képviselőjük helyet kapott az itt megalakult Romániai Németek Szövetsége (Verband der Deutschen in Rumänien) irányító testületében, nagygyűlésében (Hauptversammlung).²⁰ Bánáti sváb és erdélyi szász tanárok, újságírók, politikusok,²¹ valamint a Német Külföldi Intézet (Deutsches Auslands-Institut) megbízottainak Szatmárban tett látogatásai,²² szatmári német gazdák Bánátba szervezett utazásai,²³ szatmári tanítóknak rendezett német tanfolyamok²⁴ stb. hatására terjedt a német mozgalom az elszigetelt sváb közösség körében is. S ez szervezeti formát is öltött: 5 faluban (Erdőd, Béltek, Szinfalu, Mezőfény, Mezőpetri) már 1923 májusában létrejöttek a Német–Sváb Népkegyesség (Deutsch-schwäbische Volksgemeinschaft) helyi csoportjai (Ortsgemeinschaft).²⁵ 1926. január 10-én Nagykárolyban pedig megalakult a Szatmári Német–Sváb Népkegyesség (Deutsch-schwäbische Volksgemeinschaft Sathmar), majd március 14-én megválasztották irányító testületét a körzeti tanácsot (Gaurat) is, élén dr. Fritz Winterhofen elnökkel. A területi szervezet, a körzeti hivatal (Gauamt) központja Nagykároly lett. 1926 tavaszán már 13 faluban voltak szervezetei; a fenti ötön kívül Barlafaluban, Batarcon, Teremben, Szokodon, Sándrán, Homoródon, Szakaszon, Majtényban.²⁶

A szatmári svábok megszervezése kezdettől élvezte a román hatóságok támogatását. Egyértelműen jelezték ezt a bukaresti német követ – a román

¹⁹ SCHMIED 1976, 6–7.

²⁰ REINERTH 1993, 129.

²¹ PAAA – ADGB – Dr. Egon Gundhardt levele (1923. március 14.); Winterhofen levele a berlini külügyminisztérium IV. osztályának (1925. november 19.).

²² BARABÁS 2007, 140.

²³ TILKOVSKY 1999, 227.

²⁴ SCHMIED 1976, 19.; PAAA – ADGB – Dr. Egon Gundhardt jelentése az első német tanfolyamról (1926. január).

²⁵ SCHMIED 1976, 19.

²⁶ Uo. 20.

politikai szándékok tekintetében is árulkodó – szavai: „...*pszichológiailag is kedvező a pillanat, mert a román kormány támogatja a mozgalmat, mert célja a magyarság gyengítése.*”²⁷ Nyilvánvaló volt tehát, hogy a román kormányzat a német nemzeti törekvéseket eszközként használta a revízió veszélyével fenyegető magyar törekvésekkel szemben. A körzeti hivatal pedig élt a kedvező lehetőséggel, s egyre erősebb agitációs és szervezőmunkát végzett. Különösen nagy figyelmet szenteltek az iskolaügynek. A szatmári svábok püspökség által fenntartott iskoláira így két irányból is – egymást erősítő – nyomás nehezedett.

Harc az iskolákért

Szatmár vármegyében a *sváb* eredetű falvak oktatási intézményei kivétel nélkül a *magyar* dominanciájú *római katolikus* egyház által fenntartott elemi iskolák voltak. 1926-tól kezdődően a püspöki levéltár irataiból jól rekonstruálható az egyházmegye iskoláinak sorsa. Az 1920–1925 évek közötti időszakra Stefan Schmie²⁸ és Cogitator²⁹ szolgáltatnak bizonyos adatokat, de ezek több esetben is eltérnek egymástól.

Boromisza Tibor szatmári püspök 1920. december 6-i körlevelében arra szólította fel az iskolák tanítóit, hogy tegyék le a románok által kért hivatali esküt, nehogy a magyar oktatásügy ennek hiányában kárt szenvedjen. A kaplonyi Historia Domus szerint a falu tanítói 1921 januárjában ezt meg is tették.³⁰ Valószínű, hogy az eskütételre a többi faluban is sor került.

1921. március 10-én a Szatmár megyei (*román*) közigazgatási bizottság – sajátos módon az 1905. évi és 1907. évi *magyar tanügyi törvényekre* hivatkozva (amelyek a katolikus elemi iskolákban az *állam nyelvét* tették kötelezővé, és amelyet annak idején a szatmári püspökség elfogadott) – a megye sváb eredetű falvaiban elrendelte a német tanítási nyelv fokozatos bevezetését. Azért a németet, és nem az állam hivatalos nyelvét, mert a kormányzat – belátva a román nyelvű oktatás feltételeinek hiányát, s egyben riasztó hatását a svábok körében – úgy döntött, a kisebbségi általános iskolákban anyanyelven folyjék az oktatás. A megvalósítás módját a következőkben írta elő: minden osztályban már a folyó tanévben heti három

²⁷ PAAA – ADGB – Freytag, bukaresti német követ levele a berlini külügyminisztériumnak (1925. december 8.).

²⁸ SCHMIED 1966.

²⁹ COGITATOR 1928.

³⁰ H. D. Kaplony 99.

órában német írás-, olvasás- és beszédgyakorlat, majd a következő iskolai évben az I. és II. osztályban kötelező érvénnyel be kell vezetni a német tanítási nyelvet, a többi osztályokban pedig heti három órában tanítani a németet. Így, felmenő rendszerben végül néhány év alatt, fokozatosan az összes osztályban német lesz a tanítás nyelve. A rendelet szerint 15 napon belül lehetett fellebbezni a határozat ellen.³¹

Az egyházi főhatóság ezért elrendelte, a szülők minden faluban nyilatkozzanak arra vonatkozólag, hogy mi a gyerekek anyanyelve. A szavazás a községi bíró és a két esküdt jelenlétében történt, a nyilatkozatot a szülők saját kezűleg írták alá. Kaplonyban viszont a pap házról házra járt, hogy följegyezze az érdekelt családok anyanyelvét. A Historia Domusban véleményét is rögzítette: „*Mi pedig azt törekedtünk kimutatni, hogy minden családnak magyar az anyanyelve, a német tanítás abszurdum.*”³² A német tanítási nyelv bevezetése Kaplony esetében valóban „abszurdum” lett volna. A Nagykároly környéki falvak kivétel nélkül nagyrészt a magyar tanítási nyelvet választották. Csanálos, Csomaköz, Kálmánd, Kaplony, Mezőfény községekben senki nem kérte a német nyelvet, s Gilvácson és Mezőteremben is csupán hét-hét szülő. Az egyetlen Szinvalu volt, ahol a német tanítás mellett foglaltak állást, ami természetes is, hiszen a falu lakosai az 1980-as évek közepéig (amikor is nagyrészt Németországba vándoroltak) svábul beszéltek. A szavazás eredményére hivatkozva az érintett községek és az egyházi főhatóság is megfellebbezte a közigazgatási bizottság határozatát. A román közoktatási minisztérium ez ügyben hozott határozatában – ismét magyar jogszabályra, az 1868: XXXVIII. törvénycikkre hivatkozva – kimondta, hogy az előadási nyelv vagy az állam nyelve, vagy pedig az anyanyelv.³³ A római katolikus felekezeti iskolák csak arról dönthettek, hogy a *románt*, vagy pedig a *németet* választják iskoláik tannyelveként. Ebben a vonatkozásban van jelentősége az 1920-as román népszámlálásnak, amely a származást vette a nemzetiség alapjának. Így a német származásúakat (azaz a német nevű római katolikusokat) egyértelműen német nemzetiségűnek számították, függetlenül attól, hogy az illető minek vallotta magát, vagy hogyan nyilatkozott anyanyelvéről. A német tanítási nyelv bevezetése nemcsak azért volt abszurdum, mert néhány faluban már csak az öregek beszéltek a sváb (és nem német) nyelvet, hanem azért is, mert a német tanerő teljes mértékben hiányzott. Az 1920-

³¹ SzPL – Sváb ügyek – A szatmár vármegyei közigazgatási bizottság határozata, 1921. március 10-én.

³² H. D. Kaplony 100.

³³ COGITATOR 1928, 67.

as évek elején ugyanis csak magyar tanítóképzőt végzett tanítók tanítottak a megyében.³⁴

Mivel a minisztérium a fellebbezések után is a német tannyelv bevezetése mellett foglalt állást, a szatmári püspök 1922-ben újabb szavazást rendelt el, és utasította az iskolafenntartó egyházközségeket, hogy hitközségi gyűlést tartsanak, ahol mindenkinek nyilatkoznia kellett saját és gyermekének anyanyelvéről. A *Magyar Kisebbség* különnyomata szerint³⁵ a szavazásokra sor került. Sokkal kevesebben jelentek meg, mint előző alkalommal, de mindenütt a magyar nyelv mellett döntöttek. Kivéve Alsó-homoródot, ahol délelőttre a magyar, délutánra a német tanítási nyelvet választották. A szülők döntését a nagyváradi tanügyi revizorátus nem vette figyelembe, egyszerűen elrendelte, hogy a sváb eredetű községek iskoláiban német legyen a tanítás nyelve. A szatmári püspök ezután úgy rendelkezett, hogy az iskolák egyelőre tegyenek eleget az utasításnak, és fokozatosan térjenek át a német tannyelvre, kikerülve így az esetleges iskolabezárásokat. Ennek ellenére 1923. december 27-én a revizorátus 7133/923. számú rendeletével bezáratta a 6 tanerős erdődi, a 4 tanerős bélteki, a 2 tanerős sándrai, a 2 tanerős nagyszokondi, valamint a krasznaterebesi, a turterebesi és a józsefházi iskolát, melyeket 1924. április 1-jén újra megnyitottak. Végül is Nagykaroly és Nántú kivételével mindenütt át kellett térni a német tannyelvre.³⁶

Stefan Schmied viszont azt állítja, hogy Sándrán, Nagyszokondon, Szakaszon és Homoródon már 1923-tól teljes mértékben német tannyelvű volt az oktatás az iskolában.³⁷ 1924-ben Kisdengelegen államosították az iskolát, amely német tannyelvvvel működött tovább, Csanáloson pedig 1925-től működött német nyelvű állami iskola.

Miként láthattuk, az 1925. december 22-én megjelenő magánoktatási törvény értelmében azokban az iskolákban, ahova román eredetű szülők gyermekei jártak, a tannyelv csak román lehetett, más esetben a tannyelvet az iskolafenntartó határozhatta meg. Utóbbiakba azonban csak olyan gyerekeket lehetett felvenni, akik anyanyelve azonos volt az iskola tannyelvével. A törvény szerint tehát az iskolák tannyelve nem az anyanyelv és származás önkényes és bizonytalan meghatározásának a követ-

³⁴ A Szatmári Püspökség levéltári állagaiban először 1925–1926-ban jelennek meg olyan dokumentumok, melyek új, német nyelvű tanítóképzőkben végzett tanítók érkezésére utalnak.

³⁵ COGITATOR 1928.

³⁶ COGITATOR 1928, 68–69.

³⁷ SCHMIED 1976, 41.

kezménye, hanem az iskolafenntartók (a sváb falvak esetében a szülők) akara-tának a megnyilvánulása. A szatmári püspök az új törvény megjelenése után újabb szavazást rendelt el, döntsenek az iskolafenntartók iskoláik tannyelvét illetően. A plébániákhoz küldött levélben a püspök részletes utasítást adott ki a szavazást illetően: a helyi plébános olvassa fel az új törvény 35. cikkelyét, magyarázza meg a szülőknek, és az eredménytől függően az iskola tannyelve magyar vagy német lesz. Ott, ahol a szavazatok megoszlanak, a tannyelv a többség által óhajtott nyelv legyen. Mivel azonban a törvény szerint a magániskolákba csak olyan gyerekek járhattak, akiknek anyanyelve azonos az iskola tannyelvével, a kisebbségben maradtak számára külön szekciót kellett felállítani, saját anyanyelvükön, saját tanerővel. A püspök ugyanakkor hangsúlyozta, hogy *„nincs semmi észrevételem az ellen, hogy a hívők óhaja és az igazság érvényesüljön”*. A gyűléseken felvett jegyzőkönyveket két magyar és két román hitelesített példányban kellett március 20-ig a püspökségre elküldeni.³⁸

A püspökségre érkezett jegyzőkönyvek szerint egy faluban (Homoródon) egyhangúlag a német tannyelv bevezetése mellett döntöttek.³⁹ Szokond és Sándra szintén a német tannyelv mellett foglalt állást nagy többséggel. Teljes egyetértésben a magyar tannyelvet kérte Erdőd, Mezőterem, Csomaköz, Józsefháza, Nántú, Kálmánd, Szaniszló, Kaplony és Csanáros lakossága. A madarászi jegyzőkönyv hiányos, de egyértelműen kiderül belőle, hogy a magyar nyelv mellett döntöttek. Krasznaterebesen ketten a német és 36-an a magyar nyelvet, Mezőpetriben 58-an magyar és 20-an német nyelvet választották (megjegyzés a jegyzőkönyvben: a 20-ból 15-nek nincs gyermeke), Fényen 41 szavazatot kapott a magyar és 11-et a német nyelv. Szakaszon 32-en kérték a magyar és 23-an a német tannyelvet,⁴⁰ Bélteken 45-en a német tannyelvet, 105-en pedig a magyart.⁴¹ A három faluban (Alsóhomoród, Nagyszokond és Sándra), ahol a német tannyelv mellett döntöttek, valóban sváb anyanyelvűek éltek.

A püspökségre beérkezett jegyzőkönyvek egyik román példányát – egy püspöki levél kíséretében – továbbküldték a miniszteriumnak. A C. Negulescu tanügyminiszternek címezett levélben a püspök röviden válaszolt, hogy a 18. században betelepült svábok „nagy részt saját önszántukból” elmagyarosodtak, és most már magyar anyanyelvűnek vallják

³⁸ SzPL - Sváb ügyek - Boromisza Tibor püspök körlevele, 1926. március 14.

³⁹ SzPL - Sváb ügyek - Jegyzőkönyv a homoródi hitközség gyűléséről, 1926. március 17.

⁴⁰ SzPL - Sváb ügyek - A felsorolt falvak által a püspökségre beküldött jegyzőkönyvek alapján.

⁴¹ COGITATOR 1928, 70.

magukat, ugyanakkor tisztában vannak német származásukkal. Hivatkozott a jogszertésre, amikor is a szülők akarata ellenére, néhány iskola bezárása után, 1923-ban kötelezővé tették a német tannyelv bevezetését. Mivel a gyerekek magyar anyanyelvűek voltak, és három éve németül és románul kellett tanulniuk, tudatlanok maradtak. Felsorolta azokat a falvakat, amelyek a magyar tannyelvet igényelték, ennek alapján kérte a minisztert, hogy utasítsa a szatmári és szilágy megyei tanfelügyelőségeket, tartsák tiszteletben az iskolafenntartók által – a törvény értelmében – hozott döntéseket.⁴²

Ezt követően azokban a falvakban, ahol a magyar nyelv mellett döntöttek, a püspök elrendelte a magyar tannyelv bevezetését. Szinfalva, Nagyszokond, Alsóhomoród, Sándra és Szakaszi iskoláiban továbbra is német nyelven folyt a tanítás. Úgy tűnt, az iskolakérdés megoldódott.

Az eredménnyel azonban sem a román hatóságok, sem pedig a nagyváradi körzeti hivatal nem volt elégedett. Winterhofen a „szatmári sváb hívek nevében” levélben fordult Boromisza püspökhöz, melyben – rövid történeti áttekintés után – a svábok sérelmeit sorolta. A vallás és népiség szoros kapcsolódását hangsúlyozta. Úgy vélte, a német nyelv kiszorítása a templomból súlyos konfliktusokat szül, főleg az öregek körében, akik nem értenek magyarul. Általános példaként hozta fel (nem nevezve meg, mikor, illetve hol történt az eset), hogy amikor németül kezdtek imádkozni, a pap kivonult a templomból. Tagadta a német mozgalom mesterséges úton gerjesztett, kívülről fizetett jellegét, amit a papság oly sokszor hangsúlyozott. Továbbá azt is, hogy a mozgalomnak bármi köze lenne a szász protestantizmushoz, illetve, hogy együttműködne a románokkal. Ezek után felsorolta a sváb nép kéréseit: német nyelvű továbbképzést az egyházi iskolák tanítóinak, a német tannyelv visszaállítását a sváb falvak római katolikus iskoláiban (ott, ahol szükséges, lehetnek magyar órák is), valamint a papok német képzését. A papságot általában népellenesnek és a mozgalommal szemben állónak titulálta. A levél nemcsak azért fontos, mert felsorolja a körzeti hivatal követeléseit, hanem mert kiderül belőle, hogy 1926-ban már 115 szatmári sváb gyerek tanult a Bánátban és Erdélyben német iskolákban.⁴³

1927 decemberében a zilahi tanfelügyelő arról értesítette a sváb származású falvak iskoláit, hogy a közoktatásügyi miniszter újabb rendeletet adott ki (166029/1927). A miniszter ebben – a sváb nép „valóságos és törvényes” képviselőinek kérésére hivatkozva – elrendelte, hogy 1928. január

⁴² SzPL – Sváb ügyek – Boromisza Tibor püspök levele C. Negulescu miniszternek, 1926. április 27.

⁴³ SzPL – Sváb ügyek – Winterhofen levele Boromissza püspöknek. 1926. szeptember 24.

1-jétől térjenek át a német tanítási nyelvre.⁴⁴ A rendelet minden iskolába megérkezett. Az egyházmegyei főhatóság ennek nyomán újabb szavazást rendelt el, amelyet 1928 januárjában az érintett községekben meg is tartottak. A püspökséghez küldött jegyzőkönyvek szerint az iskolafenntartók újra a magyar tannyelv mellett döntöttek, és jelentették a püspöknek, hogy nem is kérték a német tannyelvet. Több községből is azt jelentette a plébános, hogy még 1926 augusztusában a körzeti hivatal emberei jártak a falvakban egy német nyelvű kérvénnyel, amit úgy magyaráztak meg a szöveget nem értőknek, hogy szeretnék-e a német nyelv oktatását is az iskolában. Ezt a nyilatkozatot sokan aláírták.⁴⁵ A gilvácsi plébános azonban azt jelentette, hogy hívei közül sokan nem tudták, mit írnak alá.⁴⁶

1928. január 13-án Boromisza Tibor püspök arról tájékoztatta a Magyar Párt elnökségét Kolozsvárott, hogy mely szatmári falvak iskoláit kötelezték arra, hogy térjenek át a német tanítási nyelvre. Kérte a magyar parlamenti képviselők közbenjárását a miniszternél az iskolák ügyében, jelezve, hogy az újabb jegyzőkönyvek hiteles román fordítását az illetékes tanfelügyelőnek és a miniszternek is elküldte. A püspök szerint a probléma előidézőit most nem az állami közegekben, hanem a Blaskovics prépost által támogatott pángermán propagandában kellett keresni, melynek fizetett bérencei a „szülők nevében”, az egyedüli illetékes hatóság (püspökség) kijátszásával, kérték a német tannyelv bevezetését.⁴⁷

A tannyelv újbóli megállapításával kapcsolatban érdekes a mezőpetri plébános püspökségre küldött levele, melyben részletesen ismertette az aláírásgyűjtés történetét. Eszerint közgyűlés összehívása lehetetlen volt, mivel a „hadi zónában” (így fogalmaz a plébános) csak a dézsi hadparancsnokság engedélyével lehet gyűlést tartani, ezért egy fiatal gazda járta be a falut, hogy a szülők nyilatkozzanak a nyelvkérdésben. Ez január 16-án történt, amikor is aláírásával 137 ember támogatta a magyar és 3 a német tanítási nyelvet. Január 20-án azonban megjelentek a nagykárolyi körzeti hivatal emberei, akik már tarthattak gyűlést a községházán. Azon a községi jegyző kijelentette, hogy a pap által aláíratott ív semmis, érvénytelen, itt a magyar határ mentén nem lehet magyar brigádot szer-

⁴⁴ SzPL - Sváb ügyek - A mezőteremi plébános levele az egyházmegyei főhatósághoz. 1928. január 11.

⁴⁵ SzPL - Sváb ügyek - 1928. január 8-i teremi közgyűlés jegyzőkönyve, Kőrösi Károly plébános levele az egyházmegyei főhatósághoz. 1928. január 11.

⁴⁶ SzPL - Sváb ügyek - A gilvácsi plébános levele az egyházmegyei főhatósághoz. 1928. január 10.

⁴⁷ SzPL - Sváb ügyek - Boromisza püspök levele a Magyar Párt kolozsvári részlegéhez. 1928. január 13.

vezni. Ezért az ő ívüket, a németet kell aláírni, különben nem kap az iskola államsegélyt. „Isten őrizze a magyaroktól, ha jönnének, rögtön visszavennék a már kiosztott földet!” – mondta a jegyző a plébános szerint.⁴⁸

A szatmári tanügyi revizor február 24-re gyűlésre hívta össze Erdőd, Béltek, Homoród, Józsefháza, Madarász, Szakasz, Szinfalva, Sándra, Szokond, Krasznaterebes, Túrterebes és Királydaróc iskoláinak tanítóit.⁴⁹ A püspök értesítette a revizort, hogy a gyűlésen jelen lesz Láng Ferenc kanonok, mint az egyházi iskolák tanfelügyelője és Dr. Scheffler János, mint helyettes tanfelügyelő.⁵⁰ Láng kanonok levélben számolt be a püspöknek a gyűlésről, ahol a Nagykároly környéki falvak tanítói is megjelentek. Az előadások nagyrészt románul hangzottak el, melyekben – a kanonok szerint – brutális módon félemlítették meg a tanárokat.⁵¹ Sheffler János – valószínűleg töredékes – beszámolója szerint két román tanügyi hivatalnok, Tulbure és Dan (Pompiliu) szónokolt. Tulbure kifejtette, hogy a magyar rezsim erőszakkal fosztotta meg a sváb népet az anyanyelvétől, azért, mert rá volt szorulva, ugyanis a 20 milliós magyar államban csak 8 millió magyar élt, ezért kellett „műmagyarokat” gyártani. Mivel a román államnak erre nincs szüksége, visszaadja jogait a sváb népnek. Azért vártak eddig, mert meg akartak győződni róla, hogy él-e még a népben egykori fajiságának tudata. Most, hogy a kérések, panaszok, memorandumok révén meggyőződtek róla, a liberális kormány jóváteszi azt az igazságtalanságot, amit a magyarok elkövettek. Kijelentette, hogy a miniszter rendelete kategorikus, és minden erővel végre fogják hajtani. Ezután sorban megkérdezte a tanítókat, hogy milyen nyelven tanítanak. Megdicsérte azokat, akik azt válaszolták, hogy németül, azokat viszont, akik – arra hivatkozva, hogy falvaikban új szavazást rendeltek el, illetve fellebbeztek a döntés ellen, és ezért – még mindig magyarul tanítanak, szigorúan megróttta. Ugyanez volt a sorsa azoknak is, akik román nyelven tanítottak, mert ezt is a papok ravasz államellenes mesterkedésének tüntették fel. Tulbure végül kijelentette, hogy a sváb nép előbb az iskolában, majd a templomban is német nyelvet akar, és a román kormány ebben mögötte áll. A másik oldalon áll a papság, amely a magyar rezsim szellemében nőtt fel, és papi hivatásával visszaélve most is a magyar rezsim és szellem szolgálatában akarja tartani a híveket.

⁴⁸ SzPL – Sváb ügyek – Zahoránszky István plébános levele az egyházmegyei hatóságához. 1928. január 28.

⁴⁹ SzPL – Sváb ügyek – A tanügyi revizor levele a püspöknek. 1928. február 17.

⁵⁰ SzPL – Sváb ügyek – Boromisza püspök levele a revizorhoz. 1928. február 21.

⁵¹ SzPL – Sváb ügyek – Láng Ferenc kanonok levele a püspökhöz. 1928. február 25.

„Mi megüzenjük a harcot a papságnak” – nyilatkozta a tanfelügyelő. „Aki a miniszteri rendeletnek ellenszegül, azt halálos ellenségnek tekintjük.”⁵²

A püspök, miután megkapta a beszámolót, levélben fordult a miniszterhez a gyűlésen elhangzottak miatt. Tulbure beszédét egyenesen bolseviknak titulálta, s kifogásolta, hogy a revizor többször is megkérdőjelezte a püspök joghatóságát. Utóbbi azzal követte el, hogy az államot és a püspökséget szemben állónak nevezte, kijelentve, hogy az államnak van, a püspöknek viszont nincs semmilyen hatalma. Boromisza felhívta a miniszter figyelmét, hogy a szatmári zavarkeltők tulajdonképpen fizetett propagandisták, akik pángermán eszméket terjesztenek, és követelik a német nyelv bevezetését az iskolákban, még olyan falvakban is, amelyek már teljesen elmagyarosodottak, és ott képtelenség a gyerekeket két idegen nyelven (románul és németül) tanítani. Beszámolt egy Nagykárolyban tartott, hasonló gyűlésről is, ahová nemcsak a tanítókat, hanem a falvak polgármestereit is meghívták, s ahol többek között elhangzott a kérdés: „Hogyan tudják egy félholt püspök rendelkezéseit elfogadni?” Végül a püspök kijelentette, ha a miniszter a nép óhaja ellenére is be akarja vezetetni a német tannyelvet, akkor ő eleget tesz ennek.⁵³

Mint láttuk, a falvak 1928 januárjában újra szavaztak, a gyűléseken készült jegyzőkönyveket elküldték a püspöknek, a tanfelügyelőnek és a miniszternek is. A kérelmeket figyelmen kívül hagyva, március elején mégis újabb rendelet érkezett a falvak iskoláiba, amely így fogalmazott: az ön faluja lakóinak kérése értelmében a minisztérium elrendelte a német tannyelv bevezetését. Az igazgatót személy szerint tették felelőssé azért, hogy április 1-jétől végrehajtsa a rendeletet, melynek értelmében a hitoktatásnak is németül kellett történnie.⁵⁴

A szaniszlói plébános a rendelet néhány ellentmondásos részletére hívta fel a figyelmet. A dokumentumot Bukarestben keltezték, március 13-án, a postabélyegző szerint viszont Zilahon adták postára március 14-én; az oktatásügyi minisztérium adta ki hivatalos szám alatt (33995/928), ám sehol nincs rajta pecsét, sehol nem jelzi, hogy ez válasz lenne a januárban beküldött fellebbezésekre.⁵⁵

⁵² SzPL - Sváb ügyek - Beszámoló a szatmári gyűlésről. (Töredék, a jelentés vége a keltezéssel együtt hiányzik.)

⁵³ SzPL - Sváb ügyek - Boromisza Tibor levele a tanügyminiszterhez. 1928. március 1.

⁵⁴ SzPL - Sváb ügyek - Az Oktatási Minisztérium rendelete, 1928. március 13.

⁵⁵ SzPL - Sváb ügyek - Magyar Bálint szaniszlói plébános levele a püspökségnek. 1928. március 18.

A szatmári sváb falvak iskoláinak igazgatói 1928 tavaszán, két rendelettel a kezükben, tehetetlennek érezték magukat. Az első rendelet 1928. január 1-jétől a német tanítási nyelv fokozatos, a második rendelet viszont április 1-jétől mindenre, még a hittan oktatására is kiterjedő, azonnali bevezetését írta elő. A püspökségre sorba érkeztek a plébániákról a levelek, melyek jelezték, a helyi plébánosok várják a felsőbb utasítást, hogyan reagáljanak az újabb rendeletre. Többen panasztolták, hogy a faluban sem a szülők, sem a gyerekek nem beszélnek németül, így – a rendelet betartása esetén – reménytelenné válik a hitoktatás.

A püspök ellenakciót indított: utasította a plébániákat, hogy újra nyilatkozzanak, valóban kérték-e a német tannyelvet. Ha nem, akkor az egyháztanács minden tagja által aláírt román nyelvű jegyzőkönyvben tiltakozzanak az ellen, hogy az egyháztanács, illetve a szülők nevével visszaélve megtévesztették a minisztériumot. Ha gyermekeiket magyar anyanyelvűnek vallják, küldjenek egy kérelmet és egy meghatalmazást, melyre hivatkozva a püspökség a Semmitő Széknél perelheti a minisztériumot. A hittant illetően nyíltan nem ismerte el a minisztérium illetékességét, ezért elrendelte, ha az iskolában nem lehet, akkor a hittanórákat tartsák meg a templomban magyarul.⁵⁶

Ezzel egy időben Boromisza újabb levélben vetette a miniszter szemére: azt a tényt figyelmen kívül hagyva adott utasítást a szatmári egyházmegye iskoláinak, hogy azok a püspökség fennhatósága alá tartoznak. Jogosultságot adott egy olyan „kérsnek”, amely téves információkra hivatkozik, és olyan rendeletet bocsátott ki, amely a helyi tanfelügyelőség és a pángermán mozgalom ellenséges magatartását igazolja. Azt is szavátette, hogy a miniszter nem válaszolt sem a püspök, sem pedig az iskola-fenntartók leveleire.⁵⁷

A miniszter válasza kiábrándító volt. Szerinte az oktatás módszertani kérdéseibe – így a tanítási nyelv meghatározásába – az iskolaszékeket vezető papoknak nincs beleszólásuk, abban csak az iskola igazgatója dönthet. Kategorikusan közölte, a minisztérium a továbbiakban elutasít minden olyan levelet, melyeket a papok, mint az iskolaszékek vezetői intéznek a minisztériumhoz. A miniszteri rendeletet pedig április 1-jétől végre kell hajtani.⁵⁸

Március végén, április elején az összes érintett faluból beérkeztek a püspökségre a nyilatkozatok a magyar tannyelv mellett, illetve a megha-

⁵⁶ SzPL – Sváb ügyek – Boromisza püspök levele a plébániáknak. 1928. március 26.

⁵⁷ SzPL – Sváb ügyek – Boromisza püspök levele a miniszternek. 1928. március 26.

⁵⁸ SzPL – Sváb ügyek – A miniszter levele Boromisza püspöknek. 1928. március 30.

talmazások, melyekben feljogosítják a szatmári római katolikus püspökséget, hogy a 166029/1927 és a 33995/1928-as számú rendelet ellen a bukaresti Semmítő Székhez fellebbezzon.⁵⁹ Boromisza püspök a jegyzőkönyveket és a meghatalmazásokat Bukarestbe küldte Willer József képviselőnek.⁶⁰ Miután Bukarestben így sem sikerült pozitív eredményt elérni, dr. Gyárfás Elemér ügyvéd a püspökség képviseletében április 30-án panaszt nyújtott be a nagyváradi táblához. Ott az iskolák ügyét S.T.377/1928 szám alatt iktatták, s szeptember 4-ére tűzték ki a tárgyalást.⁶¹

Közben, 1928. július 9-én meghalt Boromisza Tibor püspök. Az egyházmegyét 1928 és 1930 között Szabó István irányította káptalani helynöként. Ezt követően apostoli kormányzóként az 1930-ban egyesített szatmári és nagyváradi egyházmegye irányítója lett.

Augusztus végén Gyárfás Elemér – tévedésre hivatkozva – a szeptember 4-én tartandó per anyagait visszaküldte Szabó István káptalani helynöknek, hogy gondoskodjon megfelelő képviseletről a tárgyaláson.⁶² Mivel azonban Szabó István későn kapta meg az értesítést, a tárgyalás napján, Nagyváradon senki nem jelent meg az egyház képviseletében, ezért tárgyalásra nem került sor. Hogy milyen félreértés miatt nem vállalta végül Gyárfás a védelmet, sajnos nem sikerült kideríteni. Egy levelében arra hivatkozott, a Magyar Párt nem tudott róla, hogy őt megbízta volna az ügy képviseletével.⁶³

Szeptember 10-én a szatmári tanügyi revizorátus felhívta a püspökség figyelmét, hogy az induló tanévben az egyházmegye iskolái tartsák be a rendeleteket, vezessék be a német nyelvű oktatást, ugyanakkor olyan tanítókat alkalmazzanak, akik beszélnek a román nyelvet, hogy a nemzeti tantárgyakat (román, Románia történelme és földrajza) megfelelő színvonalon oktathassák.⁶⁴

Szabó István kinevezése után, 1928. szeptember 10-én a körzeti hivatal 14 oldalas memorandumban fordult XI. Pius pápához. Ebben az egyházi vezetést és az egész papságot támadta, mert szembe helyezkedett a mozgalommal, s azért, mert nemcsak az iskolaszéket, de a szószéket és a gyóntatószéket is politikai célokra használja. Történetek hosszú sorá-

⁵⁹ SzPL - Sváb ügyek - Meghatalmazások.

⁶⁰ SzPL - Sváb ügyek - Boromissza levele Willer József képviselőnek. 1928. április 4.

⁶¹ SzPL - Sváb ügyek - Az Országos Magyar Párt parlamenti csoportjának levele a szatmári püspöki hivatalnak. 1928. július 13.

⁶² SzPL - Sváb ügyek - Gyárfás Elemér levele Szabó Istvánnak. 1928. augusztus 23.

⁶³ Uo.

⁶⁴ SzPL - Sváb ügyek - A szatmári tanfelügyelőség levele a püspökségnek. 1928. szeptember 10.

val próbálta alátámasztani igazát, végül pedig azzal a kéréssel fordul a pápához, hogy a következő püspök kinevezésekor lehetőleg olyat válasszon, aki politikailag és népileg semleges, sőt igényt formált arra, hogy a püspök német származású legyen.⁶⁵

Közben 1928-ban véget ért a liberális párt kormányzása, s helyét a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt vette át. Bízva az új kormány jóindulatában, Szabó István káptalani helynök újra felkérte az iskolaszékeket, hogy tiltakozzanak az előző kormány már említett két rendelete ellen, melyek – figyelmen kívül hagyva az 1925. évi magánoktatási törvény 35. cikkelyét – lábbal tiporták az iskolafenntartók jogát a tanítási nyelv meghatározását illetően, és a német nyelvet erőszakolták az iskolákra. Emellett kategorikusan kijelentette, hogy ott, ahol a szülők a magyar nyelv mellett döntöttek, a tanítási nyelv a magyar marad.⁶⁶

Az 1929-es tanévre vonatkozóan hiányoznak az iratok a püspöki levéltárból. 1930-ban keltezett levelekből azonban kiderül, hogy a szaniszlói iskola külön pert indított a tanfelügyelőség azon határozata ellen, amely kötelezi az iskolát a német tannyelvre. Dr. Vetzák Ede nagyváradai ügyvéd vállalta az iskola képviselőjét a nagyváradai bíróságon.⁶⁷

Közben Müller János, madarászi német tanító – a tanfelügyelőség és a körzeti hivatal közös megbízásából – ellenőrizte a római katolikus elemi iskolákat. Az általa készített jegyzőkönyvekből kiderül, hogy nem hajtották végre a miniszter 116.268/1929-es számú rendeletét, amely újra előírta a német tannyelv bevezetését, továbbá kifogásolta, hogy sváb származású gyerekek magyarként vannak regisztrálva.⁶⁸

Az általánossá váló névelemzési sérelmek orvoslása végett az Országos Magyar Párt panasz beterjesztését határozta el a Népszövetség felé. Arra építettek, hogy már ismert volt, Szatmár környékén a román hatóságok előszeretettel használják azt a módszert, hogy figyelmen kívül hagyva a lakosság nyilatkozatát az anyanyelvről, származásuk és nevük alapján német nemzetiségűnek nyilvánították őket, s különösen a beiskolázások alkalmával éltek ezzel a lehetőséggel. Ezért a Magyar Párt arra kérte a szatmári egyházmegyei hatóságot, hogy állítsa össze az 1929-ben történt

⁶⁵ SzPL – Sváb ügyek – A körzeti hivatal levele XI. Pius pápához. 1928. szeptember 10.

⁶⁶ SzPL – Sváb ügyek – Szabó István levele a plébániai hivataloknak. 1928. december 1.

⁶⁷ SzPL – Sváb ügyek – Szabó István levele Magyar Bálint szaniszlói plébánosnak. 1930. április 9.

⁶⁸ SzPL – Sváb ügyek – Jegyzőkönyv 1930. április 4-én a kálmándi iskola, 1930. április 7. csomaközi iskola látogatása alkalmával.

sérelmes intézkedések jegyzékét.⁶⁹ A káptalani helynök utasítására, az egyházi iskolák által elkészített jelentésekből többek között kiderül, hogy Krasznaterebesen már az 1924–25-ös tanévben elrendelték a gyermekek magyar anyanyelvének törlését és helyette a német beírását.⁷⁰ A hatóságok az 1929-es tanév során többször kifogásolták, hogy nem vezették be az iskolák a német tannyelvet, továbbá azt, hogy olyan református vallású gyerekek is járnak a katolikus iskolákba, akiknek neve német vagy román hangzású.⁷¹

A tényleges helyzetet jól jellemzi egy erdódi eset. 1930 februárjában 223 hívő által aláírt kérvény érkezett a püspöki hivatalba, amelyben kérték a német tannyelv bevezetését és váltakozva a magyar és a német nyelvű prédikációt.⁷² Szabó István a kérelem kivizsgálását kezdeményezte. Válaszként 7 ívet küldtek be az erdódiak 348 aláírással. Ezzel nyomatékosították az apostoli kormányzóhoz írt kérésüket, hogy utasítsa el a német iskola iránti kérelmet, a prédikációt hagyja meg magyarnak, és az erőszakkal kiszorított magyar nyelvet vezessék vissza az iskolába.⁷³ Az utóbbi dokumentum reális voltát igazolta a Nicolae Pop alrevizor erdódi iskolalátogatása során készített jegyzőkönyv, amelyből kiderül, hogy a gyerekek körülbelül 40 %-a beszél svábul, németül ők is nagyon keveset tudnak, a többiek pedig csak a magyar nyelvet ismerik. A revizor úgy látta, hogy a német oktatással nem fogják elérni a kitűzött célt: a magyar anyanyelvű gyerekek regermanizációját, ugyanis a gyerekek magyarul gondolkodnak.⁷⁴

*

A Romániához került katolikus, jórészt elmagyarosodott sváb falvak életének, s benne az iskolák sorsának alakulását három külső tényező befolyásolta. (1) Az iskolafenntartó, a változatlanul a *magyar katolikus* egyházi szervezet részét képező *szatmári püspökség*, magyar papjaival, s gyakran németül egyáltalán nem tudó tanítóival. (2) Az 1920-as évek közepén – a bánáti svábok és az erdélyi szászok tradicionális szervezetei és a német

⁶⁹ SzPL – Sváb ügyek – Levél az Országos Magyar Párt kolozsvári titkárságáról a szatmári püspökségre. 1930. február 20.

⁷⁰ SzPL – Sváb ügyek – Weisz József lelkész levele. 1930. március 6.

⁷¹ SzPL – Sváb ügyek – Szabó István jelentése az Országos Magyar Párt elnökségének. 1930. március 31.

⁷² SzPL – Sváb ügyek – Levél a püspökséghez Erdődről. 1930. február 6.

⁷³ SzPL – Sváb ügyek – Az erdódi hívek levelei 1930 áprilisában.

⁷⁴ SzPL – Sváb ügyek – Jegyzőkönyv, mely készült 1930. március 29-én, az erdódi római-katolikus fiúiskola látogatásakor, készítette Pop Nicolae, alrevizor.

állam e célra szerveződött egyesületei által kezdeményezett, segített – Szatmári Német–Sváb Népközösség, illetve szervezetinek megalakulása és aktivitása. (3) Az „egységes nemzeti jellegét” megteremteni igyekvő, szerzett területeit megőrizni akaró román állam és hatóságai.

A szatmári püspökség mindent megtett azért, hogy megőrizze híveinek hitét, „magyar hűségét”, s azok egyik legfontosabb biztosítékát, a magyar tannyelvű iskolákat. Ennek érdekében igyekezett jogszerűen eljárni, s ha kellett – kényszerűségből – a kompromisszumos megoldásokat is elfogadta. A német törekvéseket érvényesítő Német–Sváb Népközösség rendezvényekkel, agitációval igyekezett felébreszteni a szatmári svábok német tudatát, s ennek érdekében – ha kellett, a manipuláció eszközeit is felhasználva – német tannyelvűvé tenni a magyar nyelven oktató katolikus iskolákat. Ebben számíthattak a román hatóságok támogatására, melyek az elmagyarosodott kis sváb közösség „regermanizálásában” lehetőséget láttak arra, hogy általuk egy rövid szakaszon megszakítsák az új román–magyar határ román oldalán élő, összefüggő magyar lakosságtömböt.

A sváb falvak lakossága eltérően reagált e hatásokra. A német érzület felkeltését vagy erősítését, s ezzel együtt a német nyelvű oktatás elfogadtatását (kérését a lakosság által) azokban a – városoktól távolabb fekvő, részben elszigetelt – falvakban tudták elérni, melyeket korábban kevésbé érintett az asszimiláció. A többiekben, miként az erdődiek 1930-ban tanúsított magatartása jelzi, a 20. század elejére kialakult mentális viszonyok áthághatatlanak tűnő akadályokat képeztek a német szervezetek és az őket támogató román hatóságok törekvései útjában. Ha másért nem, hát azért, mert az új generációk tagjai, „a gyerekek magyarul gondolkodtak”.

Felhasznált irodalom

Források

- PAAA - ADGB = Politisches Archiv des Auswertigen Amtes, Bonn - Akten der Deutschen Gesandtschaft Bukarest, Bukarest 172, Sathmarer Schwaben, Band 1.
- SzPL - Sváb ügyek = Szatmári Püspöki Levéltár - Sváb ügyek (Nem iktatott iratok).
- H. D. = A vizsgált községek historia domusai: Kaplony, Mezőfény, Kálmánd, Nagykároly, Nagymajtény.
- Interjú: Baumgartner Máriával (született: Kaplony 1945. március 10.). Az interjú készült: Kaplony, 2007. szeptember 21. Készítette: Baumgartner Bernadette.

Szakirodalom

- BARABÁS 2007 = BARABÁS László: Das Deutsche Auslands-Institut und eine vergessene deutsche Volksgruppe nach dem Ersten Weltkrieg. Die Sathmarer Schwaben. In: Germanistik ohne Grenzen. Band 2. Klausenburg-Grossvardein, 2007. 135-145.
- BOROVSKY 1906 = BOROVSKY Samu (szerk.): Szatmár vármegye. In: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1906.
- BÖHM 1993 = BÖHM, Johann: Das nationalsozialistische Deutschland und die deutsche Volksgruppe in Rumanien 1936-1944. Frankfurt - Bern - New York, 1985.
- BÖHM 1993 = BÖHM, Johann: Die Deutschen in Rumanien und die Weimarer Republik 1919-1933. Ippesheim, 1993.
- COGITATOR 1928 = COGITATOR: A szatmár vidéki asszimiláció. *Magyar Kisebbség* VII, 1928, Füzet: 3-7, 9, 11-12, Lugoj.
- Erdély települései 1991 = Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850-1941), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1991.
- Erdély története III. = Erdély története 1830-tól napjainkig. Szerk.: Szász Zoltán. Budapest, 1986.
- Magyarország története 7. = Magyarország története 1890-1918. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978.

- MAJTÉNYI 1939 = MAJTÉNYI Szilárd: Harc a Carei-környéki felekezeti iskolák körül. Különlenyomat a *Magyar Kisebbség* 1939. évi 11. számából. Lugoj.
- NAGY 1944 = NAGY LAJOS: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Kolozsvár, 1944.
- PFEIFFER 1940 = PFEIFFER, Sepp: Zur Geschichte der Madjarisierung des Sathmarer Deutschtums. Hermannstadt, 1940.
- REINERTH 1993 = REINERTH, Karl M.: Zur politische Entwicklung der Deutschen in Rumänien 1918–1928. Bad Tölz, 1993.
- SCHMIED 1966 = SCHMIED, Stefan: Das Sathmarer Deutsche Schulwesen seit 1919. *Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*. München, 1966. Folge 4.
- SCHMIED 1976 = SCHMIED, Stefan: Die Deutsch-Schwäbische Volksgemeinschaft Sathmar. Ein Beitrag zur Geschichte der Satmarer Schwaben von 1918 bis 1940. Kempten/Leubas, 1976.
- SOFRONIE 1930 = SOFRONIE, Gheorghe: Protectia minoritatilor. Oradea, 1930.
- STRAUBINGER = STRAUBINGER, Johannes: Die Schwaben in Sathmar. Schicksale oberschwäbischer Siedler im Südosten Europas. Stuttgart, 1927.
- TEMPFLI 1996 = TEMPFLI Imre: Kaplony. Adalékok egy honfoglaláskori település történetéhez. Szatmárnémeti, 1996.
- TILKOVSZKY - WEIDINGER = TILKOVSZKY Loránt - WEIDINGER Melinda: Magyar Memorandum és német válasz, I. rész Századok 2003/6. sz. 1333–1364. o, II. rész Századok 2004/1. sz. 3–38.
- TILKOVSZKY 1999 = TILKOVSZKY Loránt: A szatmári németiség a két világháború között. In: Relatti interetnice in zona de contact romano-maghara-ucraineana din sec. XVIII-lea pana in prezent. Editura Muz-eului Satmarean, Satu-Mare - Tübingen, 1999, 226–243.
- VARGA E 1999 = VARGA E. Árpád: Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között. In: Recensamantul din 1910 Transilvania. Bukarest, 1999. 693–712.

BENE KRISZTIÁN

FRANCIA FEGYVERES KOLLABORÁCIÓ 1940-45.

A LÉGION DES VOLONTAIRES FRANÇAIS
CONTRE LE BOLCHÉVISME¹ (LVF) SZÜLETÉSE

Bevezetés

Tanulmányomban a második világháború egy sokak által kevés figyelemre méltatott jelenségével szeretnék foglalkozni, a kollaborációval. Annak is egy speciális változatát szeretném megvizsgálni és bemutatni egy adott országban, nevezetesen a franciaországi fegyveres kollaborációt.

Ennek számos formája közül a legszélsőségebb a német hadsereggel való fegyveres együttműködés volt a szövetségesek elleni hadjáratokban. Ez szinte kizárólagosan a keleti fronton való részvételt jelentette, ott ugyanis nem állt fenn az a veszély, hogy a francia önkéntesek saját – az angolszász szövetségesek oldalán harcoló – honfitársaikkal kerülnek szembe. Erre a tevékenységre két szervezet keretein belül került sor: az egyik a széles körben ismert Fegyveres SS volt, a másik pedig az LVF.

Tanulmányomban ez utóbbi kialakulását mutatom be. Az LVF létrejöttének megismertetése ugyanis jól példázza azt, hogy milyen viszonyok uralkodtak a megszállt Franciaországban és milyen volt a németekkel való kollaboráció társadalmi és politikai támogatottsága.

A háttér

Az 1940-es nyugati hadjáratban gyors és megalázó vereséget szenvedett Franciaország számára nagy fordulópontot jelentett 1941. június 22., amikor Németország megindította a második világháború legnagyobb offenzíváját a Szovjetunió ellen. Sokak számára ez azt jelentette, hogy elérkezett az idő, amikor egyszer és mindenkorra leszámolnak a kom-

¹ La Légion des volontaires français contre le bolchévisme (LVF): A francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen.

munizmussal, amely már régóta fenyegető rémképként tornyosult a nyugati demokráciák politikai életének horizontján. Ezek az emberek kitörő lelkesedéssel fogadták a Szovjetunió elleni támadás hírért, és teljesen magukénak érezték a kommunizmus elleni harcot.² Vajon kik is voltak ezek az emberek és milyen politikai egységekbe szerveződve léptek fel?

Franciaországban számos olyan kisebb szélsőjobboldali párt jött létre a harmincas évek végén, illetve a negyvenes évek elején, amely elsődleges feladatának tekintette a kommunizmus felszámolását, és e cél megvalósításához még a németekkel való kollaborációt is teljesen elfogadható eszköznek tekintette. A fenti pártok közül a legjelentősebbek és legaktívabbak a következők voltak: a Jacques Doriot által alapított *Francia Néppárt* (Parti populaire français, PPF), a Marcel Déat által létrehozott *Népi Nemzeti Egyesülés* (Rassemblement national populaire, RNP), a Marcel Bucard nevével fémjelzett *Francia Párt* (Parti franciste), a Pierre Constantini által létrehozott „*A megtisztítás, a kölcsönös társadalmi segítségnyújtás és európai együttműködés francia ligája*” (Ligue française d'épuration, d'entraide sociale et de la collaboration européenne), az Eugène Deloncle vezetése alatt álló *Forradalmi Társadalmi Mozgalom* (Mouvement social révolutionnaire, MSR), a Marc Augier irányítása alatt álló „*Az Új Európa Fiataljai*” (Jeunes de l'Europe nouvelle) és a Jacques Bousquet által irányított „*A Marsall ifjai*” (Les jeunes du Maréchal). A pártok nagy száma ellenére a párttagok és a szimpatizánsok száma nem volt jelentős: összlétszámuk 1941-ben sem haladta meg a százezret, és ez a szám a háború előrehaladtával folyamatosan csökkent.³

A légió születése

Ezeknek a pártoknak a vezetői a Szovjetunió elleni támadásról értesülve azonnal cselekedtek és először egymástól függetlenül, majd 1941 júniusának végén már közösen kérték Pétain marsalltól egy úgynevezett Egyesült Európai Légió felállítását, amelynek soraiban a francia fegyverszüneti hadsereg tagjai és az önként jelentkezők a németek oldalán szálltak volna harcba a szovjetek ellen.⁴ A kollaboráns pártok tisztában voltak vele, hogy sokkal nagyobb sikert tudnak elérni, ha maguk mögött tudják a Vichy-rendszer (legalább hallgatólagos) támogatását, ezért

² MABIRE-LEFÈVRE 2004, 7-8.

³ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 8-9.

⁴ GIOLITTO 1999, 14.

igyekeztek megnyerni maguknak Pétain marsallt, aki köztudottan konzervatív beállítottságú és kommunistaellenes volt. Ez a támogatás azért is létfontosságú volt, mivel a francia törvények értelmében egyetlen francia állampolgár sem harcolhatott más állam hadseregében kormányzati jóváhagyás nélkül.⁵

A kormány és a marsall reakciója azonban nagyon különbözött attól, amit a kollaboráns pártok vezetői vártak. Annak ellenére, hogy a francia kormány június végén megszüntette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, a francia vezetés nem kívánta ennél jobban kiélezni a helyzetet.⁶ Ennek eredményeképpen furcsa kompromisszum született: a francia kormány hozzájárult ahhoz, hogy önkéntesek vegyenek részt egy később felállítandó egység soraiban a szovjetek elleni harcban, de hivatalos német felkérés nélkül nem volt hajlandó aktívan részt venni ennek az egységnek a létrehozásában. Sőt, ez a passzivitás odáig terjedt, hogy sem anyagilag, sem fegyverrel, sem emberekkel nem támogatta az alakulat felállítását.⁷

Ugyanakkor a német vezérkar teljesen szükségtelennek tartotta a francia részvételt, ráadásul nem szívesen adott még egyszer fegyvert annak az ősi ellenségnek a kezébe, amelyet egyszer már sikerült legyőzni. Közülük a legnagyobb szerepet Otto Abetz, Párizsba akkreditált német nagykövet játszotta, aki hivatalból is a francia kollaboráns mozgalmakkal való együttműködés javításán fáradozott, de amikor értesült a fenti tervről, azonnal lelkesen felkarolta azt. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a terv végül a német katonai vezetés fanyalgása ellenére Hitler elé jutott, aki csak hosszas töprengés után hozott döntést ebben a kérdésben. Egyrésztől katonai szempontból egyáltalán nem látta szükségesnek a francia részvételt, mivel úgy vélte, hogy a német hadsereg egymaga is könnyedén elboldogul a Vörös Hadsereggel, ráadásul a francia katonák harcértékét is elégtelennek tartotta az 1940 nyarán bekövetkezett látványos összeomlás óta.⁸ Másrésztől úgy gondolta, hogy egy francia alakulat rendkívül jól használható propagandacélokra, hiszen ez erősítené azt a képet, hogy egész Európa együtt harcol a szovjet fenyegetés ellen. Végül ez volt az az érv, amelynek köszönhetően Hitler zöld utat adott a francia alakulat felállításának.⁹

⁵ Uo. 15.

⁶ Uo. 11-13.

⁷ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 55.

⁸ AZIZ 1979, 195.

⁹ SAINT-LOUP 1963, 21.

Ezt követően 1941. július 7-én összehívták a fegyveres részvételt követelő kollaboráns pártok vezetőit a német nagykövetségen, ahol közölték velük, hogy elfogadják hozzájárulásukat a német háborús erőfeszítésekhez, de csak bizonyos feltételekkel. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a jelentkezés csak önkéntes és egyéni alapon történhetett, tehát a jelentkezők magánszemélyként léptek be az alakulatba és nem a francia állam képviselőjeként. Ez megkönnyítette a német és a francia vezetés dolgát is, hiszen az előbbinek nem kellett elszámolnia a parancsnoksága alatt szolgáló „zsoldosokkal”, míg az utóbbinak nem kellett felelősséget vállalnia néhány francia állampolgárságú magánszemély tetteiért.¹⁰

A jelenlévők, pártvezetők (Jacques Doriot, Marcel Déat, Marcel Bucard, Pierre Constantini, Pierre Clémenti, Jean Boissel) valamint az *Antibolsevik akcióbizottság* (Comité d'action antibolchevique, CAA) vezetője, Paul Chack egyhangúlag elfogadták a német feltételeket és helyben meg is alakították a *Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen* (LVF) nevű szervezetet, amely non-profit célú magánegyesületként jegyezték be. Az egyesület elsődleges célja önkéntesek toborzása volt a bolsevizmus elleni harcban való részvételre.¹¹

Július 8-án már a sajtóban is megjelentek az első felhívások a szervezethez való csatlakozásra, és Párizsban megkezdődött a toborzás a főváros IX. kerületében található korábbi szovjet Intourist utazási ügynökség irodáiban, amelyet az LVF vezetősége foglalt el és rendezett be a maga számára.¹²

A toborzás

Az LVF számos toborzóirodát nyitott szerte Franciaországban, amelyekre sok esetben a deportált zsidók üresen álló üzleteinek önkényes birtokbavételével tett szert.¹³ A többi esetben a kollaboráns pártok irodáit használták fel erre a célra, amelyek egyébként is jól ismertek voltak a szélsőjobboldali aktivisták körében. A franciák reakciója egyértelmű volt: az irodák többségének ablakait megnyitásuk után pár nappal már betörték.¹⁴

¹⁰ GIOLITTO 1999, 20.

¹¹ GIOLITTO 1999, 21.

¹² MABIRE-LEFÈVRE 2004, 13.

¹³ DELARUE 1993, 147.

¹⁴ GIOLITTO 1999, 30-31.

1941. július 10-én Abetz nagykövet fényűző fogadáson látta vendégül az LVF vezetőit, amelyen megegyezés született arról, hogy a német megszálló hatóságok is támogatják a toborzó hadjáratot. Ebből kifolyólag azt remélték, hogy a fiatal francia férfiak tömegesen fognak jelentkezni az alakulatba, amelyben csak a legjobbak kapnak majd helyet.¹⁵

A toborzókampány első elemeként plakátok és szórólapok borították el a köztereket, sőt, utóbbiakból a levelesládákba is bőven jutott. A plakátok hasonló hatást igyekeztek kelteni, mint amilyen az 1939-es általános mozgósítás idején volt, ez a kísérlet azonban látványos kudarcot vallott. A plakátok nagy részét rövid időn belül ismeretlenek letépték vagy elvitték, így tehát pont az ellenkező hatást váltották ki, a nemzeti érzelmeket erősítették ahelyett, hogy a németekkel való együttműködésre sarkalltak volna.¹⁶

Az önkénteseknek hűséget kellett esküdniük Adolf Hitlernek, mint a német hadsereg főparancsnokának, az LVF-nek és saját parancsnokaiknak, akiknek engedelmességgel tartoztak. Az ideális jelentkezőnek büntetlen előéletű „árja” franciának kellett lennie kiváló fizikai kondícióban, jó látással és fogazattal, valamint legalább 1 méter 60 centiméteres magassággal. A legénységi és altiszti állomány életkorának 18 és 30 év között, a tisztkének pedig 40 év alatt kellett lennie. A 21 év alatti jelentkezőknek szülői felhatalmazást kellett bemutatnia. A fenti feltételek kötelező érvényűek voltak, de különleges esetekben el lehetett tekinteni ezektől. Számos ilyen eset volt, – mint azt később látni fogjuk – ami igen különös személyi összetételt eredményezett.¹⁷

Az LVF-ben szolgáló katonák zsoldja megegyezett a német hadseregben szolgálókéval. Egy családos közkatona a prémiumokkal és kiegészítésekkel együtt akár 3.480 frankot is kereshetett havonta, amit a német kincstár minden hónapban átutalt egy francia bankban nyitott egyéni számlára. Ez igen jelentős összegnek számított a megszállt Franciaországban, így sok jelentkező számára nem az ideológia, hanem a zsold volt a legfontosabb motiváció.¹⁸ Ez utóbbi tény talán az jelzi a legjobban, hogy számos olyan jelentkező volt, aki álnéven töltötte ki a jelentkezési papírokat, majd miután megkapta az ilyenkor automatikusan járó prémiumot, zsebében a könnyen szerzett pénzzel eltűnt. Az LVF vezetősége tehetetlen volt ezekkel a személyekkel szemben, mivel az elkövetők jogi értelemben

¹⁵ DELARUE, 1993 154.

¹⁶ ROUGERON, 1969 245.

¹⁷ Uo. 45–46.

¹⁸ MICHEL 1981, 119.

nem számítottak dezertőrnek, hiszen nem a hadseregbe jelentkeztek, hanem egy magánegyesületbe.¹⁹

A sajtó és a kollaboráns vezetők önkéntesek tízezreinek jelentkezését harangozták be, amellyel még a német vezetőket is megtévesztették, hiszen még Abetz nagykövet is 80-100.000 jelentkezővel számolt Berlinnek küldött jelentéseiben.²⁰ Ezek a számok azonban rendkívül eltúloztoknak bizonyultak, hiszen még július végén is csupán ezer fő jelentkezett az alakulatba. A nagy médiakampány a franciák érdektelenségének falába ütközött a megszállt és a szabad zónában egyaránt.²¹

Ezt a hatást tovább erősítette az a tény, hogy sem a német vezérkar, sem a francia kormány nem volt érdekelt abban, hogy elősegítse ennek a vállalkozásnak a sikerét. A német hadsereg tábornokai úgy vélték, hogy a francia katonák fegyelmetlenek, rosszul képzettek és nem rendelkeznek megfelelő tisztekkel, ezért teljesen alkalmatlanok arra, hogy komolyabb katonai műveletben hatékonyan bevethessék őket.²² Éppen ezért mindent elkövettek, hogy az alakulat létszámát a lehető legalacsonyabbra szorítsák le, amelyre kitérő lehetőséget biztosított az orvosi vizsgálat, ahol a német orvosok a jelentkezők kétharmadát alkalmatlannak nyilvánították. A francia kormány részéről szintén igen komoly ellenérzésekkel viseltettek a németek oldalán harcoló francia alakulat koncepciója iránt, amit jól jeleznek azok a tények is, hogy eleinte nem engedélyezték a déli zónában történő toborzást, majd később megtiltották, hogy a fegyverszüneti hadsereg aktív tisztjei, illetve a *Francia frontharcosok légiója* (Légion des combattants français) nevű szervezet – amely a katonaviselt francia férfiakat tömörítette – tagjai belépjenek az LVF-be.²³

A jelentkezők első kontingensét 1941. augusztus 27-re hívták be a Versailles-ban található Borgnis-Desbordes laktanyába, amelyet a német hatóságok bocsátottak az LVF rendelkezésére. A továbbiakban ez a laktanya volt a francia alakulat német tisztekből álló vezérkarának székhelye, valamint az egység gyülekezési körlete és felszereléseinek központi raktára.²⁴

Az első újoncok nagyon vegyes képet mutattak, a társadalom minden rétege és minden korcsoport képviseltette magát köztük. A kalandokra vágyó tizenéves ifjoncktól kezdve a középkorú katonákon át az első

¹⁹ DELARUE 1993, 177.

²⁰ BRINON 1949, 75–76.

²¹ BOURGET 1970, 1. kötet, 306.

²² DELARUE 1993, 163.

²³ GIOLITTO 1999, 49.

²⁴ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 255.

világháborús veteránokig minden korosztály megjelent, ugyanúgy, mint ahogy voltak köztük a zsold reményében jelentkező hajléktalanok, a harcot kereső hivatásos katonák, lángelkű hazafiak, kollaboránsok és arisztokraták is.²⁵

A jelentkezők számára a sorsdöntő próbatételt az orvosi vizsgálat jelentette, mivel itt döntötték el, ki alkalmas arra, hogy az egységben szolgáljon. Az orvosi bizottság egy francia és egy német orvosból állt, akik példátlan szigorúsággal végezték feladatukat: a jelentkezők kétharmadát utasították vissza fizikai alkalmatlanság miatt. A legfontosabb kizáró tényezők a hiányos fogazat, illetve a rossz látás voltak. Ez a szigorúság tökéletesen beleillett a francia és a német vezetés elképzeléseibe, mivel az előbbi nem kívánta elősegíteni, hogy a szélsőséges pártok egy harcedzett, „polgárháborús” hadsereget hozzanak létre, míg az utóbbi így kívánta elérni, hogy a francia részvétel a háborús cselekményekben valóban csak szimbolikus mértékű lehessen.²⁶ Ahogy az egyik visszaemlékező megfogalmazta: „Ez szervezett szabotázs volt.”²⁷

Minden szűrés ellenére az egészségügyi rostán átjutó jelöltek nagyjából fele valamelyik kollaboráns párt tagja volt, mivel a végső szót a központi bizottság mondta ki, így gondoskodtak róla, hogy elegendő számban kerüljenek be az alakulatba politikailag megbízható személyek. Ez a tény nagymértékben hozzájárult az egységen belüli állandó rivalizáláshoz és széthúzáshoz, ugyanis ezek a katonák saját pártjuk ideológiájával azonosultak az LVF-en belül is, nem pedig az alakulat megalakításakor lefektetett elvekkel. A helyzetet tovább rontotta, hogy a tisztek nagy része is valamely párt soraiból került ki, így gyakran ők maguk szították az ellentéteket a legénység sorai között.

A központi bizottság döntéseinek volt még egy következménye: egyes esetekben a politikai megbízhatóság oltárán feláldozták a fizikai alkalmasságot, így az alakulat soraiban találunk 18 év alatti fiatalokat és az ötvenes éveikben járó nagypapákat is. Természetesen az ő esetükben nem a fizikai alkalmasság volt az elsődleges szempont, hanem a párthűség, azonban ez a szemponteltolódás súlyos következményekkel járt később a fronton, ami nagymértékben kihatott az egész egység teljesítményére és megítélésére.²⁸

²⁵ AMOUROUX 1973, 277–278.

²⁶ GIOLITTO 1999, 55–56.

²⁷ SAINT-LOUP 1963, 20.

²⁸ Uo. 213.

A légió tagjai

Amikor az LVF történetével foglalkozunk, óhatatlanul eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy kik is voltak azok, akik önként jelentkeztek erre a lát-szólag örült küldetésre. Kik voltak ezek az emberek, és mi hajtotta őket? Egyes vélemények szerint antiszociális elemek, akik nem tudtak beillesz-kedni egy normális társadalomba, mások szerint hősök, aki az egyesült Európa eszméjéért küzdő keresztes lovagok voltak. A kép azonban en-nél sokkal árnyaltabb, nem lehet kategorikusan kijelenteni, hogy ez az alakulat a bűnözők gyűjtőhelye lett volna, mint ahogy azt sem, hogy csak elkötelezett idealisták gyűltek volna az egység lobogója alá.

A legionáriusok első csoportját a fanatikusok alkották, akik az esetek többségében valamely kollaboráns párt tagjai voltak és a józan ész meg-haladó mértékben hittek e pártok ideológiájában. Két dolog jellemezte őket: gyűlöltek a bolsevizmust és feltétel nélkül hittek vezetőikben, akiket istenítettek. Ezek között a vezetők között ugyanúgy megtaláljuk Doriot-t, mint Hitlert, és ami még furcsább, hogy utóbbi esetében a lángoló haza-szeretet harmonikusan egybecsengett a Führer bálványozásával. Ezeknek az embereknek egy nemzetiszocialista Franciaország és egy kommuniz-musmentes egyesült Európa létrehozása volt a célja, amely német vezetés alatt valósult volna meg.²⁹

A jelentkezők második csoportját azok alkották, akik nem voltak fa-natikusok, de szilárd politikai, erkölcsi vagy vallási meggyőződéssel ren-delkeztek, ami arra készítette őket, hogy csatlakozzanak az alakulathoz. A politikai meggyőződést általában az antikommunista érzelem jelentette, amely a társadalom nagy részét jellemezte ebben a korban, hiszen a fennál-ló társadalmi rend számára ez jelentette a legnagyobb fenyegetést, ezért a kommunizmussal szembeni gyűlöletet már az iskolában belenevelték a pol-gári családok gyermekeibe, amit a családi nevelés csak tovább erősített.³⁰

Mások úgy érezték, hogy ezzel a hazájukat szolgálják, hiszen maga Pétain marsall is kijelentette egyszer, hogy az LVF birtokolja a francia katonai becsület egy részét. Sokan ezért úgy tekintették, hogy akkor is hazájuk hírnevét és katonai dicsőségét gyarapítják, ha a keleti fronton a szovjetek ellen harcolnak.

²⁹ Uo. 71-72.

³⁰ OPHULS 1980, 173.

Olyanok is voltak, akik antiszemita érzelmeik miatt csatlakoztak az egy-séghez, mivel úgy vélték, hogy a bolsevizmus a judaizmus teremtménye, ezért a Szovjetunió elleni harc valójában a zsidók elleni harcot jelenti.³¹

Szép számmal akadtak olyanok is, akiket az az idealista hit hajtott, hogy az „istentelenek” elleni harccal a keresztény civilizációt védik, és egy jobb jövőt, egy új Európát teremthetnek. Ezenfelül úgy vélték, hogy Franciaország előkelőbb helyet fog elfoglalni ebben az új rendet követő Európában az ő harcuknak köszönhetően, így az ő részvételük hazájukat szolgálja.³²

Kiváló példát nyújt az ilyen indíttatásból jelentkezőkre Bernard de Polignac herceg, aki visszaemlékezéseiben leírta, hogy Istenért és Franciaországért szállt harcba az orosz pusztákon, mivel ezt követelte a hazafias érzés és a kereszténység.³³ A legismertebb személy az idealisták közül azonban mégsem ő volt, hanem Marc Augier, a később Saint-Loup néven ismertté vált író, aki már a háború előtt szélsőjobboldali lapok újság-írójaként szerzett nevet magának. A Szovjetunió elleni hadműveletek megindulása után úgy döntött, hogy személyesen is részt kíván venni a harcokban, mint haditudósító, hogy osztozhasson a katonák sorsában. Igazán ismertté a háború után vált, amikor Saint-Loup álnéven az LVF és a francia SS-alakulatok harcairól publikált regényeket. Neve még a Goncourt-díjra³⁴ esélyesek között is felmerült 1953-ban, miután azonban kiderült valódi személyazonosságá, lekerült a jelöltek listájáról.³⁵

Az önkéntesek harmadik csoportját azok alkották, akik anyagi megfontolásból csaptak fel katonának, ami ráadásul tökéletesen egybeesett a légió egyik propagandaszövegével, mely szerint: „Egy francia számára az LVF-ben harcolni kötelesség, de az érdekeivel is egybeesik.” Az egységben szolgálatot vállaló katonák ugyanis a német hadsereg tagjaival megegyező zsoldot kaptak, ami hatalmas vonzerőt jelentett a munkanélküliségtől sújtott országban. Egyes kétkezi munkások számára ez a zsold háromszoros fizetésnövekedést jelentett, ami sokak számára a korábban elképzelhetetlen anyagi biztonságot jelentette.³⁶

Sok olyan ember is akadt az alakulat soraiban, akiket a kalandvág्य motivált. Egy részük olyan fiatal volt, aki még szinte semmilyen életta-

³¹ TOUTE L'EUROPE 1943, 30.

³² COLIN-BASSOMPIERRE 1948, 145.

³³ DISCOURS PRONONCÉS AU VÉLODROME D'HIVER 1944, 4.

³⁴ A Goncourt-díj évszázados hagyománnyal és nagy presztízzsel rendelkező francia irodalmi díj.

³⁵ ORY 1976, 238.

³⁶ BURRIN 1995, 440.

pasztalattal nem rendelkezett, és úgy érezte, hogy most világot láthat és egzotikus tájakat ismerhet meg, miközben férfias kalandokat él át.³⁷ A másik részüket olyan harcedzett veteránok alkották, akiknek a harc nem terhes kötelesség, hanem örömteli tevékenység volt. Ők az általános leszerelés után nem tudtak mit kezdeni magukkal a hétköznapi életben, és most lehetőséget láttak arra, hogy újból a nekik tetsző életet éljék, nehézségek, veszélyek és harcok közepe. Sokan közülük korábban a gyarmati alakulatoknál vagy az Idegenlégióban szolgáltak, így nem jelentett számukra gondot, hogy a szokásostól eltérő körülmények között kell harcolniuk, még ha korábbi tapasztalataik nem is készítették fel őket arra, ami a keleti fronton várt rájuk.³⁸

Az utolsó, de számban legnagyobb csoportot azok alkották, akiket jobb híján ágyútölteléknek lehetne nevezni. Elkötelezettség, jövőkép és stabil háttér nélküli emberek voltak, akiket elcsábított a hangzatos propaganda és a magas zsold ígérete. Az ő politikai meggyőződésük minimális volt, harci kedvük pedig gyakorlatilag a nullával egyenlő. A helyzetet tovább rontotta, hogy a hivatásos katonákból álló tisztii állomány sorai között is akadtak ilyenek szép számmal. Számukra az LVF csak egy operettalakulat volt, amely lehetőséget biztosított számukra egy kis külföldi vakációra, néhány díszfelvonulásra és jó zsoldra. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy mértékadó becslések szerint is az alakulat 60 százaléka ilyen felfogású emberekből állt, ami előrevetítette az egység várható teljesítményét a harctéren.³⁹

Amikor a jelentkezők létszámát próbáljuk megállapítani, igen különböző számokkal találkozunk, mivel az LVF vezetői megpróbálták túlzó számadatokkal megtevesztetni a közvéleményt és a német hatóságokat is, míg a németek lefelé kerekítettek, hogy így is kisebbségként jelenjenek meg a francia részvétel jelentőségét. A legpontosabb becslések alapján úgy tűnik, hogy összesen 13.400 ember jelentkezett az alakulatba, akik közül 4.600-at az orvosi vizsgálaton találtak alkalmatlannak, míg 3.000-t egyéb okok (például kétes előélet) miatt utasítottak el. Ez azt jelenti, hogy 1941 és 1945 között 5.800 ember szolgált az LVF soraiban, és ezek döntő többsége is a toborzás első három hónapjában jelentkezett, vagyis a toborzókampány 1942 elejétől kezdve minden erőfeszítés ellenére szinte teljesen hatástalan maradt. A különböző statisztikák szerint a jelentkezők átlagéletkora 20 és 30 év közé esett, tehát alapvetően a fiatalok kívántak belépni az LVF-be. Kivételt

³⁷ MICHEL 1981, 120.

³⁸ GIOLITTO 1999, 79.

³⁹ BURRIN 1995, 439.

általában a hivatásos tisztek és altisztek jelentettek, akiknek átlagéletkora meghaladta a 30, sőt néha a 40 évet is.⁴⁰

A legionáriusok társadalmi összetétele meglehetősen homogén volt függetlenül attól, hogy az ország mely részéről jelentkeztek az alakulatba, mivel 90 százalékuk kétkezi (építőipari, gyári, mezőgazdasági) munkás volt. A maradék 10% már valamivel vegyesebb képet mutat, találunk köztük diákokat, köztisztviselőket, kiskereskedőket és értelmiségieket.⁴¹ Ennek alapján megállapítható, hogy a jelentkezők legnagyobb része a szegény kispolgárság és a lumpenproletariátus sorai közül került ki, a valódi motiváció esetükben a nyereségvágy volt, mivel a magas zsold a biztos megélhetést jelentette számukra.⁴²

Érdekes ugyanakkor megvizsgálni a szilárd politikai elkötelezettséggel rendelkezőket az alakulaton belül. Ezeknek többsége ugyanis a két legnagyobb kollaboráns párt, a PPF és az MSR sorai közül került ki, amelyek arra törekedtek, hogy a létrejövő fegyveres alakulatot kisajátítsák és egyfajta pártmilíciát hozzanak létre. Ennek érdekében mindkét párt bevonultatta összes hadra fogható tagját, mivel így reméltek döntő túlsúlyt elérni az egységen belül. A pártirányítás alatt álló harcedzett fegyveres milícia gondolata azért bírt nagy vonzerővel a pártok számára, mivel ez egy későbbi hatalmi harcban sorsdöntő támogatást jelenthetett volna a többi párt, de akár az éppen fennálló hatalom ellen is. A két párt közti hatalmi harcban a PPF kerekedett felül, mivel a különböző szűrővizsgálatok után több tagja jutott be az LVF-be, mint az MSR-nek, ennek ellenére az utóbbi pozíciója is szilárd volt. Ennek egyenes következménye lett, hogy az egység gyakorlatilag két részre szakadt a fennálló pártpolitikai irányvonalak mentén. Ezt mi sem jellemzi jobban, mint hogy az alakulat első zászlóalját rendszeresen csak PPF-nek nevezték, míg a másodikat MSR-nek.⁴³

Természetesen ez a megosztottság az egység hangulatára és hatékonyságára is rányomta bélyegét, ami a német hatóságok figyelmét sem kerülte el. Ebből kifolyólag az első harctéri bevetés után, amely nem sikerült a legfényesebben, általános átszervezés keretében a leghangosabb agitátorokat eltávolították az alakulatból.⁴⁴

Mivel a toborzók tisztában voltak vele, hogy a potenciális újoncokból komoly ellenérzéseket váltana ki az a tény, hogy német egyenruhában kell

⁴⁰ VIGILE 1980, 33.

⁴¹ COTTA 1964, 273.

⁴² ORY 1976, 243.

⁴³ Uo. 244.

⁴⁴ GIOLITTO 1999, 141.

harcolniuk, ezért elhittették velük, hogy francia egyenruhát hordhatnak vagy legalábbis egy jellegében a franciára hasonlító egyenruhát. Ez utóbbi azt jelentette volna, hogy a sisakon francia kokárda, az egyenruha karrészen háromszínű karszalag „Franciaország” felirattal, a mellrészén pedig az LVF kitűzője lettek volna. Ezek az ígéretek azonban mind beváltatlanok maradtak, mivel csupán azt a célt szolgálták, hogy elősegítsék az érdeklődők belépését az alakulatba. Valójában ugyanis a német katonai vezetés nem járult hozzá, hogy egy, a német hadseregen belül harcoló egység a rendszeresítettől eltérő egyenruhát viseljen.

A németek egyik fő érve az volt, hogy a hágai megállapodás értelmében a francia katonák nem viselhetnek francia egyenruhát a Szovjetunió elleni harcban, mivel Franciaország nem állt hadiállapotban a Szovjetunióval, ezért a francia egyenruhát viselő katonák automatikusan partizánnak számítának és fogságba esésük után azonnali kivégzés várt rájuk. Közelebbről megvizsgálva ez az érvelés sántított egy kicsit, mivel a Szovjetunió nem írta alá az idevonatkozó nemzetközi egyezményt, ráadásul Franciaország meg is szakította vele a diplomáciai kapcsolatokat.⁴⁵ A németek azonban erőpozícióból tárgyaltak, így a döntésüket nem változtatták meg. A német fél a kollaboráns pártok vehemens követeléseire válaszul csupán annyi engedményt tett, hogy a legionáriusok egy nemzeti színekből álló címerpajzsot viselhettek a jobb karjukon, melyen a „*Franciaország*” felirat szerepelt.⁴⁶

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a legionáriusok többsége nem lelkesedett a német egyenruha viseléséért, de nem volt túl sok választási lehetőségük: vagy elfogadják a német egyenruhát vagy megkezdik többéves börtönbüntetésüket valamely német katonai börtönben parancsmegtagadásért. Az egyenruha elfogadását egyébként nagyban megkönnyítette az a tény, hogy azt nem otthon kellett viselniük, ahol a megszállást testesítette meg, hanem hazájuktól távol, ahol egy új életet és egy új lehetőséget jelképezett.⁴⁷

A kiképzés

Az a döntés született, hogy a legionáriusok – noha többségük már részesült katonai kiképzésben, sőt, sokuknak harctéri tapasztalata volt –

⁴⁵ DUPRAT 1968, 67–68.

⁴⁶ GIOLITTO 1999, 90.

⁴⁷ LABAT 1969, 49.

a lengyelországi Debában kapnak német katonai kiképzést, majd ezt követően azonnal be is vetik őket a keleti fronton zajló harcokban.⁴⁸

Az önkéntesek első egységének indulását 1941. augusztus 21-re tűzték ki, amit 30-ra halasztottak, majd újabb késlekedés miatt végül is csak szeptember 4-én került rá sor. Ennek a különítménynek a pontos létszámáról megoszlanak a vélemények, de nagy valószínűséggel körülbelül nyolcszáz ember (tisztok és legénységi állomány) hagyta el Párizst ezen a napon az LVF kötelékében.⁴⁹

Még indulás előtt 5 századot állítottak fel és az embereket ezekbe osztották be, hogy a civil vagy a korábbi egységeiktől „örökölt” francia katonai ruházatuk ellenére az emberek között legalább a katonai fegyelem valamilyen látszatát fenn tudják tartani. Az első útnak induló egység tagjai között találjuk Jacques Doriot-t is, aki háború előtti rangjában, őrmesterként vonult be az alakulathoz. Fellépése meglepte a többi legionáriust, ugyanis minden arroganciától mentesen, kedvesen és közvetlenül közeledett bajtársaihoz, akik egy fennhéjázó, vérengző politikust vártak, ehelyett egy frontkatonát kaptak, aki a katonaélet minden nehézségét megosztotta velük és nem kért kivételes bánásmódot.⁵⁰

Az LVF a német hadsereg kötelékén belül harcolt, így német hadrendi számot és elnevezést kapott, így hivatalosan ez lett a Wehrmacht 638. gyalogezerde. Az ezred parancsnokságát Roger-Henri Labonne ezredes kapta meg, aki a Saint-Cyr katonai akadémián végzett, de harci tapasztalatait kizárólag az első világháború folyamán szerezte. Az ezredes egyszerre volt katona, aki a marokkói gyarmati gyalogságnál szolgált és értelmiségi, aki geopolitikai tárgyú könyveket írt. Valószínűleg ebből fakadt az a tény, hogy az ezredes inkább nagyra hivatott államférfiként gondolt magára, nem pedig harctéri parancsnokként, ami később súlyos következményekkel járt a frontvonalban, ugyanis Labonne képtelennek bizonyult az egység hatékony vezetésére harci körülmények között.⁵¹

A németek az 1940-es nyári hadjárat során szerzett tapasztalataik alapján úgy ítélték meg, hogy a francia katonai kiképzés színvonala messze alatta marad a németnek, a francia katona pedig nagymértékben hajlamos a fegyelmetlenségre. Ebből kifolyólag nem vállalták azt a kockázatot, hogy a francia egységet azonnal a frontra vezényeljék, helyette a megszállt Lengyelországban található Debába küldték kiképzésre. Ezt feltétlenül

⁴⁸ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 21–22.

⁴⁹ MERGLEN 1974, 73.

⁵⁰ BRUNET 1986, 368.

⁵¹ DELARUE 1993, 164.

szükségesnek ítélték, már csak azért is, hogy a francia alakulat megismerkedjen a német hadsereg harceljárásaival, fegyverzetével, és így be tudjon illeszkedni a Wehrmachtba. Mivel azonban az önkéntesek többsége már részesült katonai kiképzésben, így a debai táborban csupán szintrehozó, gyorsalpaló kiképzést szándékoztak adni a legionáriusoknak, hogy áthidalják a francia és a német hadsereg színvonala közti különbséget.⁵²

Az első nyolcszáz fős különítményből, amely szeptember 8-án érkezett meg a kiképzőtáborba, állították fel az ezred I. zászlóalját. A második, létszámban körülbelül az elsővel megegyező kontingens szeptember 20-án érkezett meg Debába, ebből lett a II. zászlóalj. A harmadik csoport, amely 648 főt számlált, október 12-én vagonírozott ki Debában, ennek tagjaiból alakították ki az ezred kiegészítő alakulatait: a parancsnoki, illetve két műszaki századot.⁵³ Október 30-án még befutott egy negyedik különítmény is, amely 238 főt számlált, de a német parancsnokság ezt a csoportot mindenfajta kiképzés nélkül azonnal vonatra ültette és a francia ezred többi alakulatával együtt a frontra irányította.⁵⁴

Mindezzel együtt az ezred létszáma október végén alig haladta meg a 2.000 főt, ami meglehetősen szerény eredmény a korábban elhangzott francia ígéreték fényében, amelyek több tízezer ember jelentkezését jeleztek előre. Az összképet tovább rontotta az a tény, hogy pont a kezdeti időszak volt az, amikor a toborzás jobban haladt, az alakulat katonáinak létszáma mégis ilyen alacsony szinten maradt.⁵⁵

Noha a francia önkéntesek ugyanabban az elbánásban részesültek, mint a német katonák, mégsem voltak elégedettek. Először is elégtelennek tartották az étellemezést, amely elsősorban nem az étel mennyiségére, hanem inkább összeállítására vezethető vissza. Az átlagos francia koszt ugyanis sokkal változatosabb volt, mint a tápláló, ámde egyhangú német. A franciák azt is sérelmezték, hogy az étel mellé nem kapnak bort, mint a francia hadseregben, ugyanis ezt a német hadsereg szabályzata nem engedélyezte. Ezt valamelyest ellensúlyozta a napi hat szál cigaretta, valamint a hetente kiosztott cukorka, amely javított a hangulaton.⁵⁶

Az egyik legnagyobb nehézséget azonban egyértelműen az okozta, hogy a táborba érkezéskor viselt ruhákat le kellett cserélni a csukaszürke német tábori egyenruhára. Sok emberben ugyanis ösztönös gyűlölet élt

⁵² GIOLITTO 1999, 104.

⁵³ LAMBERT-MAREC 1994, 20.

⁵⁴ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 27-29.

⁵⁵ MERGLEN 1974, 73.

⁵⁶ GIOLITTO 1999, 105-106.

ezzel a viselettel szemben. Végül Labonne ezredes személyes fellépésére volt szükség, aki kihangsúlyozta, hogy a legionáriusok által viselt egyenruha nem teljesen azonos a németek által viselttel, hiszen rajta van a francia címerpajzs, ami jelzi, hogy ők továbbra is Franciaországot szolgálják.⁵⁷

A másik hasonlóan nagy megpróbáltatást az eskütétel jelentette, amikor a legionáriusoknak hűséget kellett esküdniük Adolf Hitlernek, mint a német hadsereg főparancsnokának. A sokak részéről felmerülő ellenkezést a németek ügyesen leszerelték, mivel közölték az önkéntesekkel, hogy nem állampolgári esküt tesznek le, hanem katonai engedelmességet fogadnak, és az sem élethossziglan szól, hanem csupán a hadműveletek időtartamára.⁵⁸

Ennek ellenére továbbra is akadtak olyanok, akik visszautasították az eskü letételét. A visszautasítás mögött nem minden esetben a nemzeti érzések álltak, sokan egyszerűen így kívánták késleltetni a frontra való kivezénylésüket. Mikor ezt a német vezetés felismerte, változtatott addigi álláspontján, mely szerint az esküt megtagadókat hazaküldte Franciaországba, helyette inkább börtönbe küldte az ellenkezőket. Ennek a fellépésnek köszönhetően az ellenkezők száma a későbbiekben minimálisra csökkent.⁵⁹

Az elsőként érkezettek eskütételére 1941. október 5-én került sor ünnepélyes körülmények között. Az eseményen részt vett Mayol de Lupé tiszteletes, az LVF lelkésze, aki misét is celebrált, valamint Halm tábornok a német hadsereg képviselőjében, aki az eskütételt levezette. Az eskü szövege a következő volt: *„Isten színe előtt ünnepélyesen esküszöm, hogy a bolszevizmus elleni harc során mindenben engedelmeskedem Adolf Hitlernek, a német és szövetséges hadseregek parancsnokának, és minden pillanatban kész vagyok bátor katonaként akár életemet is áldozni.”* A ceremónia végén az egész alakulat elvonult a német tábornok és az ezredparancsnok elé, miközben a zenekar a Marseillaise-t és a német himnuszt játszotta.⁶⁰

A kiképzés poroszosan kemény és hatékony volt. Erőnlétfejlesztés, 20-30 kilométeres menetelések nappal és éjszaka, fegyverismeret, célbalövés, gránáthajtás, vagyis minden volt benne, ami ahhoz kellett, hogy rövid idő alatt bevetésre alkalmassá tegyék az alakulat katonáit.⁶¹

⁵⁷ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 208.

⁵⁸ LABAT 1969, 47.

⁵⁹ DELARUE 1993, 179.

⁶⁰ MABIRE-LEFÈVRE 2004, 250. *„Je fais le serment solennel devant Dieu d’obéir strictement au chef des armées allemandes et alliées, Adolf Hitler, dans la lutte contre le bolchévisme et d’être prêt à tout instant à faire en brave soldat le sacrifice de ma vie.”*

⁶¹ SAINT-LOUP 1963, 32.

Az LVF-et, vagyis a 638. gyalogezredet (Französische Infanterie-Regiment 638) a Wehrmacht 7. gyaloghadosztályának kötelékébe vezényelték. Ez különösen nagy megtiszteltetésnek számított, mivel ugyanebben az egységben szolgált Hitler is az első világháború folyamán. Sőt, az ezred hadrendi száma megegyezett annak az ezrednek a számával, amelyben Hitler négy évet töltött. Ezt természetesen a jobboldali francia sajtó nem győzte hangsúlyozni, hogy ezzel is kiemelve a francia alakulat bevetésének jelentőségét.⁶²

Az ezred 1941 októberének végén három zászlóaljából állt: az első kettő hagyományos gyalogsági, a harmadik pedig nehézfégyverzetű alegység volt. Az első zászlóaljhoz – amelynek parancsnoka de Planard volt – tartozott az 1., a 2., a 3. és a 4. század, a második zászlóaljhoz – amely Girardeau vezetése alatt állt – pedig az 5., a 6., a 7. és a 8. A fentiek közül hat lövészsorozat volt, kettő pedig gépfegyverekkel ellátott nehézfégyverzetű század. A harmadik zászlóalj volt az ezred közvetlen alárendeltségébe tartozó nehézfégyverzetű zászlóalj, amelynek két százada – a 13. és a 14. – aknavetőkkal és páncéltörő ágyúkkal volt felszerelve. A létszámot egy parancsnoki század tette teljessé.⁶³

Az ezred harmadik gyalogsági zászlóalját ekkor még létszámhiány miatt nem tudták felállítani. Erre csupán 1941 decemberében került sor, amikor az addigi legnagyobb létszámú különítmény is megérkezett Franciaországból Debába. Ez a csoport körülbelül 950 emberből állt, így lehetőség nyílt arra, hogy felállítsák az ezred harmadik gyalogsági zászlóalját. Ez azonban nem várt nehézségbe ütközött, mivel a németek – tanulva a korábbi rossz tapasztalatokból – kiszelektálták a politikailag túl aktív személyeket az állományból, ami oda vezetett, hogy a közel ezer főből végül kevesebb, mint hatszáz maradt. Ennek ellenére létrehozták a harmadik zászlóaljat, de az alakulat állománytábláján csak három lövészsorozat volt, a létszámhiány miatt ugyanis „lespórolták” a géppuskás századot.⁶⁴ A Ducrot ezredes parancsnoksága alatt álló egység 1941 végét és 1942 első felét folyamatosan kiképzéssel töltötte szigorú német felügyelet alatt, de ezt követően nem került bevetésre a fronton, helyette inkább a hátsó vonalak biztosítására, járőrözési feladatokra használta fel a német parancsnokság.⁶⁵

⁶² MABIRE-LEFÈVRE 2003, 9.

⁶³ Uo. 9.

⁶⁴ Uo. 82–83.

⁶⁵ MERGLEN 1974, 75.

Október végén megérkezett a parancs, mely szerint a 638. gyalogezrednek csatlakoznia kellett a von Gablentz tábornok parancsnoksága alatt álló 7. bajor gyaloghadosztályhoz. A 7. gyaloghadosztály ekkor a VII. hadtest alárendeltségébe tartozott a 197. és 267. hadosztályokkal együtt, és Moszkva előtt 80 kilométerre állomásozott. A német haderő minden lehetséges erősítést összegyűjtött, amit csak tudott, hogy végső csapást mérjen a Vörös Hadseregére és Moszkva elfoglalásával befejezze a háborút. Így tehát a francia egységnek is harcba kellett szállnia, noha a kiképzése még korántsem volt befejezettnek tekinthető. A legkorábban érkezettek sem töltöttek hat hétnél többet a debai kiképzőtáborban, ami nagyon rövid idő, de olyanok is voltak, akik egyáltalán nem vettek részt kiképzésben. Ezzel természetesen mind a francia, mind a német parancsnokság tisztában volt, azonban előbbit a bizonyítási vágy, utóbbit pedig a súlyos emberhiány hajtotta, amikor döntés született az LVF harci bevetéséről.⁶⁶

Ilyen előzmények után indultak el 1941. október 28-án az LVF első alegységei a frontra, ahol a német csapatok oldalán olyan összecsapás várt rájuk, amely meghatározta a második világháború kimenetelét és az alakulat további sorsát is.

Felhasznált irodalom

AMOUROUX 1973 = AMOUROUX, H.: La Grande Histoire des Français sous l'Occupation. Paris, Robert Laffont, 1973-93. 10 kötet.

AZIZ 1979 = AZIZ, Ph.: Les Dossiers noirs de l'Occupation. Genève, éditions Famot, 1979. 4 kötet.

BOURGET 1970 = BOURGET, P.: Histoire sectète de l'occupation de Paris. Paris, Hachette, 1970.

BRINON 1949 = BRINON, F. de: Mémoires. Paris, Imprimeries réunies, 1949.

BRUNET 1986 = BRUNET, J.-P.: Jacques Doriot: du communisme au fascisme. Paris, Balland, 1986.

BURRIN 1995 = BURRIN, Ph.: La France à l'heure allemande, 1940-1944. Paris, Éditions du Seuil, 1995.

COLIN-BASSOMPIERRE 1948 = COLIN, Ch.-A., BASSOMPIERRE, J.: Sacrifice de Bassompierre 1948.

⁶⁶ Uo. 32-33.

- COTTA 1964 = COTTA, M.: La collaboration, 1940-1944. Paris, Armand Colin, 1964.
- DISCOURS PRONONCÉS AU VÉLODROME D'HIVER 1944 = Combatants du front de l'Est vous parlent. DISCOURS PRONONCÉS AU VÉLODROME D'HIVER, le 16 avril 1944, par le général Puaud, Mgr de Mayol de Lupé, et le lieutenant Jacques Doriot.
- DELARUE 1993 = DELARUE, J.: Trafics et crimes sous l'Occupation. Paris, Fayard, 1993.
- DUPRAT 1968 = DUPRAT, F.: Histoire des SS. Paris, Les Sept Couleurs, 1968.
- GIOLITTO 1999 = GIOLITTO, P.: Volontaires français sous l'uniforme allemand. Paris, Perrin, 1999.
- LABAT 1969 = LABAT, É.: Les places étaient chères. Paris, éd. La Table Ronde, 1969.
- LAMBERT-MAREC 1994 = LAMBERT P. P. - MAREC Le, G.: Les Français sous le casque allemand, Europe 1941-1945. éd. Jacques Grancher, 1994.
- MABIRE-LEFČVRE 2003 = MABIRE, J. - LEFČVRE, E.: La légion perdue, face aux partisans 1942. Paris, Editions Grancher, 2003.
- MABIRE-LEFČVRE 2004 = MABIRE, J. - LEFČVRE, E.: La LVF, 1941, par -40 degrés devant Moscou. Paris, Editions Grancher, 2004.
- MERGLÉN 1974 = MERGLÉN, A.: Soldats français sous uniformes allemands 1941-1945. Montpellier, université Paul Valéry, 1974.
- MICHEL 1981 = MICHEL, H.: Paris allemand. Paris, Albin Michel, 1981.
- OPHULS 1980 = OPHULS, M.: Le Chagrin et la Pitié. Paris, éd. Alain Moreau, 1980.
- ORY 1976 = ORY, P.: Les Collaborateurs 1940-1945. Paris, Seuil, 1976.
- ROUGERON 1969 = ROUGERON, G.: Le département de l'Allier sous l'Etat français. Montluçon, Imprimerie Tupocentre, 1969.
- SAINT-LOUP 1963 = SAINT-LOUP: Les Volontaires. Paris, Presses de la Cité, 1963.
- TOUTE L'EUROPE 1943 = TOUTE L'EUROPE contre le bolchevisme, 2e anniversaire 22 juin 1941-22 juin 1943. Paris, éd. CEA
- VIGILE 1980 = VIGILE, J.: Les Mouvements de collaboration dans l'Orne, 1940-1944. Alençon, 1980.

FELLNER MÁTÉ

AZ OSZTRÁK ALKOTMÁNY ÁTALAKULÁSA 1920 ÉS 1934 KÖZÖTT

Az osztrák alkotmány legújabbkori történetében szinte magától értetődően az 1920-as, Hans Kelsen közreműködésével kidolgozott alapokmány kerül a középpontba. Nem alaptalanul, hiszen az első világháború után létrejött önálló Ausztria történetét végigkíséri a születésekor rendkívül progresszívnek számító alkotmány, és – számtalan módosítással ugyan – lényegében ma is ez az Osztrák Köztársaság alaptörvénye.

Rendszerint kevesebb szó esik azonban – különösen nemzetközi szinten – az 1934. május 1-jén kiadott alkotmányról. Ez sem meglepő: a nem egészen négy évig érvényben lévő, legitimitását tekintve is vitatott okmány tulajdonképpen „idegen test” az osztrák jogtörténetben. Közelebbről megvizsgálva azt a történelmi közeget, amelyben létrejött, kiderül, hogy egyáltalán nem minden előzmény nélkül való és hosszú távú hatásai sem elhanyagolhatóak.

Célunk valójában e rövid, de rendkívül érdekes kitérő beillesztése a történeti fejlődésbe. Ehhez nem elég pusztán összehasonlítani a két alkotmányt, végig kell követnünk a kettő között húzódó utat is.

Előljáróban – demokrácia vagy tekintélyelv

A két alapokmány közötti különbséget számos jogi terminussal leírhatjuk. Az alapvető eltérést azonban a mögöttük húzódó szándék és az ennek megfelelő alapmotívum jelentette. Az első világháborút követő forradalmi hangulatban, a polgári pártok és a baloldal ideiglenes politikai együttműködésének eredményeként a népképviselési demokrácia eszméje került a középpontba. Másfél évtizeddel később – az Európában általános jobbratolódási trend háttere előtt –, kül- és belpolitikai feszültségek eredőjeként a konzervatív jobboldali blokk radikális csoportjai tettek szert komoly befolyásra, és ez a tekintélyuralmi elv felülkerekedését eredményezte.

Az eltérő kiindulópontot jól jelzi a két okmány ünnepélyes bevezetője (preambuluma). Az 1920. októberi alkotmány végleges változatába

a bizonytalan politikai helyzet miatt¹ nem került bele az alább idézett bevezető rész, azonban az alaptörvény mögött húzódó alapgondolatot így is jól tükrözi: „A német nép, és történelmileg kialakult tagjainak önrendelkezési joga révén – ünnepélyes tiltakozással minden átmeneti korlát ellen, amelyet eme elidegeníthetetlen jog gyakorlása elé állítottak –, az Osztrák Köztársaság tartományai egy szabad szövetségi állammá egyesülnek ezen alkotmány hatálya alatt.”²

A St. Germain-i békeszerződés Anschluss-tilalmára (amit a német nép önrendelkezési jogának korlátozásaként fogtak fel) történő konkrét utalástól eltekintve, világosan kivehetők azok az alapelvek, amelyekre az új köztársaságot építeni kívánták. A jog és a hatalom forrása ennek alapján a nép, a köztársasági államforma mellett hangsúly kerül az állam szabad voltára, valamint a föderatív felépítésre.

Egészen más értékeket sugároz az 1934-ben megfogalmazott bevezető: „A Mindenható Isten nevében, akitől minden jog származik, nyeri el az osztrák nép eme alkotmányt keresztény, német, rendi alapokra épülő Szövetségi Állama számára.”³

A jog egyedüli forrását az alkotmány megalkotói ekkor már egyedül Istenben határozták meg, és az állam keresztény jellegét külön is hangsúlyozzák. Az alkotmányt már megszületése előtt is előszeretettel nevezték „hivatásrendi”-nek („*Ständeversammlung*”), hiszen a társadalom rendi alapokon való újjászervezését tűzték ki célul.⁴ A legfontosabb változásra azonban az államforma meghatározása, illetve ennek hiánya utal: bár Ausztria köztársaság maradt, hivatalos megnevezéséből törölték ezt a terminust, minthogy a parlamentáris demokrácia vele összeforrt fogalmával nem akartak közösséget vállalni. Az állam szövetségi szerkezetének deklarációja itt is megtörtént, de a tartományok szabad elhatározásáról többé már nem esett szó. Ez előrevetítette a kérdés gyakorlati kezelését is, hiszen a föderalizmus gyakori hangoztatása ellenére valójában szinte minden területen a központi irányítás előtérbe kerülése figyelhető meg 1934-ben.

¹ A koalíciót alkotó Szociáldemokrata és Keresztényszociális Párt nem tudott megegyezni az „Alap- és Szabadságjogok” deklarációjának mikéntjében, ezért az okmány nem alkotott önálló alkotmánylevelet. WALTER 1972, 275.

² Idézi: WALTER 1972, 275.

³ BALTZ-BALZBERG 1935, 21.

⁴ A törekvés alapjául szolgáló elméletre a későbbiekben még visszatérünk.

„Az állam, amelyet senki sem akart”⁵

A párizsi békekonferencia határozatai Ausztria esetében is végzetes következményekkel jártak. Itt azonban nem az elvesztett területek nagysága okozta a legnagyobb traumát, mint inkább maga a helyzet újszerűsége.

A Habsburg Monarchia „Lajtán inneni” felének lakói nem úgy gondoltak a Birodalomra – nem is gondolhattak úgy –, mint nemzetük saját államára. Sokkal inkább az egyes tartományok jelentették az identitás hordozóit, amelyeket a dinasztia kovácsolt össze többé-kevésbé egységes alakulattá. Széthullásának egyik legjelentősebb hajtóereje éppen a benne összezsúfolt népcsoportok öntudatra ébredése volt. A háborús vereség közeledtével ezek sorra leváltak a birodalom testéről, hogy létrehozzák nemzetállamukat, vagy éppen egyesüljenek a már létező anyaországgal. Ami megmaradt, az a tisztán német lakosságú tartományok laza csoportja, amely messze nem alkotott koherens egységet.

Noha az új államot érzékenyen érintette bizonyos németlakta területek elvesztése (gondolunk itt a szudéta-német vidékekre, Stájerország és Karintia déli sávjára és főképp Dél-Tirolra), a legnagyobb sokkot a keretek elvesztése és az ezzel járó létbizonytalanság okozta. A megmaradt osztrák tartományokból összetákolt országot a nagy többség egyszerűen életképtelennek ítélte. A legtöbben nem tudták (és nem is akarták) elképzelni, hogy a Monarchia összefüggésrendszeréből kiszakított területen működőképes gazdaság jöhet létre. A kiutat egy nagyobb gazdasági egységhez való csatlakozásban látták. Az egyik lehetőség az egykori Monarchia népeinek új formában való együttműködése lett volna. Az adott külpolitikai konstellációban, és az újonnan kivívott nemzeti függetlenségükért lelkesedő államok miliójében azonban ez a variáció kivihetetlennek bizonyult. Az „örökös tartományokban” élők döntő többsége azonban arra hajlott, hogy maga is nemzetállamban gondolkodjon. Ez viszont magától értetődően csak a Németországhoz való csatlakozást jelenthette. Nem csoda hát, ha a formálódó politikai színtér meghatározó pártjainak többsége (élükön a német munkásmozgalommal egyesülni kívánó szociáldemokrata párttal) is Anschluss-párti volt.

⁵ Hellmut Andics választotta a két világháború közötti Ausztria történetét feldolgozó könyvének címéül ezt a meghatározást (Der Staat, den keiner wollte), arra a tényre utalva, hogy az első köztársaság születésekor alig voltak, akik hitték, illetve óhajtották annak hosszú távú fennmaradását. ANDICS 1964.

Így az egykori Birodalmi Gyűlés német nemzetiségű képviselőiből 1918. október 21-én összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés (*provisorische Nationalversammlung*) egységesen az Anschluss mellett tette le voksát. Ennek értelmében – egy nappal I. Károly császár⁶ lemondó nyilatkozata⁷ után – az ideiglenes alkotmány alapján november 12-én kikiáltották a Német-osztrák Köztársaságot (*Republik Deutschösterreich*). Az államforma kérdésében már messze nem voltak ilyen egységesek a pártok. Végül a németországi események döntöttek menthetetlenül a – legvehemensebben a szociáldemokraták által támogatott – köztársasági megoldás mellett. Egy monarchikus Ausztria ugyanis bajosan tudott volna csatlakozni az 1918. november 9-én Berlinben (kétszeresen is) kikiáltott Német Köztársasághoz. Német-Ausztria létét tehát megalkotói is ideiglenesre tervezték. A győztes hatalmak azonban – élükön Franciaországgal – mereven elzárkóztak az Anschluss-tól. Így az osztrákoknak kénytelen-kelletlen be kellett látnia, hogy nincs más választása, mint elindulni az önálló állammá válás útján.

A szociáldemokrata Karl Renner vezette Államtanács (*Staatsrat*) 1919. február 16-ára kiírta a választásokat egy Alkotmányozó Nemzetgyűlés (*konstituierende Nationalversammlung*) létrehozására. Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján járulhattak az urnákhoz az év január 1-jével 20. életévüket betöltött állampolgárok. Az osztrák állam történetében először élhettek szavazati jogukkal a nők is. Az eredmény lényegében tükrözte a Köztársaság 1930-ig (az utolsó demokratikus választásig), majd 1945-től ismét jellemző erőviszonyait. A két legerősebb párt a szociáldemokrata és a keresztényszociális lett (72, illetve 69 mandátummal), őket pedig jóval leszakadva követték a német nemzeti pártok (összesen 26 mandátum). A megválasztott grémium március 14-én törvényt hozott a népképviseletről és az állam kormányzásáról, amelyek az alkotmányozó gyűlés tevékenységének idejére ideiglenes alkotmányként fungáltak. Másnap ugyanez a képviselőtestület szociáldemokrata-keresztényszociális kormánykoalíciót választott. A kancellári tisztségre Karl Rennert, alkancellárrá a keresztényszociális Jodok Finket nevezték ki.

Mindeközben az állam vezetése még mindig nem mondott le az Anschlusról, és a két érintett ország külügyminisztere Berlinben titkos megállapodást kötött annak végrehajtásáról.⁸ 1919. szeptember 10-én

⁶ A magyar királyként IV. Károly nevet viselő uralkodót a Monarchia nyugati felében I. Károly néven ismerték.

⁷ A nyilatkozatban szó szerint „...az államügyekben való részvételről...” mondott le, nem pedig a trónról. Ez az apró különbség később számos problémát okozott az első Osztrák Köztársaság számára. Lásd például STADLER 1983, 71-73.

⁸ KERÉKES 1984, 42.

azonban végleg eldőlt a kérdés, amikor Saint-Germain-en-Laye-ben az osztrák küldöttség aláírta az elé tett békeszerződést. A szerződés ugyanis – számos más intézkedése mellett – előírta a Németországhoz való csatlakozás tilalmát.

A súlyos gazdasági és társadalmi gondokkal küszködő országban a nagy pártok koalíciója nem volt – talán nem is lehetett – hosszú életű. A két fél álláspontja az egy külpolitikai kérdésen kívül (Anschluss) nem sok mindenben egyezett, így nem csoda, hogy amikor a belső viszonyok rendezésére került a sor, hamar vége szakadt az együttműködésnek. Végül 1920. június 10-én, jellemző módon egy jelentéktelen ügy kapcsán, felmondták a koalíciót, és a pártok arányos részvételével felállított kabinetre bízta az ügyek intézését. Vezetője az a Michael Mayr (Keresztényszociális Párt) lett, aki addig az alkotmány és a közigazgatás reformjáért felelős államtitkár volt. Az új kormány, rációfalva a mindenünnen hallható szkeptikus hangokra, 1920. október 1-jén elfogadta az Osztrák Köztársaság⁹ mindmáig érvényben lévő alkotmányát.

Az alkotmány tartalmáról szóló egyeztetések már 1919 tavaszától zajlottak. A rendkívül sokféle igény és javaslat kereszttüzeiben meglehetősen lassan haladt az egyeztetés folyamata. Főként az időközben zajló béketárgyalások okoztak nehézségeket, hiszen még senki sem ismerte a pontos feltételeket, amelyekhez alkalmazkodni kellett. Ráadásul a koalíciós partnerek közötti ellentétek sem segítették az előrelépést.

Az események érdekes módon éppen a koalíció felbomlása után gyorsultak fel. Michael Mayrnak sikerült egy olyan alkotmánytervezetet tető alá hoznia, ami többé-kevésbé valamennyi fél számára elfogadható volt. Ezután a Nemzetgyűlés alkotmányügyi bizottságában folyt tovább az egyeztetés, ekkor már lényegében a két nagy párt képviselői között. Az utolsó forduló lefolytatására 1920 júliusában választott albizottság elnöke – az ügy súlyának megfelelően – Otto Bauer volt, az alelnök pedig a Keresztényszociális Párt legnagyobb formátumú politikusa, Ignaz Seipel prelátus. Noha messze nem sikerült minden kérdésben egyezsége jutniuk, egy megállapodás értelmében inkább későbbre halasztották ezeknek a témaköröknek a rendezését (illetve ideiglenesen fenntartották a Monarchiából fennmaradt szabályozást), mint hogy a teljes alkotmányozó gyűlés sikertelenségbe fulladjon.¹⁰ Ennek eredményeként a létrejött alkotmánytörvény valójában „torzó” maradt, hiszen nem tartalmazott olyan

⁹ A békeszerződés értelmében az állam nevében sem szerepelhetett a „német” kifejezés, ezért 1919. október 21-étől az ország neve Osztrák Köztársaságra módosult.

¹⁰ ABLEITINGER 1983, 178–179.

fontos részeket, mint az alapjogok jegyzéke, a pénzügyi szabályozás, vagy az állam és a tartományok kompetenciáinak pontos elhatárolása. Ezeket részben átvették a korábbi időszak alkotmányaiból (mint az alapjogok jegyzékét), részben később külön alkotmánytörvényekkel szabályozták (Pénzügyi alkotmánytörvény: 1922; kompetencia-szétválasztás: 1925). Ennek a rugalmasságnak is köszönhető, hogy az 1920-as alaptörvény ilyen hosszú ideig érvényben maradt.

Máig nincs egyetértés a kutatók között abban a kérdésben, hogy a végleges változat kialakításában kinek mekkora szerepe volt. Az utókor leggyakrabban Hens Kelsen jogász professzor nevét emeli ki, aki később „tisztá jogelméleté”-nek kidolgozásával vívott ki nemzetközi hírnevet. Az alapok lerakásánál kétségkívül ő és Karl Renner játszottak döntő szerepet. Később azonban, a kompromisszumok megkötésénél és a végleges forma kialakításánál már a két nagy politikai párt vezetőinek (és azon belül is Otto Bauernek és Ignaz Seipelnek) akarata érvényesült.¹¹ Mások ehhez hozzátesszik az állami tisztviselők munkáját vagy a tartományok elképzeléseinek befolyását is.¹² És van olyan is, aki Michael Mayr koordináló szerepét emeli ki az alkotmányozás végső fázisában.¹³ Mindenesetre alapvonásai-ban, sallangmentes jogi megoldásaiban kétségkívül tetten érhető Kelsen közreműködése és Renner demokratikus elképzelései, a végső tartalom és forma kialakításában pedig a kökemény politikai kompromisszumok.

Ahhoz, hogy átlássuk ezeknek az egyezségeknél a mibenlétét, tisztában kell lennünk a két fő politikai párt kiindulópontjával. A Szociáldemokrata Párt szavazóbázisa magától értetődően az ipari nagyvárosokra és elsősorban Bécsre koncentrálódott. Ezzel szemben a Keresztényszociális Párt – bár Bécsben is komoly tábora volt – főként a tartományokban és különösen a mezőgazdasági népesség körében volt népszerű.

Ezek az irányultságok sok mindent meghatároztak. A Habsburg Monarchia szétesése után az új állami keretek kialakításának fő kérdése az volt, hogy mi lesz a nagy hagyományokkal bíró tartományok sorsa. Az már meglehetősen hamar eldőlt, hogy az új állam szövetségi keretek között valósul meg.¹⁴ A kompetenciák pontos megosztása, a „szövetség” (*Bund*) és a tartományok (*Länder*) hatalmi súlyának arányai azonban még tisztázásra vártak. A területi kötődések alapján nem meglepő, hogy a kérdésben a szociáldemokraták képviselték a centralizmust, a keresztény-

¹¹ Uo. 147–179.

¹² BRAUNEDER 1994, 269.

¹³ WALTER 1972, 274–275.

¹⁴ Uo. 273–274.

szociálisok pedig a föderalizmus erőteljesebb megjelenítését. Emellett a baloldal minden szinten a viszonyok demokratizálására törekedett, míg a polgári erők igyekeztek ezt a tendenciát bizonyos keretek között tartani.

Az alkotmány alapján a tartományok önálló területi testületekként kerültek szembe a szövetséggel, azonban a hatalmi súlypont egyértelműen az utóbbinál volt.¹⁵ Önálló törvényhozó testülettel (tartományi gyűlés – *Landtag*) rendelkeztek, ez választotta meg a tartományi kormányt és a tartományfőnököt, a tartományi végrehajtás fejét. Ő egyben a tartományi végrehajtásra átruházott szövetségi feladatokat is ellátta, ezekben az ügyekben pedig a szövetségi kormánynak volt felelős. Így bizonyos mértékig függésbe került a szövetségi szervektől. Ugyanakkor a tartományi ügyekben csak a *tartományi gyűlésnek* felelt, ez biztosította az autonómiáját.¹⁶

Összállami szinten a törvényhozás két képviseleti testületen nyugodott. A tartományi gyűlésekhez hasonlóan általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójog alapján, arányos képviseleti rendszerben¹⁷, négy évre választott Nemzeti Tanács (*Nationalrat*) abszolút primátussal rendelkezett. A tanács választotta a szövetségi kormányt, a kancellárt és az alkancellárt, akik ennek a szervnek tartoztak felelősséggel. A Nemzeti Tanácsnak a törvényhozás folyamatában is elsőbbsége volt, hiszen itt zajlott le a vita és a döntés is. A Szövetségi Tanácsnak (*Bundestag*) csak vétőjoga volt, amelyet felülírhatott a törvényről tartott sikeres népszavazás. Ez a szerv a tartományok népének érdekeit volt hivatva képviselni, és ennek megfelelően a tartományi gyűlések által választott képviselőkől állt össze. Az egyes tartományok, népességszámuk arányában, egyenként 3-12 képviselőt delegálhattak. A két tanács együttes ülésével állt fel a Szövetségi Gyűlés, amelynek feladatai a szövetségi elnök megválasztásában és beiktatásában, valamint a hadüzenet kérdésében való döntéshozatalban merültek ki. A törvénykezdeményezés joga a Nemzeti Tanács, a szövetségi kormány, valamint – a kormány közvetítésével – a Szövetségi Tanács tagjait illette meg, de megfelelő számú (minimum kétszáz ezer) választópolgár által benyújtott referendummal is végbemehetett.¹⁸ A későbbi események fényében fontos megemlíteni, hogy az alkotmány érvényben

¹⁵ BRAUNEDER 1994, 268.

¹⁶ Bundes-Verfassungsgesetz 1920, Artikel 95-114.

¹⁷ Ebben a szisztémában a választópolgárok nem képviselőkre, hanem pártlistákra szavaznak, és a pártok az őket támogató összes szavazat arányában részesülnek a parlamenti mandátumokból. Ehhez a metódushoz a szociáldemokraták ragaszkodtak, hiszen így a nagyvárosi munkásság nagyszámú szavazatával ellensúlyozni tudták a területileg szórtabban jelentkező keresztényszociális szavazatokat.

¹⁸ Bundes-Verfassungsgesetz 1920, Artikel 24-55.

tartotta azt az 1917-es „hadigazdálkodási felhatalmazási törvény”-t, amely a „háború által előidézett rendkívüli viszonyok között” a kormányt rendeletek kibocsátására jogosítja fel gazdasági területen.¹⁹

A végrehajtó hatalmat a nép megbízásából a szövetségi kormány, a szövetségi elnök, illetve a tartományi kormányok gyakorolták. Mint láthattuk, valamennyiüket a népképviseltek nevezték ki, és azoknak is tartoztak felelősséggel. A Nemzeti és a Szövetségi Tanács ezen kívül a számvevőszék elnökének, illetve az Alkotmánybíróság és a Közigazgatási Bíróság tagjainak megválasztásával, valamint a költségvetés elkészítésével és bizonyos állami feladatokban való közreműködésével is részt vett a végrehajtásban.

Az igazságszolgáltatás területén nem sok változás történt a korábbi állapothoz képest. A bírák függetlensége annyiban sérült, hogy a kormány nevezte ki őket (egy erre a célra összeállított szenátus javaslatára), de elmozdíthatatlanságuk továbbra is megmaradt. Új elemet jelentett, hogy a rendes eljárásban megszüntették a halálbüntetést. A legnagyobb hatású újítás azonban az Alkotmánybíróság létrehozása, pontosabban hatáskörének kibővítése volt. A Hans Kelsen bábáskodásával létrejött szerv már ekkor rendelkezett szinte valamennyi jogosítvánnyal, amelyet ma birtokol Ausztriában.

Majd egy évszázad távlatából azt mondhatnánk, hogy a főbb kérdésekben sikerült valamiféle középutat találniuk az egymással vitázó feleknek, hiszen az alkotmány lényegében ma is érvényben van. Az akkori viszonyok között azonban a választott megoldások közelebb álltak a szociáldemokrata párt elképzeléseihez, és csak a polgári blokk demokrata beállítottságú tagjai számára voltak elfogadhatók. Ezt mutatják azok a jobboldalról kiinduló törekvések, amelyek szinte az alkotmány kihirdetésének időpontjától kezdve annak revíziójára törekedtek.

A demokráciától a tekintélyuralmi államig vezető út

Az alkotmány kibocsátása után mintegy két héttel, október 17-én megtartották a második szabad választásokat Ausztriában. A voksolás a Keresztényszociális Párt sikerét hozta.²⁰ A nagynémet pártokkal együtt abszolút többséget szerzett a parlamentben, és egy polgári koalíciós kormány

¹⁹ BRAUNEDER 1994, 281.

²⁰ 79 mandátummal a képviselői helyek csaknem felét elfoglalhatta a 160 fős Nemzeti Tanácsban. A nagynémetek 18, a szociáldemokraták – jelentős visszaesést mutatva – 62 képviselővel rendelkeztek. STADLER 1983, 83.

alakult Michael Mayr vezetésével. Ez a politikai felállás gyakorlatilag a parlamentáris időszak végéig (1933-ig) fennmaradt: a polgári blokk viszonylag szerény többség mellett kezében tartotta a kormányrudat, miközben a Szociáldemokrata Párt erős ellenzéki pozíciókkal rendelkezett. Ugyanakkor Bécsben megingathatatlan volt a baloldal vezető szerepe, és ez állandósította az ellentéteket a főváros és a jobboldal uralta tartományok között.

1920 után a gazdaság és a lakosság állapota sürgős intézkedéseket kívánt. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a válságból való kilábalás csak nemzetközi kölcsönök felvételével lehetséges. A hitelt az 1922. október 4-én aláírt genfi szerződésben biztosította Ausztria számára a Népszövetség, azonban folyósításához kemény feltételeket szabtak. Amellett, hogy egy általános biztost neveztek ki a gazdaság ellenőrzésére és lefoglaltak bizonyos állami monopóliumokat a törlesztés biztosítására, Ausztriának köteleznie kellett magát függetlenségének fenntartására az elkövetkező 20 évben. Ez gyakorlatilag az Anschluss tilalmával volt egyenértékű. A gazdasági szanalás érdekében nagyobb mozgásteret kellett biztosítani a kormánynak. Ennek érdekében létrehoztak egy „rendkívüli kormánytanács”-ot, amelyet különleges rendeletkibocsátási jogokkal ruháztak fel. Felhatalmazásuk két évre szólt, vagyis 1924. december 31-ével járt le.

A gazdasági stabilizáció azonban tovább tartott, mint gondolták. A tervekkel ellentétben a népszövetségi felügyelet nem ért véget 1924-ben, és az ellenőrzőbizottság további takarékoságra sarkallta a kormányt, főként a tartományokkal és a községekkel szembeni határozottabb fellépéssel. Seipel egy 1924 nyarán ellene elkövetett merényletet követően – de részben „szanalási művének” nehézségei miatt is – az év novemberében lemondott, és a szintén kersztényszociális párti Rudolf Rameknek adta át a kancellári széket.

Ebben a helyzetben született meg az 1922-es ún. „pénzügyi alkotmány”²¹ után az alaptörvény második jelentősebb kiegészítése, az 1925-ös alkotmánynovella formájában.²² Életbe léptek az 1920-as alkotmánynak a tartományi és szövetségi kompetenciák pontos elhatárolásáról szóló rendelkezései, egyben módosítva is azokat – a szövetség javára. Sokatmondó az az intézkedés, amellyel kiterjesztették a számviteli ellenőrzést a tartományokra is.

Noha a schilling bevezetésével 1924 végére sikerült a stabil pénzt megteremteni, a gazdasági problémák messze nem oldódtak meg teljesen.

²¹ Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. Jahrgang 1922, Nr. 124., 125. (BGBl. 124, 125/1922.)

²² BGBl. 268/1925.

Közben egyre mélyült a szakadék a kormánypártok és a szociáldemokrata ellenzék között. Tovább súlyosbította a helyzetet a világháború melléktermékei közé sorolható félkatonai szervezetek működése. A szélsőséges nacionalista „*Honvédők*” (Heimwehr) és a Szociáldemokrata Párt önvédelmi szervezete, a *Köztársasági Védszövetség* (Republikanischer Schutzbund) első komolyabb fegyveres konfliktusa 1927. július 15-én robbant ki. Egy Heimwehr-tagokat felmentő bírósági határozat miatti tömegtüntetés során baloldali csoportok felgyújtották az igazságügyi palotát. Schober belügyminiszter parancsára a rendőrök a tömegbe lőttek és közel száz halálos áldozat maradt a helyszínen.²³ Az összecsapások ettől kezdve egyre gyakoribbakká váltak, a politikai pártok pedig képtelenek voltak megegyezni a félkatonai szervezetek lefegyverzésében.

Ilyen előzmények után meglepőnek mondható, hogy 1929-ben a nagy pártok meg tudtak egyezni egy olyan súlyú kérdésben, mint az alkotmány jelentős mértékű módosítása. Az alaptörvény revíziójára jobboldalról egyre többen törekedtek az 1920-as évek folyamán. Vérmérséklettől függően az állam tekintélyének erősítését, a tartományok szerepének növelését és a politikai pártok, illetve a parlament mozgásterének szűkítését követelték, egészen a parlamentáris demokrácia teljes elvetéséig. A javaslatoknak már ekkor gyakori szereplői voltak az Ausztriában komoly hagyományokkal rendelkező, de az olasz fasiszta korporativizmusra is támaszkodó „hivatásrendi” gondolatok. Bécsben elért pozícióik és szociális vívmányaik megtartása érdekében a baloldal is hajlott a kompromisszumra,²⁴ ráadásul számukra sem volt teljesen idegen egyfajta „gazdasági demokrácia” megteremtése.²⁵

A megegyezést végül az 1929 szeptemberétől kancellár nagynémet Schober hozta tető alá, a Nemzeti Tanács pedig december 7-én fogadta el a változtatásokat. Tartalmuk elsősorban a szövetségi elnök személyét érintette, akinek státuszát a parlament ellensúlyaként akarták megerősíteni. A Szövetségi Gyűlés helyett ezentúl közvetlenül a nép választotta,²⁶ hivata-

²³ KERÉKES 1984, 118–119.

²⁴ V. ö. NECK 1983, 240.

²⁵ A „gazdasági demokrácia” a szakmai szervezetek közreműködését jelentette a gazdaság és az állam irányításában, a vállalkozók és a munkások együttes részvételével. BAUER 1934, 6–7. és 10–12.

²⁶ Ez az 1934-es új alkotmány bevezetéséig egyszer sem fordult elő, mert amikor 1931 őszén Wilhelm Miklas elnök mandátuma lejárt, újraválasztásánál nem alkalmazták az 1929-es szabályozást. Az igen feszült légkörben ugyanis nem akarták egy választási kampány lefolytatásával fokozni az indulatokat, így ismét a Szövetségi Gyűlés választott. WALTER 1972, 287.

li idejét négyről hat évre emelték fel és hatásköre is jelentősen megnövekedett. A kormány kinevezése és feloszlatása mellett ő hívta össze a Nemzeti Tanácsot is, amelyet be is rekeszthetett vagy elnapoltathatott. A szövetségi elnök lett a hadsereg főparancsnoka, ráadásul szükségrendeletek kibocsátására is felhatalmazást nyert. A további módosítások újabb súlyponteltolódást jelentettek a tartományoktól a szövetség irányába, ezúttal a rendőrség és a csendőrség feletti ellenőrzés tekintetében. Végül előirányozták a Szövetségi Tanács átalakítását egy ún. *Tartományok és Rendek Tanácsává* (Länder- und Ständerat), amely a tartományok mellett az egyes gazdasági ágak szakmai szervezeteinek képviselőit is biztosította volna. Ennek feltetele azonban a „hivatásrendek” létrejötte lett volna, ami az alkotmány teljes átalakításáig nem (és az után is csak kis részben) történt meg.

Ezek a kisebb kiigazítások egyáltalán nem elégítették ki a jobboldali fordulatot követelő politikai erőket. Különösen a magának a politikai életben is helyet követelő Heimwehr hallatta hangját.²⁷ Ugyanakkor 1930. november 9-én, a második világháború előtti utolsó parlamenti választások éppen a szociáldemokraták sikerét hozták. A polgári blokk kormánypozícióját ugyan nem tudták megdönteni, de a parlament legerősebb pártja lettek 72 képviselői helyükkel. A Heimwehr-eket képviselő Heimatblock mindössze 8 mandátumot szerzett, ami újabb csatlódást jelentett számukra a parlamentáris rendszerben. A választások után a keresztényszociális Otto Ender alakíthatott kormányt, aki később az 1934-es rendi alkotmány létrehozásában is jelentős szerepet játszott.

Ebben az időben kezdtek el begyűrizni Ausztriában az 1929-es gazdasági világválság hatásai. 1931 júniusában összeomlott a vezető bécsi bank, az Österreichische Creditanstalt, egyre nőtt a munkanélküliség és jelentősen visszaestek a termelési mutatók. A kiutat ismét a „nagy testvérhez” való közeledésben keresték. Ekkor a külügyminiszteri posztot betöltő Schober tárgyalásokat kezdett német kollégájával egy vámunió előkészítésére. A terv azonban a nemzetközi (különösen francia) ellenálláson megbukott. A kudarc egyrészt Ender lemondásával járt, másrészt Schober és a nagynémet párt az őt ért támadások miatt ellenzékbe vonult. A keresztényszociálisok csak úgy tudtak tovább kormányozni, hogy a Heimatblock-kal léptek koalícióra, így is mindössze egyetlen szavazatnyi többséget birtokolva a parlamentben.

²⁷ 1930. május 18-án a „korneuburgi eskü” néven elhíresült programadó felvonulásukon a parlamentáris rendszer megdöntése, az antimarxizmus, a vezér-elv és a hivatásrendi eszme mellett tettek hitet. KERÉKES 1984, 136–137.

A sokasodó problémák tovább szították az amúgy sem nyugodt kedélyeket. A paramilitáris szervezetek közötti csatározásokba harmadikként bekapcsolódott az Ausztriában ekkor még jelentéktelen támogatottsággal rendelkező, de rohamosan erősödő nemzetiszocialista mozgalom is. Az osztrák NSDAP 1930-ban még nem szerzett képviselői helyet a Nemzeti Tanácsban, az 1932-ben lezajlott tartományi választásokon viszont már a harmadik legerősebb pártként jelent meg.

Ilyen körülmények között került a kancellári székbe 1932. május 30-án Engelbert Dollfuss, korábbi földművelésügyi miniszter, aki nem feltétlenül egy államcsíny tervével, de kialakult világnézettel és annál több ambícióval látott munkához. A gazdaság rendbetételéhez ismét elengedhetetlennek látszott egy jelentősebb nemzetközi hitel felvétele. A lausanne-i jegyzőkönyvben az 1922-es genfi szerződés feltételeinek megújítása mellett (az Anschluss tilalmának tíz évvel való meghosszabbításával) Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Belgium vállalt garanciát a 300 millió schillinges kölcsön folyósítására.²⁸ A hitelt azonban szinte nehezebb volt elfogadtatni a hazai pártokkal, mint megszerezni a hitelezőktől. A Keresztényszociális Párt koalíciós partnere, az antikapitalista, nyugatellenes Heimwehr ugyanis vonakodott megszavazni a parlamentben az aktust. Végül Ignaz Seipelnek kellett meggyőznie Ernst Rüdiger Starhemberg herceget, a Heimwehr vezetőjét egy negatív szavazás veszélyeiről.²⁹ A kudarcba ugyanis szinte bizonyosan belebukott volna a Dollfuss-kormány, ami új választások kiírásával, és – a nemzetiszocialisták várható előretörése miatt – a status quo teljes felborulásával fenyegetett. Minden jel arra mutatott, hogy egy parlamenti választás a szociáldemokraták győzelmével érne véget, miközben a Keresztényszociális Párt és a nemzetiszocialisták körülbelül hasonló eredményt értek volna el. A keresztényszociálisok pedig sem a baloldallal, sem a nációkkal való koalícióra nem éreztek hajlandóságot.

Még egy nemzetközi esemény befolyásolta döntően a következő hónapok történéseit: 1933. január 30-án Németországban kancellárrá nevezték ki Adolf Hitlert. Az NSDAP hatalomra kerülésével Németország állandó fenyegetést jelentett Ausztria függetlenségére. Eltekintve az osztrák kormány nemzetközi szerződésekből vállalt kötelezettségeitől, ezek a fejlemények sok állampolgárt is elriasztottak az Anschluss gondolatától.³⁰ Az állam vezetése a függetlenség biztosításában gyakorlatilag egyetlen

²⁸ BRAUNEDER 1994, 275.

²⁹ KERÉKES 1984, 162.

³⁰ A Németországhoz való csatlakozást mindvégig propagáló szociáldemokrata párt is csak ezután, 1933 októberében húzta ki programjából az „Anschluss-paragrafust”.

szövetségesre számíthatott: Mussolini Olaszországára. A vele való szövetkezés viszont belpolitikai következményekkel is járt.

Dollfuss kancellár és köre személyes meggyőződésén kívül ezek voltak azok a tényezők, amelyek befolyásolták elhatározásában, amikor letért a parlamentáris kormányzás útjáról. A lehetőséget azonban a véletlen adta a kezébe, amikor 1933. március 4-én a Nemzeti Tanács mindhárom elnöke egyszerre mondott le egy tévesen kitöltött szavazócédulával kapcsolatos vitában. A helyzetet arra használták fel, hogy kimondják a parlament „önfeloszlátását”, és a már említett „hadigazdálkodási felhatalmazási törvény” alapján (a választott képviselők mellőzésével) szükségrendeletekkel kormányozzanak.

Tekintélyuralmi állam vagy rendi öniszervezés?

Nagyon valószínűnek tűnik, hogy amikor a parlament kikapcsolásával megtették az első lépéseket a tekintélyuralmi kormányzás felé, sem Dollfussnak, sem másnak a Keresztényszociális Párt vezetőségéből nem volt elképzelése a következő hónapok pontos menetrendjéről. Az 1917-es felhatalmazási törvény alkalmazását ugyan már korábban „kipróbálták”,³¹ tehát megvolt az eszköz a rendeleti úton való kormányzáshoz. Azt azonban senki sem tudta, hogy meddig lehet ezt az ex lex állapotot fenntartani, és mi lesz a változások végkimenetele. Dollfuss egy ideig azzal hitegette a (volt) parlamenti ellenzéket, hogy a helyzet hamarosan rendeződik, azonban utólag nyugodtan kijelenthetjük: ezt csak időnyerés céljával tette. A március 4-ét követő hónapokban kezdett kikristályosodni, hogy a kormányzat egyáltalán nem kíván visszatérni a korábbi parlamentáris keretekhez. És ez nem pusztán az 1929-es Tartományok és Rendek Tanácsának megvalósítását, vagy az alkotmány kisebb-nagyobb mértékű módosítását jelentette, hanem egy teljesen új alkotmány kiadását.³² Ennek a pontos kialakítása viszont továbbra is kérdéses volt.

A tekintélyuralmi rendszer kiépítése azonban megkezdődött. Ennek keretében korlátozták a sajtó- és a gyülekezési szabadságot, valamint az esküdtbíráskodást. A keresztényszociális párti tagok visszahívásával

³¹ A joghézag felhasználásának ötlete Robert Hechttől, a kancellár jogi tanácsadójától származott, aki később is komoly szerepet játszott az ilyen „kényes” helyzetek megoldásában. Mint arra még utalunk, végül az 1934-es alkotmány kibocsátásához is ezt a sokat vitatott utat választották. HUEMER 1975, 138–156.

³² WOHNOUT 1993, 77–81.

megbénították az Alkotmánybíróságot.³³ *Hazafias Front* (Vaterländische Front) néven létrehoztak egy új politikai egységpártot, amelyet később a politikai akaratképzés kizárólagos hordozójává tettek.

Az új választások kiírását követelő osztrák nemzetiszocialisták egyre szaporodó terrorakciói miatt 1933. június 19-én betiltották az NSDAP teljes tevékenységét. 1934 elején aztán – nem utolsó sorban Mussolini sürgetésére – sor került a baloldal kiiktatására is. A *Heimwehr* és a karhatalom sorozatos akcióival kiprovokálták a *Schutzbund* fegyveres ellenállását, majd 1934. február 12-én csapataik megsemmisítő csapatát mértek a szociáldemokrácia utolsó védőbástyájára. A pártot és a szakszervezeteket felszalták, a gyűlölt „vörös Bécs” önkormányzatát megszüntették és megfosztották mandátumuktól a szociáldemokrata képviselőket. Az akciónak meglett a „jutalma”: 1934. március 17-én Mussolini, Dollfuss és Gömbös aláírta az elméletileg Ausztria függetlenségét biztosító „római jegyzőkönyveket”. Ezután Dollfuss biztosítva érezte a háttérret az alkotmányjogi helyzet tisztázásához, ami már több mint egy éve a levegőben lógott.³⁴

Az új, rendi alapokra épülő alkotmány kidolgozásának előkészületei már 1933 júliusában megindultak.³⁵ Ekkor bízták meg Otto Ender egykori kancellárt a munkálatok koordinálásával. Az 1930-as évek eleje óta több, hivatásrendi elemeket is felhasználó alkotmánytervezet is született, így Endert számos hatás érte rendszerező munkája során.³⁶ A háttérül szolgáló eszmerendszer főbb komponensei azonban adottak voltak, és ezeket éppen Dollfuss foglalta össze programadónak szánt *Trabrennplatz-i* beszédében: „...Ausztriát, a tekintélyelv erős vezetésével, rendi alapokra épülő szociális, keresztény, német állammá akarjuk formálni.”³⁷

Ezek közül az elemek közül egyedül a rendiség fogalma szorul bővebb magyarázatra. A természetjogban gyökerező, de elsősorban a katolikus társadalmi tanításra, illetve 1931 óta XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* enciklikájára hivatkozó hivatásrendi elmélet helye megkérdőjelezhetetlen a két világháború közötti konzervatív ideológiákban. Lényege, hogy a társadalmat foglalkozási ágak szerint bontotta csoportokra, és ezek szakmai szervezeteire bízta volna a gazdaság, adott esetben az egész állam irányítását. A hivatásrendekben megvalósult volna a munkaadók és

³³ TÁLOS/MANOSCHEK 2005, 19–20.

³⁴ KERÉKES 1984, 174–183.

³⁵ NECK 1975, 70–71.

³⁶ Például a keresztény munkásmozgalom és – Odo Neusädter-Stürmer révén – a *Heimwehr* részéről. PÉLINKA 1972, 287–294.; NEUSTÄDTER-STÜRMER 1930.

³⁷ REICHSPOST, 12. September 1933. 3.

munkavállalók együttműködése, ezzel mintegy meghaladva a marxizmus által feloldhatatlannak tartott osztályharcot. A részletek kidolgozása azonban sem az egyház részéről, sem az osztrák jobboldal részéről nem történt meg korábban. Ráadásul – mint már utaltunk rá – a hivatásrendek sem léteztek, így nem csoda, hogy az alkotmány is csak nagy vonalakban rendelkezik róluk.

Az előkészítő munka 1934 márciusára jutott olyan stádiumba, hogy megkezdődhetett kormányzati vitája. Március 20–29. között a minisztertanács hét ülésen foglalkozott az egyes részletkérdésekkel, amelyeken részt vett az alkotmánytervezetet kidolgozó Otto Ender is. Napirendre került többek között az államformának, a szövetségi elnök választásának, a tartományok és az állam viszonyának, valamint az alkotmány életbe léptetésének kérdése. A résztvevők tisztában voltak azzal is, hogy a nép többségének támogatása nélkül kérdéses az alkotmány hatékonysága. Az április 14–18. között lezajlott újabb négy minisztertanács ülés már az utómunkálatokkal foglalkozott. Ekkor ismét felszínre került a tervezet alapvető gyengesége, a hivatásrendek kérdésének tisztázatlansága. Az ehhez hasonló problémákat átmeneti időszakok beiktatásával, az alkotmány egyes részeinek különböző időpontokban való életbe léptetésével igyekeztek áthidalni, ezek az alapvető bizonytalanságok azonban már előrevetítették a megvalósítás nehézségeit.³⁸

Az alkotmány kibocsátása jogilag megkérdőjelezhető körülmények között zajlott le. Ez először április 24-én egy – a „hadigazdálkodási felhatalmazási törvény” alapján hozott – kormányrendelettel történt meg. Majd a módszer törvényességével szemben felmerülő aggályok elosztatására április 30-án újra összehívták a régóta „jegelt” Nemzeti Tanácsot (Nationalrat). Előbb elfogadtatták az ún. „1934-es felhatalmazási törvényt”,³⁹ amely jogot biztosított a szövetségi kormánynak törvények, vagy akár az alkotmány teljes szövegének megváltoztatására. Ez alapján ismét kibocsátották az alkotmánytörvényt, és egyúttal szentesítették az 1933 márciusa óta kibocsátott kormányrendeleteket is. Az ülésen természetesen nem voltak jelen a felosztatott Szociáldemokrata Párt tagjai, de a fennmaradó 93 képviselőből is csak 76-an szavaztak, közülük 74-en igennel.⁴⁰ Ezután

³⁸ NECK 1975, 71-74.

³⁹ BGBl 255/1934/I.

⁴⁰ Az 1920-as alkotmány értelmében az alaptörvény megváltoztatásához a képviselők minimum felének jelen kellett volna lennie, tehát ezzel a megoldással sem tudták biztosítani a jogfolytonosságot.

hirdették ki 1934. május 1-jén az új alkotmányt, mely Ausztria hivatásrendi alapokon történő újjáépítését volt hivatva biztosítani.⁴¹

A „*Ständeverfassung*” teljesen új alapokra helyezte a törvényhozás folyamatát. A kezdeményezés és a végrehajtás joga teljes egészében a kormány kezébe került. A törvények tartalmára egyedül a négy tanácsadó szerv gyakorolhatott hatást, amelyek a törvényről való döntéshozatal előtt véleményezték a javaslatokat. Az Államtanács (*Staatsrat*) minden törvényjavaslatához készített szakvéleményt, amelyben az állami szuverenitás, a közőj és a végrehajtás szempontjait vette alapul. A Szövetségi Gazdasági Tanácsnak (*Bundeswirtschaftsrat*) és a Szövetségi Kulturális Tanácsnak (*Bundeskulturrat*) csak akkor kellett véleményt alkotnia, ha a törvényjavaslat a kormány megítélése szerint elsősorban gazdasági, illetve kulturális jelentőséggel bírt. Minden más esetben „szabad elhatározásából” nyújthatott be szakvéleményt, ha ezt szükségesnek ítélte. A Tartományok Gyűlése (*Länderrat*) a föderaliztikus alapelvet volt hivatva képviselni, és általában minden, tartományokat érintő kérdésben kikérték a véleményét. A tanácsadó testületek módosító javaslatai azonban nem voltak kötelező érvényűek, a kormány belátása szerint dönthetett róla, hogy figyelembe veszi-e azokat, vagy változatlan formában terjeszti be javaslatait határozathozatalra.⁴²

A törvényekről való végső döntés a Szövetségi Gyűlés (*Bundestag*) feladata volt, amely a négy tanácsadó grémium összesen 59 tagjából állt. Ez a szerv azonban a költségvetés kivételével nem vitathatta meg az elé benyújtott javaslatokat, csak azok elfogadásáról vagy elutasításáról dönthetett.⁴³ Emellett létezett egy másik típusú szövetségi gyűlés (*Bundesversammlung*) is, amely az összes tanácsadó testület együttes ülésének felelt meg. Ezt a szövetségi elnök hívhatta össze néhány speciális esetben: a szövetségi elnök megválasztására tett hármass javaslat,⁴⁴ a szövetségi elnök esküjének letétele vagy hadüzenetről való határozat céljából.⁴⁵

A kialakított struktúrában feltűnő a kormány és a kancellár kiemelt szerepe, amelyet az alkotmány végrehajtási törvénye (*Verfassungs-Übergangsgesetz*) tovább erősített. A demokratikus elem egyedül a Szövetségi

⁴¹ BRAUNEDER 1994, 302-303.

⁴² BALTZ-BALZBERG 1935, 41-43. (Artikel 44-49.)

⁴³ A Staatsrat és a Bundeswirtschaftsrat 20-20 főt delegált, a Bundeskulturrat 10, a Länderrat pedig - a tartományfőnökök személyében - 9 fővel képviseltette magát. BALTZ-BALZBERG 1935, 43-44. (Artikel 50-51.)

⁴⁴ Az alkotmány szerint a három jelölt közül az ország valamennyi polgármestere választotta volna meg a szövetségi elnököt. Ilyen választásra azonban 1938-ig nem került sor, mert Wilhelm Miklas mandátumát egyszerű kormányrendelettel meghosszabbították.

⁴⁵ BALTZ-BALZBERG 1935, 44-45. (Artikel 52-54.)

*Gazdasági Tanács*on (Bundeswirtschaftsrat) és a *Szövetségi Kulturális Tanács*on (Bundeskulturrat) keresztül jelenhetett volna meg a rendszerben, ha tagjaik az eredeti elképzelés szerint, választás útján kerültek volna a helyükre. A gazdasági tanácsba az alkotmány 48. cikkelyében felsorolt hét hivatásrend (mező- és erdőgazdaság; ipar és bányászat; kézműipar; kereskedelem és közlekedés; pénz-, hitel- és biztosításügy; szabad foglalkozások; közszolgálat) delegálta volna képviselőit. A kulturális testületbe pedig az egyházak és a vallási élet, az oktatás- és nevelésügy, valamint a tudományok és a művészetek küldhettek volna képviselőket.⁴⁶

Az új rendezés valóban szakított a parlamentarizmussal. Az alapját képező négy princípium (német-keresztény jelleg, föderatív felépítés, hivatásrendiség és tekintélyelvű kormányzás) közül valójában csak az utóbbit valósították meg maradéktalanul.⁴⁷ Az állam működésében ugyanis egyértelműen a végrehajtó hatalom dominált. Ennek két vezetője, a szövetségi kancellár és a szövetségi elnök hatáskörét tekintve közel azonos szinten volt, azonban a gyakorlatban a kancellár felette állt az államfőnek. A kormánnyal együtt szinte valamennyi döntő kérdésre befolyást gyakorolhatott kinevezési, ellenjegyzési és „egyetértési” jogain keresztül. A hatalmi ágak szétválasztása sem valósult meg, hiszen a törvényhozás-ban a kormányé volt a törvénykezdeményezés kizárólagos joga.

Az igazságszolgáltatásban két jelentős változás történt: újra bevezették a halálbüntetést, az esküdtbírókat pedig ún. ülnökbírókkal váltották fel. Ez utóbbi lényege, hogy a bíraskodásba bevont laikusok nem önállóan, hanem a hivatalos bírakkal közösen ítélik meg. Érdekes módon az Alkotmánybíróság intézményét szinte változatlanul fenntartották, bár szervezetileg módosították rajta: a Közigazgatási Bírósággal összevonva létrehozták a *Szövetségi Bíróságot*, amelynek tagjait a szövetségi elnök és a tanácsadó testületek megosztva nevezték ki.⁴⁸

Föderalizmus tekintetében a legtöbb szakértő szerint az 1934-es alkotmány jelentős visszalépést jelentett, elsősorban azért, mert a kormánynak és a szövetségi elnöknek komoly befolyása volt a tartományfőnökök, és ezen keresztül a tartományi tisztségviselők személyére, sőt a tartománygyűlés összetételére is. A Tartományok Gyűlésének a nyolc tartományfőnök, Bécs szövetségi főváros polgármestere⁴⁹ és mindegyikük mellett

⁴⁶ Uo. 42–43. (Artikel 48–49.)

⁴⁷ WOHNOUT 2003, 145.

⁴⁸ BRAUNEDER 1994, 314. és BALTZ-BALZBERG 1935, 90–98. (Artikel 164–180.)

⁴⁹ Bécsset megfosztották tartományi státuszától, hivatali felépítésében és jogállását tekintve azonban gyakorlatilag egy szinten volt a tartományokkal.

a pénzügyekért felelős vezető tisztségviselő volt tagja. Vagyis a föderalizmust az állam szintjén megjelenítő szervben is a központi kormányzat által kijelölt hivatalnokok ültek.⁵⁰

Végigtekintve az alkotmányon, az az érzése támad az embernek, hogy ha ebben a formában életbe lépett volna, ma nem biztos, hogy tekintélyelvű diktatúráról beszélénk Ausztria esetében. Azonban – elsősorban az alkotmány végrehajtási törvényével – minden szálát gondosan elvágtak, amely a nép vagy a szakmai testületek kezében végződött volna, és ezeket a szálakat gondosan odacsomózták a szövetségi kormányhoz, végső soron a kancellárhoz. Így szinte minden mozzanatot ő irányított, vagy legalábbis ellenőrzött az állam életében. Azt az időpontot pedig, amikor a teljes alkotmány életbelépésével ez a helyzet megváltozhatott volna, sohasem határozták meg.

A Ständestaat megalkotója nem sokkal élte túl a hivatásrendi alkotmány megszületését. Az 1934. július 25-én lezajlott nemzetiszocialista puccskísérletben Dollfuss életét vesztette, a helyébe lépő Kurt Schuschnigg, korábbi igazságügyi és oktatásügyi miniszter energiáit pedig jobbra az Anschluss elkerüléséért folytatott kilátástalan küzdelem kötötte le. A hivatásrendi felépítés befejezését, az alkotmány életbe léptetését és valós választásokat Schuschnigg utoljára 1938-ra ígérte. Arra a kérdésre, hogy ez megvalósult volna-e, az ismert fejlemények miatt sohasem kapunk választ.

⁵⁰ WOHNOUT 1993, 168.

Felhasznált irodalom

- ABLEITINGER 1983 = ABLEITINGER, Alfred: Grundlegung der Verfassung. In: Erika Weinzierl-Kurt Skalnik (Hrsg.): Österreich 1918-1938. Geschichte der Ersten Republik 1. Graz-Wien-Köln, Verlag Styria, 1983. 147-194.
- ANDICS 1964 = ANDICS, Hellmut: Der Staat, den keiner wollte: Österreich 1918 - 1938. Wien, Herder, 1964.
- BALTZ-BALZBERG 1935 = BALTZ-BALZBERG, Hugo: Die österreichische Verfassung samt Verfassungs-Übergangsgesetz und das Konkordat vom 1. Mai 1934. Ein praktischer Führer mit Inhaltsübersicht und Schlagwortverzeichnis. 3., umgearbeitete Auflage, Verlag Styria, Graz 1935.
- BAUER 1934 = BAUER, Otto: Klassenkampf und "Ständeverfassung". Der Kampf (Sozialdemokratische Monatsschrift). 1934/1.
- BGBL. 1920-1934/I = BUNDESGESETZBLATT für die Republik Österreich. Jg. 1920-1934/Teil I. Wien, Österr. Staatsdruckerei 1920-1934. (<http://alex.onb.ac.at/>)
- BGBL. 1934/II-1938 = BUNDESGESETZBLATT für den Bundesstaat Österreich. Jg. 1934/Teil II-1938. Wien Österr. Staatsdruckerei 1934-1938. (<http://alex.onb.ac.at/>)
- BRAUNEDER 1994 = BRAUNEDER, Wilhelm: Osztrák alkotmánytörténet napjainkig. Pécs, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994.
- Bundes-Verfassungsgesetz 1920 = Gesetz, vom 1. Oktober 1920, womit die Republik Österreich als Bundesstaat eingerichtet wird (Bundes-Verfassungsgesetz). Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. Jahrgang 1920 Nr. 1. (BGBL. Nr. 1/1920.) (<http://alex.onb.ac.at/>)
- HUEMER 1975 = HUEMER, Peter: Sektionschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie in Österreich. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1975.
- KEREKES 1984 = KEREKES Lajos: Ausztria hatvan éve 1918-1978. Budapest, Gondolat, 1984.
- NECK 1975 = NECK, Rudolf: Die Entwicklung der österreichischen Verfassung bis zum Sommer 1934. In: Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Kommission des Theodor-Körner-Stiftungsfonds und des Leopold Kunschak-Preises zur Erforschung der österreichischen Geschichte der Jahre 1927 bis 1938. Band 3: Das Jahr 1934: 25. Juli. Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1975. 69-75.

- NECK 1983 = NECK, Rudolf: Sozialdemokratie. In: Erika Weinzierl-Kurt Skalnik (Hrsg.): Österreich 1918-1938. Geschichte der Ersten Republik 1. Graz-Wien-Köln, Verlag Styria, 1983. 225–248.
- NEUSTÄDTER-STÜRMER 1930 = NEUSTÄDTER-STÜRMER, Odo: Der Ständestaat Österreich. Dem Jungen Österreich gewidmet. Graz, Wirtschaftsverein für Österreich, 1930.
- PELINKA 1972 = PELINKA, Anton: Stand oder Klasse? Der Christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933 bis 1938. (Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Geschichte der Arbeiterbewegung.) Wien, Europaverlag, 1972.
- REICHSPOST = Reichspost. Unabhängiges Tagblatt für das christliche Volk. Wien, Herold. (<http://anno.onb.ac.at/>)
- STADLER 1983 = STADLER, Karl R.: Die Gründung der Republik. In: Erika Weinzierl-Kurt Skalnik (Hrsg.): Österreich 1918-1938. Geschichte der Ersten Republik 1. Graz-Wien-Köln, Verlag Styria, 1983. 55–84.
- TÁLOS-MANOSCHEK 2005 = TÁLOS, Emmerich – MANOSCHEK, Walter: Zum Konstituierungsprozess des Austrofaschismus. In: Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur 1933-1938 (Hrsg. v. Emmerich Tálos, Wolfgang Neugebauer). Politik und Zeitgeschichte, Band 1; 5., völlig überarbeitete und ergänzte Auflage, Wien, LIT Verlag, 2005. 6–25.
- WALTER 1972 = WALTER, Friedrich: Österreichische Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte von 1500-1955. Wien, Böhlau, 1972.
- WOHNOUT 1993 = WOHNOUT, Helmut: Regierungsdiktatur oder Ständeparlament? Gesetzgebung im autoritären Österreich. Studien zu Politik und Verwaltung, Band 43. Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1993.
- WOHNOUT 2003 = WOHNOUT, Helmut: A Chancellorial Dictatorship with a „Corporative“ Pretext: the Austrian Constitution Between 1934 and 1938. In: The Dollfuss/Schuschnigg Era in Austria. A Reassessment (Edited by Günter Bischof, Anton Pelinka, Alexander Lassner). Contemporary Austrian Studies Volume Eleven. New Brunswick-New Jersey, Transaction Publishers, 2003. 143–162.
- <http://alex.onb.ac.at> = ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte Online (az Osztrák Nemzeti Könyvtár elektronikus történeti jogszabálygyűjteménye) (2008. 04.30.)
- <http://anno.onb.ac.at/> = ANNO – Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften Online (az Osztrák Nemzeti Könyvtár elektronikus történeti napilap- és folyóiratgyűjteménye) (2008. 04. 30.)

FODOR VERONIKA

A CHORIN – CSALÁD

MUNKÁSJÓLÉT ÉS SZOCIÁLIS GONDOSKODÁS

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. szociális tevékenysége egyidős magával a vállalattal. Vezetői számos munkásjóléti intézkedést hoztak, hatékonyan vettek részt a szegénygondozásban, elsősorban a betegeket és a rászorulókat segítve. Jótékony akcióikkal nemcsak különböző intézmények és egyesületek fejlődéséhez járultak hozzá, hanem a nehéz helyzetben élő emberek gyógyulásához, munkavállalásához, tanulásához és szabadidejük kulturált eltöltéséhez. Az általuk meghonosított munkásjóléti és szociális rendszer a maga korában példaértékű volt, és példaértékű ma is. A vállalat szociális szellemét a két Chorin – apa és fia – személyesítette meg, akik magas képzettségük, hozzáértésük révén jelentős szerepet játszottak a 20. századi magyar történelemben.

Id. Dr. Chorin Ferenc

id. Dr. Chorin Ferenc távozik az országgyűlésről

1842-ben született Aradon, a középiskolát az aradi minoritáknál végezte. Egyetemre Budapesten, majd Bécsben járt, ügyvédi oklevelet szerzett.

Évtizedekig jogtudománnyal foglalkozott, gyakorlati munkásságán kívül elismerést érdemelnek publikációi, a magyar jogítélet és igazságszolgáltatás reformjáról írt emlékirata. 1871-től 1901-ig 3 évet leszámítva állandóan tagja volt a magyar országgyűlésnek, a három évtized alatt tevékenyen részt vett a magyar igazságszolgáltatás reformjában, a bűnvádi perrendtartás előkészítő munkáiban, a váltótörvény, a büntető kódex megalkotásában, a bankkérdés körüli vitákban, a törvényhatóságok és községek közigazgatási jogi helyzetét szabályozó törvényjavaslatok, a fogyasztási adótörvény javaslat tárgyalásaiban, a büntető perrendtartás kodifikálásában, az esküdszék működésének szabályozásában.

Hosszú időn át az országgyűlés mentelmi bizottságának elnöke volt, 1903-ban a király a főrendi ház tagjává nevezte ki, az osztrák-magyar delegációban is fontos szerepet játszott. Pártolta az iparfejlesztést, a hazai termelés növekedését, a meglévő szénletelepek fejlesztése mellett újak kiaknázását, valamint Magyarországnak önálló vámterületté való alakítását erőteljes ipari védővámok életbeléptetésével.

1902-ben részt vett a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) megalapításában, melynek haláláig elnöke. 1881-től a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatósági tagja, alelnöke, majd 1891-től elnöke. A Salgó négy évtized alatt az ország egyik legnagyobb vállalatává vált. Chorin 1895-ben kiterjeszti működését a Királyhágón túlra, a Brassói Bánya és Kohó Részvényegylettől megszerezte zsilvölgyi szénjogait a bányákkal és a felszerelésekkel együtt. 1903-ban az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt.-vel karöltve megszerezte a Felsőzsilvölgyi Kőszéntársulat összes bányáit és szénjogait, valamint a társulat vezetésére is befolyást biztosított. 1898-ban a Salgó érdekeltséget vállalt az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya Rt.-ben majd 1905-ben a Nyugat-Magyarországi Kőszénbánya Rt.-ben, 1917-ben megszerzi az Észak-Magyarországi Egyesített Kőszén és Iparvállalat Rt. részvénytöbbségét. 1913-ban a Salgó széntermelése az 1882. évi 2,3 millió mázsával szemben 24,1 millió mázsa volt, ehhez járult még az érdekkörbe tartozó vállalatok termelése.

Az első világháború kitörésekor 72 éves Chorin, nehezen fogadta el, hogy a trianoni békeszerződés elszakította szülővárosát, Aradot az országtól, és hogy az 1919-es kommunista hatalomátvétel következtében a GYOSZ kénytelen volt beszüntetni működését. Boldog volt, mikor a Tanácsköztársaság bukása után a Szövetség újra működni kezdett.¹ Sajnos id. Chorin Ferenc közgazdasági politikai álmainak valóra válását, az önál-

¹ CHORIN-BÁN 1999, 18.

ló magyar vámterületet, az önálló magyar jegybankot csak az összeomlás után érthette meg.² 1925-ben, 83 esztendőskorában hunyt el, nyugodt szívvel adta át a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. irányítását egyetlen fiának.³

Ifj. Dr. Chorin Ferenc

ifj. Dr. Chorin Ferenc

Ifj. Dr. Chorin Ferenc Budapesten született. Középiskolai tanulmányait a Budapesti Mintagimnáziumban végezte, tanulmányait az egyetem jogi karán folytatta kiváló eredménnyel. 1901-ben sub auspiciis regis, a jogtudományok doktorává avatták, a korabeli hagyományoknak megfelelően a királyi gyűrűt személyesen vette át Ferenc Józseftől. Berlinben részt vett egy államtudományi kurzuson, 1903-ban summa cum laude ügyvédi oklevelet szerzett, majd 15 éven át ügyvédként tevékenykedett, elsősorban ipari kérdésekkel foglalkozott.⁴ Gyakorlati működése mellett publikált a hazai és külföldi szaksajtóban. 1906-ban bevásárolták a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatóságába, majd 1919-ben annak vezérigazgatója lett. Ezután felhagyott az ügyvédi hivatással, teljes figyelmét a vállalat ügyeinek szentelte. A legnehezebb időkben vette át a vállalat ügyeinek irányítását. Az összeomlás, forradalmak, román megszállás súlyos kérdéseket vetettek fel a gyáriparban s ezek megoldásánál bontakozott ki Chorin tudása és tehetsége. Erős meggyőződéssel képviselte az ország iparosodását. Még apja életében oroszlánrésze volt a háborúról folyó kérdések likvidálásában, az erdélyi és csehszlovák bányák nacionalizálásában, majd 1925 nyarán végrehajtotta az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya Rt. és az Észak-Magyarországi Egyesített Kőszénbánya és

² Id. Dr. Chorin Ferenc életrajzára vonatkozóan: MOL Z 248 1. csomó 2. tétel.

³ CHORI-BÁN 1999, 18.

⁴ Uo. 21.

Ipari Rt. vállalatok Salgóba történő tényleges beolvasztását és ezzel a vállalatok technikai, valamint kereskedelmi ügyvitelének racionalizálását.

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. csonka Magyarországon levő telepeinek széntermelése 1930-ban 18,6 millió mázsa – majdnem annyi, mint nagy Magyarországon – ehhez járult még a Petrosani Román Kőszénbánya Rt. 8 millió és a Handlovai Kőszénbánya Rt. 5,6 millió mázsás termelése. Így az évente kitermelt szén 32,2 millió mázsára becsülhető.

Elsőként ismerte fel a szénbányafejlesztés közgazdasági jelentőségét, így ifj. Chorin Ferenc az első volt a magyar közgazdasági politikusok között, akik ráeszméltek arra, hogy a magyar szénbányászat jövője nem a szénnek kis tételben, tüzelésre történő hasznosításában rejlik, hanem a hőenergia nagy, központi telepeken való felhasználását, másfelől a szén kémiai feldolgozásában. Vállalatvezetőként a széntermelés növelése és új szénbányák megszerzése mellett elsősorban a kitermelt szén közvetlen feldolgozásának, valamint állandó és kedvező elhelyezésének biztosítására törekedett. Céltudatosan bővítette a Salgó működési körét a hozzá kapcsolt cement-, téglá- és üvegyárakkal, valamint vasipari érdekeltségekkel.⁵ Erőteljesen fejlesztette a vállalat által 1920-ban megindított országos villamosítási munkálatokat, így a Salgó 139 városban és községben szolgáltatott áramot a korszakban. A vállalat villamosítási üzemébe sikerült nemcsak hitelezőként, hanem elsősorban tőkési minőségben bevonni a Bank für Elektrische Unternehmungen zürichi céget. A Magyar Ammónia-Gyár Rt.-vel szénleparlási kísérleteket folytatott. Miután Magyarország szénvagyonra túlnyomórészt alacsonyabb hőértékű, nagy nedveségtartalmú lignitből áll, az Unió Bányászati és Ipari Rt. várpalotai telepén nagyszabású szénemesítő berendezéseket létesítettek és folyamatosan fejlesztették azokat. Apósa, Weiss Manfréd 1922-ben bekövetkezett halála után átvette a vezető szerepet a Weiss Konzern vállalatok irányításában. Weiss Jenő és Alfonz segítségével tovább folytatták a sikeres befektetéseket, így alakítva ki Magyarországon legnagyobb vállalatláncolatát.

A szociális kérdés fontosságáról vallott nézeteinek megfelelően tevékenyen részt vett a munkaadók szervezkedésének előkészítésében. A GYOSZ és a gyáripari szakegyesületek közreműködésével alakult meg a Magyar Munkaadók Központja, melynek feladata az ipari termelés zavartalanságának biztosítása és e szempontból az egyöntetű bérmegállapítás, a sztrájk és kizárás eseteiben követendő eljárás szabályozása, valamint a vállalatok szociális kötelezettségeivel – társadalombiztosítás – kapcso-

⁵ Uo. 27.

latos kérdések rendezése volt. 1923-ban őt választották meg első elnökévé és ő adta meg ennek a szervezetnek azt az irányát, melyet követve a gyáripari munkaadók összessége a munkakérdésben mindig a megértést és a megegyezést kereste. Részt vett a Statisztikai Értékmegállapító Bizottság munkájában, a kormányzó 1923-ban kereskedelmi főtanácsossá nevezte ki. A gyáripar körében elismerés kísérte kivételes képességeit és munkásságát. 1926-tól a GYOSZ alelnöke, majd 1932-től, Fellner Henrik halála után, elnöke volt. Elnöki működésének kezdete egybeesett a nemzetközi pénzügyi válsággal, egymást követték a kormányzati rendelkezések, törvényjavaslatok, melyekkel a GYOSZ az ő vezetésével behatóan foglalkozott. Az előkészítési munkálatokban is részt vett jóindulatú, konstruktív bírálaival a szövetségben belül és a politikai közéletben is. Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XII. tc. intézményesen két helyet biztosított a felsőházban a magyar gyáriparnak, az egyik helyre a gyáripar őt jelölte, mely jelölés alapján Horthy Miklós felsőházi taggá nevezte ki. A felsőház külügyi, pénzügyi és közgazdasági bizottságaiban fejtett ki élénk tevékenységet. Tagja volt a 33-as és 36-os bizottságoknak. Közéleti szerepléseiben a gyáripar és a magyar gazdaság érdekeit védte. Közgyűlési beszédei, publikációs tevékenysége nemcsak a magyar gyáripar, hanem az egész magyar nemzetgazdaság plasztikus rajzát adták. Éveken át tagja volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának, mely 1939-ben alelnökévé s az ügyvezetőség elnökévé választotta.⁶ Elnöki pozíciót töltött be több szakmai testületben is, így a Racionalizálási Bizottságban, a Vámpolitikai Központban. Társelnöke volt a Budapesti Nemzetközi Vásárnak és a Román–Magyar Kereskedelmi Kamarának.⁷ A kormányzó 1934-ben a Magyar Érdemrend nagykeresztjével tüntette ki, 1936 nyarán az első között magyar királyi titkos tanácsossá nevezte ki. Sokoldalú, bölcs és nyugodt ember volt.⁸ Személyes tulajdonságai, szociális érzékenysége, valamint a magyar gyáriparban betöltött vezető szerepe segítették a vállalatok munkásjóléti intézményeinek kiépítésében és folyamatos fejlesztésében.

⁶ MOL Z 248 1. csomó 2. tétel.

⁷ CHORIN-BÁN 1999, 34.

⁸ MOL Z 248 1. csomó 2. tétel.

Hivatalos és magán munkásjóléti intézmények

A munkásság életszínvonalát elsősorban béréből adódó jövedelme határozza meg, másodsorban az állam, az ipari vállalatok, valamint a munkásság által fenntartott intézmények, melyek célja, hogy a munkásság társadalmi, kulturális és gazdasági szükségleteit kielégítsék. A munkásjóléti intézmények alapítói, illetve fenntartóiak szerint két nagy csoportba oszthatók: hivatalosakra, melyek valamely törvény, vagy egyéb jogszabály alapján léteznek és magán intézményekre, melyeket túlnyomórészt a vállalatok tartanak fenn. Betegség esetén a munkás kárát a munkásbiztosítási intézmény volt hivatott enyhíteni. A biztosítás gazdaságosan ott volt alkalmazható, ahol a terhek nagyszámú egyén között megoszthatók, így a magyar munkásbiztosítás is csak akkor indulhatott meg, mikor már nagyobb tömegű gyári munkással lehetett számolni.⁹ A keresetnélküliség három esetére – betegség, baleset és öregség – szolt a munkásság biztosítása. A betegségi biztosítás járulékköltsége a munkás fizetésének 6 százaléka volt, ennek az összegnek a felét a munkás, a másik felét a munkaadó fizette. Az öregségi biztosítás költsége a munkás keresetének 3,42 százaléka volt, ennek megosztása is feles arányban történt. A balesetbiztosítás díját teljes mértékben a munkaadó fizette, a díjtétel a végzett munka veszélyességétől függött. A legveszélyesebb iparágak közé a fakitermelés, a robbanószeripar, a kőkitermelőipar, a hajógyártás és a brikettgyártás tartoztak.

A magyar gyáripar megpróbált minél kedvezőbb életkörülményeket biztosítani munkásainak saját jóléti intézkedéseivel. A szociális feszültségek csökkentésében is szerepet játszottak a kötelező szolgáltatásokon kívüli támogatások.¹⁰ A bányászatban évszázados tradíció a munkásnak, mint embernek és munkaerőnek a megbecsülése. A bányavállalatoknak elsőrangú érdeke, hogy munkásai szolgálatukban maradjanak, a telepeknek tehát otthont kell nyújtaniuk a munkások számára. Ennek megteremtésére a vezető vállalatok sokat áldoztak, a bányamunkások jóléti ellátása átlagban jelentősen jobb volt, mint az ipari munkásságé.¹¹

⁹ RÉZLER 1940, 42.

¹⁰ Uo. 42–46.

¹¹ Uo. 1940, 242.

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Munkásjóléti intézményei

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. 1868-as megalakulásakor már rendelkezett bányatársuláddal, mely betegség és öregség esetén nyújtott segélyt a munkásoknak. Később ebből kötelező intézmény lett, de a törvényes intézkedéseket meghaladó szociális szellem tovább munkált és számos önkéntes jellegű, de a közérdeket is szolgáló szociális intézmény áldásait élvezhette a vállalat minden alkalmazottja, így családtagjaikkal együtt 82.000 lélekről gondoskodtak szociális, kulturális és egészségügyi téren. A közgyűlés éves jelentései alapján megfigyelhetjük a szociális intézmények kiépítésének folyamatát, és a már meglevők karbantartását, bővítését.

A vállalat szociális intézményeinek vizsgálatánál a Dorogon, Salgótarjában és a többi telepen 200 ágygal és a szükséges felszerelésekkel kitűnően ellátott 4 kórház állt az első helyen. Ezen felül 14 orvosi rendelőben folyt az egészségügyi szolgálat ellátása. A többszáz főnyi éves fekvőbeteg forgalom adataiból kitűnik, hogy a betegek több mint fele teljesen felgyógyult, a munkaképesség csökkenéssel felgyógyulók száma pedig jelentős csökkenést mutatott a balesetelhárítás terén bevezetett intézkedéseknek köszönhetően. A balesetelhárításban tevékenykedő munkások 20–50 pengős jutalomban részesültek. A bányatelepek egészségvédő intézményei közé tartoztak a társulati gőz-, kád- és zuhanyfürdők, valamint a 4 járványkórház, amelyek működése segített a járványok elfojtásában. A vállalat 35 munkástelepet létesített, ahol több mint 5.000 lakásban 15.000 személy lakott. Az egyes munkásházakat kis kertek, gazdasági udvarok választották el egymástól. Vívezeték és villanyvilágítás minden telepen volt. A legkisebb telepen is megtalálható volt az élelemtár, mely olcsón juttatott élelmiszereket és ruhaneműt a munkásoknak. Zagyva-Róna község iskoláit és templomait a társaság rendszeresen segítette. A salgótarjáni kórházat a bányatársulat építtette és rendeztette be, 36 férőhellyel rendelkezett. Egy barakkórházat is felállítottak kolera- és himlőbetegek részére. Salgótarjában 4, Inaszón 5 fürdőszoba épült a társulat költségén.

1895-ban Salgótarjában egy fürdőintézet építésének tervét vették fel a költségvetésbe, valamint a munkások lakásainak folyamatos karbantartását, élelemtár fenntartását, jó és jutányos árú élelmiszerekkel. 1908-ban a legintenzívebb tevékenységet a lakásviszonyok folyamatos javítása terén fejtették ki. A tervbe vett épületeken kívül hozzáálltak azokhoz az építkezésekhez is, melyek a kincstári bányák és járulékaik visszabocsátása által váltak szükségessé. Nógrád megyében Etesen és Mátranovákon több

tisztii lakot és munkásházat építettek. A zsilvölgyi bányáknál: Petrozsényben 73, Aninoszán 9, Vulkánban 219 és Petrillán 125, összesen 426 munkásházat és tisztilakot emeltek, összesen 951 lakással. Ezeket a teljesen elkészült épületeken kívül több munkásház és tisztilak alapját vetették meg és nagyobb területű telkeket szereztek meg, melyeken 1909-ben és 1910-ben további munkásházakat és tisztilakokat emeltek, hogy a termelés fokozódásával szükségessé váló újabb munkások is letelepedésük idejében azonnal kellemes otthonra leljenek. A munkások jutányos, egészséges és legjobb minőségű élelmiszerrel való ellátásához, melyeket az első forrásnál nagy mennyiségben szereztek be, kibővítették az élelemtárakat és újakat emeltek a Zsilvölgyben, Aninoszán és Vulkánban. Új iskolákat építettek Mátranovákon, Aninoszán és Vulkánban, a tanerőt, a tanszereket gyarapították. Vulkán községben új kórházat építettek és berendezték, Petrozsényben is új kórház épült, Zsilvölgyben két új orvost vettek fel. A munkások salgótarjáni és petrozsényi társpengztárát 65.000 korona adománnyal gyarapították, ezen kívül átengedték az élelemtárak feleslegét 3.647 korona értékben.

1909-ben folytatták a munkásházak és tisztalakások építését Mátranovákon és Petrozsényben. Módosították a társzláda alapszabályait: bal eset ellen az összes munkás biztosítva volt, az ideiglenesen ott dolgozók is, a balesetből származó járadékokat a társulat viselte. Megvásároltak a társládától 102.000 koronát érő ingatlanait, melyek a társládának nem javadalmaztak. Vulkáni iskola tanerőinek számát gyarapították, egy bányarvost vettek fel, Petrozsényben kiségitő bányarvost alkalmaztak. Az áldozatok, melyeket 1906 óta a munkásviszonyok konszolidációjára hoztak, gyümölcözőnek ígérkeztek. Nógrád megyei és zsilvölgyi bányákban is elegendő munkás volt.

1914-től a katonák családjaíról gondoskodtak, közjótékonyági és hadsegélyezési célokra jelentékeny összegeket áldoztak. Az élelmiszerekből több havi készletet halmoztak fel a munkásoknak.

1921-től a munkaidőt 12 órától 8-ra csökkentették, a munkáslétszámot növelni kellett, szükségessé vált 50 munkáslakás építése melléképületekkel, 10 munkáskaszárnya 22 szobával, 39 kétszobás munkáslakás melléképületekkel, 8 kétszobás altisztii lakás melléképületekkel, 12 tisztviselői lakás emelése. Salgótarjában vendégszállót, Mátranovákon élelemtári helyiségeket adtak át. Salgótarjában emeletes rendelőintézetet építettek. Több bányatelepen rendelőhelyiséget rendeztek be. Minden telepen több osztályos elemi iskola volt, 33 fős tanerővel, ezen kívül ismétlő- és iparos-tanonciskola. Zagyvapálfalván és Mátranovákon munkásotthont,

minden telepükön sportteret rendeztek be. 1915 óta minden alkalmazottat olcsó élelmiszerral és ruházati cikkekkel láttak el, beszerzési árnál jóval olcsóbban, a ruhák javítása önköltségi árnál kevesebért folyt. Bér-emelést, nyugdíjemelést hajtottak végre, özvegyek és árvák járandóságait is felemelték. A társpénztárak szabályai szerint járó nyugbért ötszörösére, az árvák nevelési járadékát húszszorosára növelték. Meghagyták nekik ingyen a lakásaikat, ingyenes fűtőanyaggal, kedvezményes élelmiszerekkel látták el őket. A bányamunkások tudóveszes gyermekeinek gyógyítására id. Chorin Ferencről elnevezett szanatóriumot emeltek 2.500.000 korona befektetésével. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia ösztöndíjalapját 1.000.000 koronával támogatták.

Több bányatelepen főzőtanfolyam működött. A dorogi és várpalotai bányatelepen megnyílt a csilléskonyha, amely több száz nőtlen munkásnak tiszta asztal mellett, rendkívül alacsony áron adott kifogástalan és tápláló ebédet. Várpalotán 100 munkást befogadó „legényszálló” működött központi fűtéssel. A bányatelep 3 óvodájában, 22 elemi iskolájában, 2 tanonc és 4 ismétlő iskolájában 62 oktató 4012 gyermeket nevelt. Karácsonykor hagyománnyá vált több ezer tanköteles gyermek felöltöztetése. A Bányász Apród Csapat létrehozásával a 12-14 éves munkásifjak továbbképzését biztosították.¹² Alkalmazottai részére 9 helyen épült sporttelep és strand, melyek révén tízezrek tölthették tartalmasan szabadidejüket. A tisztviselők nyugdíjalapja 1883-ban létesült és sokmilliós vagyonnal rendelkezett. A tisztviselő munka utáni pihenését a Margit-szigeten lévő üdülőtelep szolgálta. 1924-ben Salgótarjánban gimnáziumot építettek, melyet egy 1939-es ajándékozási szerződés a város tulajdonába adott az épületekkel, a telekkel, az iskolatelekbe beszőgellő két altiszti lakást és telkét, továbbá az iskola telkének déli vonalán húzódó utca területéből egy három méteres sávot, a tornaterem épületét, a gimnázium és a tornaterem ingóságait és felszerelését.¹³ A Magyar Tudományos Akadémia javára létesített alaphoz 500.000.000 koronával járultak hozzá.

1928-ban emelkedtek a munkabérek és a szociális terhek, a nyugdíjalapot államilag elismert vállalati nyugdíjpénztárrá alakították át. 1929-ben 3 új munkásotthont adtak át, Dorogon a római katolikus plébánia felállításához és a templom felszenteléséhez 15.000 pengővel járult hozzá a vállalat. A plébános részére a lakás biztosítása, illetve annak fűtése és világítása a társulat kötelessége volt.¹⁴

¹² RÉZLER 1941, 121-141.

¹³ MOL Z 222 43. csomó 562. tétel.

¹⁴ Uo.

1940-ben 21 ezer bányász közszükségleti cikkekké váló ellátásáról gondoskodtak – liszt, zsír, szalonna, bakancs, bérhízlalási akciót indítottak. 1941-ben korszerűsítették a régi altiszti és munkáslakásokat, Salgótarjánban háromemeletes tiszt-, altiszti-, és munkáslakás átalakítása zajlott, Pálfalván 25 négyes melléképület, ezen kívül két iskolaépület készült el. 2.430.000 pengős nyugdíjpótló alapot létesítettek azoknak, akik nem voltak tagjai az elismert nyugdíjpénztárnak. Közszükségleti cikkekre 13.761.000 pengőt kötöttek le. Élelemtári kedvezményeket léptettek életbe, 1940. október 1-jei árakon rögzítették a termékek árát, a rögzített és a forgalmi ár közti különbséget a vállalat fizette.¹⁵

1942-ben korszerűsítették a pálfalvai munkásházakat, Várpalotán 92 kétszobás munkáslakás építését kezdték meg, egy kettős tisztviselői lakás építése volt folyamatban. A csilléskonyhában 25.700 adag ételt fogyasztottak a munkások. 1943-ban 200 lakás építését kezdték meg 168 készült el az alapanyaghiány miatt. Várpalotán 600 munkást befogadó barakktelep épült, az előző évben elkezdett építkezéseket befejezték.

Az altisztek számára 1939-ben nyugbérpótló alap létesült. A munkás-ság pedig vállalati támogatással az önbiztosítást alkotta meg oly módon, hogy lehetőség nyílt önálló családi ház építésére. Az önbiztosításban résztvevő munkások jövedelmük 0,5%-át befizetve, kertes családi házhoz juttatták 20 évi szolgálat után munkaképtelenné vált társukat, illetve annak elhalálása után családját és 1000–4000 pengőig terjedő segélyben részesítik baleset folytán munkaképtelenné vált társaikat. Az önbiztosítási, illetve a temetkezési segélyalap vagyona több százezer pengőre rúgott. A vállalat 100.000 pengős alacsony kamatozású kölcsönrel olcsó telekhez segítette a munkásokat, így lehetőségük nyílt saját otthon teremtésére. Dorogon és Várpalotán 200-200 ház építését kezdték el a kölcsön segítségével, az otthonteremtés a salgótarjáni és a nagymányoki telepen is folytatódott.¹⁶ Sok nyugbéres, özvegy és árva megmaradt nyugbérállományba való elhelyezése után is a vállalat telepi házaiban, ahol szénsegélyben és ingyen világításban részesültek.

Balatonfenyvesen évről-évre 100 munkás, 100 levente és 300 bányászgyermek nyaralt, az üdültetési akció keretein belül. A Chorin Ferenc tisztviselői segélyalaptól „Családi Otthon”-t rendeztek be Hajdúszoboszlón.¹⁷ Az anya-és csecsemővédelem kellően kiépített védőnői szervezettel gondoskodott orvosi ellátásról és a tanácsadáson, kezelésen kívül kelengye,

¹⁵ Uo.

¹⁶ RÉZLER 1941, 121-141.

¹⁷ MOL Z 230 18. csomó 46. tétel.

tápszer, tej, pénz, fürdőjegy, gyógyszer, cipő és textilanyag juttatásokban nyilvánult meg. 1938-ban falusi szociális alapot létesített a GYOSZ, melyhez a Salgó 100.000 pengővel járult hozzá.¹⁸

A tüdővész elleni küzdelemben id. Dr. Chorin Ferenc nevét viselő alap révén vette ki részét a vállalat, melynek vagyona 1940-ben meghaladta a félmillió pengőt. A kamatokból a gyógykezeléseket, az étellemezést és a betegek általános feljavítását finanszírozták.¹⁹ 1940-ben 5.635.830,41 pengőt, 1942-ben 7.863.516,71 pengőt folyósítottak szociális kiadásokra, mely meghaladta az országos átlagot, ezekhez járult még a közgyűlés által az alapok támogatására megszavazott összeg.²⁰

Az egyes üzleti évek szociális kiadásainak alakulását a következő táblázat segítségével kísérhetjük figyelemmel²¹:

Üzleti év	Szociális kiadások Pengőben
1932	2.454.056
1933	2.580.108
1934	2.632.730
1935	2.579.724
1936	3.245.987
1937	3.651.558
1938	3.925.862
1939	5.002.248
1940	5.965.830
1941	6.605.842
1942	8.244.000
1943	10.000.000

¹⁸ MOL Z 248 7. csomó 181. tétel.

¹⁹ RÉZLER 1941, 121-141.

²⁰ Z 230. 19. csomó 57. dosszié.

²¹ MOL Z 222 43. csomó.

Szabadidő-mozgalom

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. csatlakozott a GYOSZ által 1940-ben indított Szabadidő Szervezethez. A vállalat nagysikerű szabadidővezetői tanfolyamot rendezett Balatonkenesén, ahol több szakértő tartott előadást a munkások szabadidő eltöltési lehetőségeiről. Szociális gondoskodás szempontjából a munkástelepek lakói voltak a legelőnyösebb helyzetben, hiszen az erkölcsi és anyagi támogatás mellett adott volt a lehetőség a különböző egyesületekbe tömörüléshez. Népszerűek voltak az olvasókörok, sport-, torna- és lövészegyesületek, valamint a cserkész- és leventecsoportok. A vállalatnak kilenc cserkészcsapata volt 354 taggal. Többek között játékkészítéssel is foglalkoztak, melyeket részben a szegénysorsú gyermekek kaptak karácsonyi ajándékkul, illetve Salgótarján erdélyi testvérvárosa, Nagybánya. Hat csapat repülőgépmo-dell-készítéssel is foglalkozott, negyven repülővel részt vettek több modellező versenyen. A gyerekeknek Chorin Ferenc ajándékozott két tücsök formájú vitorlázó repülő-t, melynek vezetését az Aero klubban sajátíthatták el.²²

Az 1486 levente 10 csoportot alkotott. Az egyesület a vállalattól minden levente után havonta 1 pengőt kapott, ebből fedezték kiadásait és az oktatók tiszteletdíját. A fiatalok lelki, hazafias és vallás-erkölcsi nevelésben részesültek, oktatásukat 32, tanfolyamot végzett leventeoktató vezette, akik tartalékos tisztek, tisztjelöltek vagy altisztek voltak. Nyolc leventeotthon állt rendelkezésükre, 760 kötetes könyvtárral, önképzőkörökkel, színpadokkal, rádióval, sakkal és biliárral. Az egyesületnél lövés-, atlétikai-, futball-, ping-pong-, és sakkszakosztály működött.²³ Az iskolán kívüli népoktatás évente több száz előadásban részesítette a munkásságot, a vállalat 167 népművelő előadást tartott 1940-ben, melyek főként zenekari számok, szavalatok, novellák, magánszámok és kis színdarabok voltak. Az előadásokat főként a női munkások látogatták. Az előadások céljából épültek a könyvtárral is rendelkező kultúrházak. A dorogi kerületben 13 kultúrház működött, ezek centruma a dorogi munkásotthon impozáns épülete, mely helyet biztosított az Önművelő és Önségélyező Egyesületnek is. Az egyesület a vallási, erkölcsi élet, a kultúrmunka és a szociális támogatások központjává vált. Könyvtárak, ismeretterjesztő előadások, valamint a sporttelepek programjai: labdarúgás, atlétika, birkózás, úszás, síelés és tenisz segítették a dolgozók kikapcsolódását.²⁴ Dorogon két uszo-

²² FLUCK 1941, 57.

²³ Uo. 58.

²⁴ RÉZLER 1941, 121-141.

da és sporttelep, Várpalotán egy uszoda, egy szabadfürdő, Salgótarjánban egy versenyszoda állt a vállalt alkalmazottainak rendelkezésére.²⁵

Vészkorszak és emigráció

A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél 1938-tól 1944. március 19-ig Chorin Ferenc mindent elkövetett, hogy a zsidótörvények végrehajtása a legemberségesebb formák között történjék. A vállalatnál foglalkoztatott 140 zsidó alkalmazott közül ez idő alatt összesen 37 alkalmazott került elbocsátásra. Ők vagy teljes nyugdíj birtokában kerültek ki a tényleges szolgálatból, vagy részükre kisebb cégeknél állást szerzett a vállalat, esetleg szénkereskedőkkel csendestársi viszonyba léptette őket. A kérdéses idő alatt Chorin ugyancsak mindent megtett annak érdekében, hogy a társulat zsidó alkalmazottai a munkaszolgálat alól mentesüljenek. Ez általában eredménnyel járt. A már bevonult alkalmazottak visszahozatala érdekében több ízben is személyesen járt el. Egy esetben egy vidéki szénkereskedőnek, kérésére annak fia ügyében kétszer kereste fel Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, és a honvédelmi minisztériumban is járt, hogy a fiú munkaszolgálatból való leszerelését elérje. Sajnos a viszonyok hirtelen megváltozásával ez már nem járhatott eredménnyel.²⁶

Bár már nem volt a GYOSZ elnöke – hiszen 1941-ben kénytelen volt lemondani posztjáról – mégis a magyar ipar érdekeinek képviselője maradt. 1941. június 19-én a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöki tiszteből is távozni kényszerült. 1944. március 19-ig, a német megszállásig megőrizte felsőházi tagságát és a Salgótarjáni Kőszénbánya elnök-vezérigazgatói posztját.²⁷ Legtöbbször Reményi-Schneller Lajossal került összeütközésbe, aki a legtöbb zsidóellenes intézkedés mögött állt. Forszírozta a zsidó vagyonadót, melyet Chorinéknak sikerült megakadályozni, a zsidók fizetését megnyirbáltatta, csökkentette a nyugdíjakat. Egy rendelet kimondta, hogy 24.000 pengőnél nagyobb fizetést csak a kormány engedélyével lehet adni. A Weiss családnak és Chorinnak az volt a feladata, hogy közvetítsen a zsidó hitközség, a menekültügyi akciók vezetői és a kormányzat között. Minden gyűjtést, mely a zsidóság különböző akcióinak pénzügyi ellátása miatt szükségessé vált, csak úgy lehetett keresztülvinni, ha Chorinéknak mérvadó embereket bírtak rá az adakozásra. Pénzügyileg oroszlánrészt

²⁵ Uo. 121-141.

²⁶ MOL Z 221 67. csomó 489. tétel.

²⁷ CHORIN-BÁN 1999, 39.

vállaltak minden olyan akcióban, mely akár jótékonyági téren, akár politikai téren szolgálta ügyüket. Igyekeztek külföldi akciókat is támogatni. Bizonyos összegek, melyeket Choriné az emigráció céljára bocsájtottak, nem érték el rendeltetési helyüket.²⁸

A család viszonylagos biztonsága a német megszállással szertefoszlott. 1944. március 19-én az SS megszállta az Andrassy út villáit, a család tagjai addigra elmenekültek. Chorin Ferencet Zircen elfogták és kihallgatása után az oberlanzendorfi internálótáborba szállították. Kurt Becher, aki a megszállt területek gazdasági ügyeivel foglalkozott, rájött, hogy a magyar ipart érintő információk megszerzéséhez Chorin nélkülözhetetlen. Először Becher csak „sok” pénzt akart, később merült fel benne a Blut für Ware – vért áruért terv. Az SS alezredes azzal állt elő, hogy menjenek ki Svájcba, vagyonukat bízzák rájuk, hogy harci eszközöket és teherautókat vegyenek. Chorin fejében fogant meg az ötlet, hogy átadja a csepeli gyárakat a németeknek, ha családjával és némi készpénzzel külföldre távozhatnak. Becher nemcsak a csepeli telepet, hanem a teljes Weiss Manfréd vagyont kérte a távozásért cserébe. Himmler először tiltakozott a zsidók kiengedése ellen, majd Hitler beleegyezésével belement az ügybe. Himmlernek voltak feltételei: diszkréciót, ennek garantálására túsokat követelt, 33 évre szóló megállapodást akart, ellenezte a deviza átadását, Svájc helyett inkább Portugáliába küldte volna a családot.²⁹ 1944. május 17-én aláírták a szerződést. Becher mint devizabelföldi megvásárolta Weiss Jenőnéől a Házértékesítő és Kezelő Rt.-t, amely 25 évre bizalmi kezelésbe vette a Weiss Manfréd Konzern és érdekkörébe tartozó vállalatokat. Teljes vagyonával úgy rendelkezhetett, mint az eredeti tulajdonosok.³⁰ A család tagjainak jelentős része külföldre távozott, néhány családtag túszként hátramaradt, ők később követték a többieket. A tranzakcióval a vállalatkonzern 51 százalékat szereztek meg, ez lett az úgynevezett árja rész. 49% papíron a magyar állam ellenőrzése alatt állt. 1944. augusztus 17-én Reményi-Schneller Lajos és Szász Lajos szakminiszterek kiadták az engedélyt, mellyel az egész Weiss Manfréd vagyon Becher irányítása alá került. Ezzel a családi értékeket, ingatlanokat, a vállalatokat és azok részvényeit beleértve több milliárd pengő értékű vagyon került Kurt Becher kezére.³¹

Az állam származásuk miatt nem volt a segítségükre, az egykor nagyra becsült család, mely annyit segített mind a rászorulókon, mind az

²⁸ VIDA 1977, 372–373.

²⁹ KÁDÁR-VÁGI 2001, 155–168.

³⁰ MOL Z 401 1. csomó 14.

³¹ KÁDÁR-VÁGI 2001, 155–168.

államon, menekülni kényszerült. A Chorin család így jutott ki Portugáliába, majd 1947-ben az Egyesült Államokba települtek át. Ekkor Chorin Ferenc már 68 éves volt, ennek ellenére tevékeny maradt. Tőkecsoportokat hozott létre, többek közt egy gyógyszergyár, egy hajózási vállalat és magyar vegyészek segítségével egy brazil vegyészeti gyár alakult meg ezek nyomán. Az 1960-as években az ő kezdeményezésére alakult meg a New York-i Magyar Ház, mely előadótermekből és magyar, illetve magyar vonatkozású műveket tartalmazó könyvtárból állt.³² Sokat tett az amerikai emigráns kör egységesítéséért. Habsburg Ottó ezt írta róla: *„Amikor még otthon élt, ismert volt, mint a magyar közgazdaság kimagasló egyénisége és mint bölcs. Amikor azután emigrációba kényszerült, mint önzetlen hazafi lépett fel. Segített sok honfitársán, de soha jótékonyosságával nem büszkélkedett. A legtöbb esetben az emberek nem is tudtak róla. Diszkrét jővevő volt, aki nem szerette, ha mások ismerik tetteit. Mivel tovább működött a közgazdaságban, voltak anyagi lehetőségei, de szerényen élt, mert jövedelmét főleg szűkölködő magyaroknak szentelte.”*³³ Chorin Ferenc 1964-ben, emigránsként halt meg New York-ban.

³² CHORIN-BÁN 1999, 52–55.

³³ Uo. 11.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

- MOL Z 221 67. csomó 489. tétel.
MOL Z 222 43. csomó 566. tétel.
MOL Z 222 43. csomó 557. tétel.
MOL Z 222 43. csomó 562. tétel.
MOL Z 230 18. csomó 46. tétel.
MOL Z 230. 19. csomó 57. dosszié.
MOL Z 248 1. csomó 2. tétel.
MOL Z 248 7. csomó 181. tétel.
MOL Z 401 1. csomó 14. tétel.

Könyvek, tanulmányok

- CHORIN-BÁN 1999 = Strasserné Chorin Daisy – Bán András: Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Budapest 1999.
FLUCK 1941 = Dr. raggambi Fluck András (szerk.): Szabadidőtevékenység a magyar gyáriparban. (A Balatonöszödi Szabadidőtervezleten elhangzott beszámoló előadások.) Budapest, 1941.
RÉZLER 1941 = Rézler Gyula: A magyar gyáripar szociális intézményei. In: Pártos Szilárd: A Magyar Gyáripar Évkönyve és Címtára I. kötet Budapest, Stádium Kiadó, 1941.
RÉZLER 1940 = Rézler Gyula (szerk.): A magyar gyári munkásság szociális helyzetképe. Budapest, 1940.
VIDA 1977 = Vida István: Három Chorin levél. Századok, 1977/2. 362–380.
KÁDÁR-VÁGI 2001 = Kádár Gábor – Vági Zoltán: Arany vonat – Fejezetek a zsidóvagyon történetéből. Budapest, 2001.

A MAGYARORSZÁGRA VONATKOZÓ KRÓNIKÁK HELYE A NAGY SZÜLEJMÁN KORABELI OSZMÁN TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Az oszmán állam eredetére vonatkozó legkorábbi ismert török nyelvű krónikák a 15. század elején a perzsa-arab történetírói hagyomány alapján íródtak és általában az Oszmán-ház genealógiájával foglalkoznak. Ezeken az alapokon fejlődött tovább a 16–17. század oszmán történetírása is, mivel a szultánok már megbíztak, sőt később hivatalosan is foglalkoztattak állami történetírókat, ezért egyre több a korszakra vonatkozó írott forrással rendelkezünk. Ezek mellett az egyes udvari méltóságok – mint nagyvezírek (például Lütfi pasa) – művei is adalékokkal szolgálnak a történelmi kutatásokhoz.

Az Oszmán Birodalomban a tudományos és a vallási művek leginkább arab, az irodalmi művek perzsa, a történelmi művek pedig többnyire török nyelven íródtak, de perzsa és arab nyelvű krónikák is születtek az egész oszmán kor folyamán. Egy részük prózai, más részük verses formában íródott. A prózai művek, melyek szintén tartalmazhatnak, és sokszor tartalmaznak is versbetéteket, inkább az események leírása miatt tarthatnak érdeklődésre számot. A verses költemények amellet, hogy történelmi információkat is magukba foglalnak, inkább szépirodalmi jelentőségűek. Ugyanakkor költők sokszor szintén valamilyen állami hivatalt viseltek, így beeláttak az állam működésébe.¹

Nagy Szülejmán (1520–66) szultán korában folytatódott a már korábban kialakuló gazavátnámék (hitharcokról szóló művek) írása, melyek legtöbbször a Szülejmán-náme címet viselik. Az ún. Szelim-námékkal ellentétben a Szülejmán-námék egyike sem öleli fel a szultán uralkodásának teljes 46 éves időszakát.² Az ok egyszerű: a hosszú idő alatt egyetlen szerző sem volt végig kortársa. A legteljesebb ilyen típusú mű Dzsélálzáde Musztafa: *Tabakátu'l-memálik ve Deredzsátu'l-meszálik* (Az államok osztályozása és az utak felsorolása) című műve, de ez a szultán életének legutolsó időszakát és így a szigetvári hadjáratot már nem tartalmazza.³

¹ Az oszmán krónikásokról és műveikről több összefoglaló munka született, például BABINGER 1929, ATSIK 1949, BANARLI 1971, TEKÍNDÁĢ 1971, TÁHİR 1975, BAYRAK 2002. A Szülejmán korabeli művekről ld. ÖZCAN 1988. A művek katalógusba vett kéziratának katalógusa: KARATAY 1961.

² A Szelim-námékról készült összefoglaló (TEKÍNDÁĢ 1970), a Szülejmán-námékról ez mind a mai napig nem történt meg.

³ ÖZCAN 1988, 168–169.

Általános történetek az oszmán történelem időszakáról, a muszlim történelem egy részeként

Az általános iszlám történelmi művek között elsőként Matrákcsi Nászúh: *Szülejmán-náme* című krónikáját kell megemlíteni. A szerző nemcsak történelmi műveket írt, hanem matematikus és kalligráfus is volt egy személyben. Legfontosabb műve Szülejmán korának 1520-tól 1553-ig való elbeszélése. Ez a mű az általa *Medzsmáu't-teváríh* címmel törökre lefordított *Tabarí Tarihi* (Tabari történelmi munkája) függelékeként íródott.⁴ A mohácsi csatára vonatkozó rész magyarul is megjelent, Thúry József fordításában.⁵

Ebbe a csoportba sorolható Ramazánzáde Mehmed Cselebi: *Menákib-i Ál-i Oszmán* (Az Oszmán-ház története) című elbeszélő műve. Kücsük (Kis) Nisándzsiként szokták emlegetni, megkülönböztetve ezzel a másik nisándzsitól, Dzselálzáde Musztafa pasától. Általános történelmi művének címe: m. Ezen kívül különböző neveken szokták emlegetni: *Szije-i Enbijá-i Izám ve Ahvâl-i Hulefâ-i Kirám*, *Tarih-i Nisándzsi Mehmed Pasa*, *Tarih-i Ramazánzáde*, *Tarih-i Nisándzsi*. A mű négy részből áll. Az első a próféták, a második az iszlám országok, a harmadik az oszmán szultánok történetét tartalmazza, a negyedik pedig Szülejmán uralkodásának kezdetétől Bajezid sehzáde 1561-es kivégzéséig tart.⁶

A harmadik ide vonatkozó mű Muszlihiddín el-Lári: *Mir'atu'l-Edvâr ve Mirkatu'l-Ahbâr* című műve. A szerző az iráni Lár városból származott, teljes neve Muszlihiddín Muhammed bin Szalahaddin el-Lári. 1530-tól 1571-ig élt. Először tanítóskodott, végül Diyarbakirban muftiként tevékenykedett.⁷ Perzsa nyelvű történelmi művének címe magyarul *A korok tükre és a krónikák lépcsőfoka*, melyet 1566-ban fejezett be és Szokollu Mehmed pasának ajánlott. A mű tíz fejezetet tartalmaz, ezek közül a legutolsó fejezet foglalkozik az oszmán történelem bemutatásával. Ez utóbbi a kezdetektől az 1566-ig terjedő időszakot öleli fel. Ebben a szerző az egyes szultánok idejében élő híres államférfiakat is felsorolja. Szokollu Mehmed pasa tanácsára a művet törökre is lefordította.⁸

Gazáli Mehmed, aki a Deli Biráder gúnyneven is ismert, szintén írt perzsa nyelven egy világtörténetet, mely a *Mir'at-i Kainat* (Az univerzum

⁴ Uo. 170–171.

⁵ THÚRY 1896, 279–363. Ő még Szinán Csavusnak tulajdonította a művet.

⁶ ÖZCAN 1988, 173–175.

⁷ Uo. 175.

⁸ Uo. 1988, 175.

tükre) címet kapta.⁹ Ez a krónika a teremtéssel kezdődik és Szülejmán uralkodásának végével zárul.

Valószínűleg Tokadi Mehmed Efendi a szerzője annak a világtörténelmi műnek, mely *Fezleketu't-Tevárîh* (A krónikák kivonata) címmel maradt fenn. Annyit lehet tudni róla, hogy a 16. században készült. Szintén a teremtéssel kezdődik, és Szülejmán uralkodásával ér véget.¹⁰

Kátib Mohammed Zaím: *Dzsámi et-Tevárîh* című műve a kora újkori magyar történelem szempontjából is nagyon jelentős. 1472-ben született, az 1540-es években valószínűleg Székesfehérváron élt. 1564-től Szokollu Mehmed nagyvezír írnoka lett, 1579 után halt meg. Történelmi művének *Történetek gyűjteménye* nevet adta, melyben a világ teremtésétől az 1578-ig terjedő időszak eseményeit írta meg. A mohácsi csatára vonatkozó rész Thúry József fordításában jelent meg 1896-ban.

Gelibolulu Musztafa Áli munkássága

Gelibolulu Musztafa Áli vagy Áli Musztafa Efendi a hivatali életben betöltött legmagasabb rangja szerint defterdár, emellett tudós, történetíró, tezkere-író, díván-költő és kalligráfus is volt.¹¹ Teljes neve Gelibolulu Musztafa Áli bin Ahmed bin Abdülmevlá/Abdullah al-Mavlá, ebből az írói álneve a „nagy, magasztos, nemes” jelentésű Áli.¹² Valószínűleg bosnyák származású volt.¹³

Már a medreszei évek alatt elkezdett verseket írni, és később hivatali kötelezettségei mellett is ezzel foglalkozott. Kütahyában Szelim sehzáde díváni írnokává nevezték ki, és ezzel a későbbi pályáját is megszabták. Pár év múlva a sehzáde korábbi nevelőjének, Lala Musztafa pasának a szolgálatába lépett. Azután Isztambulba ment szerencsét próbálni. Itt írta meg 1569-ben *Heft Medzslisz* (Hét gyűlés) című művét, melyet Szokollu Mehmed pasának ajánlott. A *Hét gyűlés* egy rövid történet, mely Nagy Szülejmán szigetvári hadjáratát, a szultán halálát és II. Szelim trónra lépését meséli el szépirodalmi stílusban. Ez a munkája a magyarországi események miatt számunkra nagy értéket képvisel.

⁹ BABINGER 1927, 71. Ő még nem tudott ismert kéziratról.

¹⁰ ÖZCAN 1988, 176.

¹¹ BAYRAK 2002, 154.

¹² Először a Csesmí írói álnevet használta, később tért át az Áli használatára, ld. ÖZTEKÍN 1996, Előszó XV.

¹³ İSEN 1994, 7-8. Kutatott író, az életrajzát és a műveit ld. ATSIK 1968, TIETZE 1975, FLEISCHER 1986, İSEN 1988, MENDE 1989, SCHMIDT 1987, 1992, 1994, ÇERÇİ 1999.

III. Mehmed szultán trónra lépésekor egy kaszidét írt a szultánnak, és előre bocsátotta, hogy mivel a készülő *Künhü'l-Ahbâr* (A hírek forrása) című művéhez szükséges források Egyiptomban vannak, szeretné, ha oda neveznék ki defterdárnak. Ehelyett azonban más hivatalokat kapott. Utolsó hivatali állását dzsiddei szandzsákbébként töltötte be. Álma még ekkor is az egyiptomi beglerbégség volt, de ezt nem kapta meg, ezért visszavonult.¹⁴

Írói munkásságát két csoportra lehet osztani: közel hatvan történelmi és szépirodalmi művet írt. A 16. század legnagyobb prózaírói között tartják számon. Ezek egyrészt az oszmánok trónra kerülésének fontosabb eseményeit és hódításainak egyes állomásait mesélik el, másik csoportjuk tanító jellegű, erkölcsi témájú, vagy pedig az oszmán állami berendezkedésről szól.

A *Künhü'l-Ahbâr* (A hírek forrása) Gelibolulu Musztafa Áli legfontosabb műve. Már korán eltervezte, hogy ír egy általános iszlám történelmet, de csak húsz év múlva, 1591-ben kezdte el Isztambulban, és itt is fejezte be 1598–99-ben. Saját korában nem figyeltek fel a műre, csak a halála után 60–70 évvel nyerte el a méltó elismerést. A mű egy törökül íródott általános iszlám történelem, mely egy hosszú előszóból és négy *rüknből*, vagyis „oszlópából,” fejezetből áll. A szerző a forrásait is felsorolta a mű előszavában. Az első fejezetben a világ teremtéséről, a világ és az Oszmán Birodalom földrajzi, éghajlati és biológiai viszonyairól értekezik. A második fejezetben a próféták felsorolása és az iszlám történelem összefoglalása szerepel. A harmadik fejezetben a török és a mongol történelem eseményei találhatóak. A negyedikben az oszmán történelem eseményei szerepelnek a kezdetektől az 1596. októberi hadjáratig, vagy más kéziratok szerint 1598–99-ig.¹⁵ A végén biográfia-szerűen a fontosabb állami hivatalnokokat, sejkéket és költőket ismerteti. A tezkere rész I. Szelim, Nagy Szülejmán és II. Szelim uralkodásának idején élő 602 férfi és 3 nő élettörténetét tartalmazza.¹⁶ A negyedik fejezet két kötetből tevődik össze. Az első tartalmazza a kezdetektől I. Szelim uralkodásának végéig terjedő időszak eseményeit, a második pedig Szülejmán trónra lépésétől indul.¹⁷

¹⁴ BAYRAK 2002, 154.

¹⁵ Ez utóbbit ld. İSEN 1994, 19.

¹⁶ SCHMIDT 1994, 216.; İSEN 1994.

¹⁷ A krónika a leideni kéziratot alapul véve Jan Schmidt által jelent meg, ld. SCHMIDT 1987. A Fátih Mehmed korára vonatkozó rész 2003-ban jelent meg Hüdaî Şentürk által, ld. ŞENTÜRK 2003. A tezkere részről megjelent egy ismertető, amelyet szintén Jan Schmidt írt, ld. Schmidt 1994. A tezkere résszel többen is foglalkoztak, végül Mustafa İsen révén jelent meg 1994-ben. Sok kézírata maradt fenn, ezek közül a teljes példányok a következők: Nuruosmaniye Ktp., nr.: 3409; TSM Ktp. III. Ahmed, nr.: 3083 és Sül. Ktp. Halet Ef., nr.: 598.

Az oszmán állam megalapításával kezdődő nagyszabású történeti művek

Hadídi volt az első olyan történetíró, aki művét az oszmán állam megalapításával kezdte. Medreszei tanárként dolgozott és 1533 körül halt meg. Eredeti neve nem ismert.¹⁸ Művének címe: *Tevârih-i Âl-i Oszmán*.¹⁹ Tartalma az Oszmán Gázitól Szülejmánig terjedő időszak leírása. Időmértékes verselésben íródott török nyelven. A szerző a mű elején kijelentette, hogy Sejhí művét vette alapul, és hogy látta Asikpaszáde krónikáját is. Ezekon kívül felhasználta Orucs Bey, Rúhí és Nesrí művét is.²⁰ Legtöbb forrása azonban ismeretlen. Szülejmán szultánnak szerette volna átadni művét, de nincs rá adat, hogy ez valóban megtörtént-e. A művet minden bizonytalanság nélkül vége felé írta meg. A későbbiek során bizonyíthatóan felhasználta Hodzsa Szádeddin Efendi, Matrákcsi Nászúh, Mehmed Zaím és Ibrahim Pecsevi is.²¹

A következő oszmán krónika Muhjiddín Mehmed: *Tevârih-i Âl-i Oszmán* című műve. A szerző ismertebb neve Molla Cselebi. Főiskolai tanárként dolgozott, és kétszer megkapta a kádi tisztséget Edirnében. Krónikája az oszmán állam kezdeteitől az 1549-ig terjedő eseményeket tartalmazza. A II. Bajezid koráig tartó események leírásához korai anonim krónikákból merített, de az 1490 utáni eseményekre vonatkozó részek eredetiek.

Lütfi pasa *Tevârih-i Âl-i Oszmán* című műve az oszmán történetírók között szintén fontos helyet tölt be. A szerző részt vett Szülejmán szultán 1522-es rodoszi és 1529-es bécsi hadjáratában, majd Karamánia helytartójaként az 1534–36-os iraki hadjáratokban is. Háromszor is megkapta a nagyvezíri posztot. 1537-ben csatlakozott Hajreddin Barbarossza mediterráni tengeri hadjáratához is, melynek során Otranto és Castro várait támadták meg, valamint megostromolták Máltát. 1536-ban második vezírként fontos szerepet töltött be Szülejmán moldvai hadjáratában is. Ezt követően elvált és visszavonult dimetokai birtokára. Élete hátralévő részét, majdnem húsz évet írással töltött el.²² Műve az Oszmán Gázitól Szülejmán koráig tartó időszakot fogja át. Az I. Szelimig tartó időszak leírásának döntő többsége egy anonim krónikából származik, ezen kívül felhasználta még Ahmedí *Iszkender-náméj*át, Rúhí történetét és Nesrí *Dzsihán-nüümáj*át

¹⁸ BABINGER 1927, 59–60.

¹⁹ Kiadása: ÖZTÜRK 1991.

²⁰ Ezek a leghíresebb 15. századi oszmán krónikák.

²¹ ÖZCAN 1988, 176–177.

²² Uo. 177–178.

is. A saját korabeli eseményeket azonban a saját tapasztalatai alapján írta meg, ezért eredeti forrásnak tekinthető. A mohácsi csatára vonatkozó rész magyarul is megjelent Thúry József fordításában.

A kor hivatalos történetírása

A klasszikus oszmán korban az oszmán szultánok is elkezdték az ún. sáhnáme típusú művek megrendelését, melyet a perzsa Firdauszi példájára hivatalos történetírók írtak uralkodói kérésre. Ezek a művek a szultánok képességeit, győzelmeit, illetve vadásztörténeteit dicsőítették saját koruk és a későbbi nemzedékek számára.²³ Az oszmán-kor első ilyen típusú műve Ibrahim Ahmedí (1334–1413) *Iszkender-náme* című műve, illetve a végén található oszmán történet. A szultánok közül először II. Mehmed bízott meg egy költőt a 15. században, egy bizonyos Sehdít, hogy írja meg az oszmán történelmet verses formában.²⁴ Viszont ez a mű csak 4000 beytből áll, és a költő halála miatt befejezetlen maradt. I. Szelim megrendelésére írta meg Idrisz-i Bitlísi és Kemálpaszáde a művét, immáron prózában. Viszont ezek a szultánok még nem neveztek ki hivatalos történetírókat, és csak egy-egy munka megírására adtak megrendelést.

Szülejmán kora azért is fontos fordulópont az oszmán történetírásban, mert ő már rendszeres fizetésben részesített történetírókat és melléjük szintén fizetéssel festőket, kalligráfusokat stb. rendelt. A kor két hivatalos történetírója Fethulláh Árif Cselebi (hivatali ideje: 1520–61) és Eflatún Sirváni (1561–69) volt.

A tisztség igazából a következő korokban vált fontossá. Eflatún Sirvánit ugyanis Szejjid Lokman (1569–96) követte ebben a tisztségben, akit már II. Szelim nevezett ki.²⁵ Utána Tálíkizáde Mehmed Szubhi (1596–99) következett, akinek termékeny tevékenysége folytán már hat művel számíthatunk többet.

Szülejmán első hivatalos történetírója a perzsa származású Fethulláh Árif Cselebi volt, de Árifiként is emlegetik. Munkájáért először 60, majd később 70 akce fizetést kapott. Egyúttal a díváni kalligráfia mesterének is számított. Fő művét, a *Sehnáme-i Ál-i Oszmánt* verses formában írta meg, majd azt követően átnyújtotta a szultánnak. A mű öt részből áll. Az első

²³ Uo. 208.

²⁴ A szerzőt Babinger már megemlíti, ld. BABINGER 1927, 27.

²⁵ Teljes neve Szejjid Lokman bin Szejjid Hüszejin el-Ásúri, ld. ÖZCAN 1988, 209–210. és GÜNKÖR 1986.

fejezet a próféták történetét, a második az iszlám és az első török államok történetét, a harmadik az oszmán állam kialakulását, a negyedik a Szülejmánig terjedő időszak eseménytörténetét, az ötödik Szülejmán időszakának leírását tartalmazza. Ez az ötödik rész *Szülejmán-náméként* is ismert, kézirata 69 miniatúrát tartalmaz. Szintén ő kezdte el egy másik művet *Hüner-náme* címen, de csak néhány oldal készült el belőle. A művet később Szejjid Lokman fejezte be.²⁶

A második hivatalos történetíró a türkmén Eflatún Sirváni volt, aki közvetlenül Fethulláh Áríf után következett és Sirvánból érkezett. Már elődje idejében is pályázott a posztra, de csak annak halála után, 1569-ben kapta meg azt. A török verseihez a Hazáni, a perzsa verseihez az Eszíri írói álneveket használta. Egyúttal jó kalligráfus és miniatúra-festő is volt. Három fejezetet írt az elődje által elkezdett *Hüner-náméba*.

A gazavátnáme vagy Szülejmán-náme irodalom prózai változata

A korban keletkezett gazavátnáme irodalomnak már volt előzménye: II. Murád szultán idején (1421–51) keletkezett az első fennmaradt, hitharcnak beállított győzelmekről szóló krónika, melynek szerzője ugyan nem ismert, de az 1443–44-es eseményekről és a várnai csatáról szóló legrészletesebb, hitelesnek tekinthető forrás.²⁷ Ez a krónikatípus később II. Bajezid, I. Szelim és Nagy Szülejmán alatt is kedvelté vált; a szultánok, a híres hadvezérek egy-egy csatáját megőrkítő számtalan ilyen típusú mű keletkezett a későbbiek folyamán.

A gazá harcot, hitharcot jelent, ez utóbbi jelentésében a dzsihád szinonimájaként kezdték el használni. A gazánáme az ellenséggel folytatott egyetlen harcot, a gazavátnáme pedig harcok vagy betörések sorozatát tartalmazza. Eredetileg az egy-egy város vagy vár elfoglalását megőrkítő műveket fetihnáme/fethnáme, a hódításokkal végződő nagyobb hadjáratokról szóló műveket pedig zafernáme elnevezéssel illették, de az elnevezések rövid időn belül összekeveredtek.²⁸ Tartalmuk szerint egy-egy szultán uralkodásának harcait is bemutatgatják (például a nagy népszerűségnek örvendő Szelim-námék és Szülejmán-námék), a vezírek,

²⁶ ÖZCAN 1988, 208–209.

²⁷ LEVEND 1956, 15.

²⁸ A fetihnámék ismertetését ld. AKSOY 1997, 7–19. Néhányat ki is adtak, ld. például GÖKYAY 1988.

kapitányok harcait is megörökíthetik, valamint egy-egy hadjáratot, csatát, várfoglalást, sőt, bármilyen győzelmet hírül adhatnak. Szintén a gazavátnámék sorába tartoznak azok a fetihnáméként ismert jelentések, melyeket a győzelmek után küldtek ki a szultán nevében a külföldi uralkodóknak, vagy főbb állami méltóságoknak.

Ezek a krónikák azért nagy jelentőségűek, mert egy-egy eseményt a nagy krónikákkal ellentétben részletesen ismertetnek és kisebb eseményeket is tartalmaznak, melyek máshol nem találhatók meg.²⁹

A gazavátnámékat először Agâh Sirri Levend gyűjtötte össze 1956-ban. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy számos gazavátnáme címet hordozó mű tartalma szerint mégsem tartozik ebbe a kategóriába, hogy az egyes belső felkelések leverésére irányuló harcok sem nevezhetők gazának, illetve, hogy a könyvtárakban egyes gazavátnáméként feltüntetett kéziratok tulajdonképpen egy-egy nagyobb mű részei.³⁰

A legteljesebb ilyen mű a következő: Dzsélálzáde Musztafa Cselebi: *Ta-bakátu'l-Memâlik ve Deredzsátu'l-Meszâlik*. A szerző Kodzsa Nisándzsi néven is ismert. Már korán Píri Mehmed pasa nagyvezír díváni írnoka lett, később nisándzsiként dolgozott. A mű eredetileg a birodalom központi és provinciális berendezkedéséről is szólt volna, lényegében azonban Szülejmán korának eseménytörténetét tartalmazza 1520-tól 1554-ig. Szépirodalmi stílusban íródott. Előszavában a korábbi Szülejmán-námékat erősen kritizálja. Saját megfigyeléseire alapozva írta meg művét, mely később Âli és Ibrahim Pecsevi krónikájának elsőrendű forrásául szolgált. A mohácsi csatára vonatkozó rész magyarul Thúry József fordításában jelent meg.

Kazaszker Bosztán Cselebihez kötődik egy másik Szülejmán-náme megírása, mely az 1520-tól 1547-ig terjedő időszak eseménytörténetével foglalkozik. A szerzőt régebben Ferdi Efendivel azonosították, eredeti neve Musztafa volt. 1547-ben Anatólia kazaszkere lett és tíz nap múlva ezzel párhuzamosan kinevezték Rumélia kazaszkeri posztjára is. 1570-ben halt meg. Művének címe: *Dzsülûsz-náme-i Szultán Szülejmán*. (Szülejmán szultán trónralépése). Bosztán a mohácsi csatát is leírta, ezt a részt Thúry József adta ki magyar fordításban.

Dzsélálzáde Szâlih Cselebi is írt egy Szülejmán-námét *Tarih-i Szultán Szülejmán* (Szülejmán szultán története) címmel. A szerző Kodzsa Nisán-

²⁹ LEVEND 1956, 1.

³⁰ Így például a Nuruosmaniye Ktp., nr.: 3134-es számú Tarih-i Szultán Szülejmán című mű Haszanbeyzáde krónikájának, az Ayasofya Ktp., nr.: 3382-es és 3318-as számú Zafer-náme-i Szultán Szülejmán című mű Kemálpaszáde krónikájának egy részlete, ld. LEVEND 1956, 3–4.

dzsi Musztafa Cselebi testvére volt. Tanárként dolgozott, és eközben írt egy rövid művet Szülejmán belgrádi, rodoszi és budai hadjáratairól, amit át is nyújtott a szultánnak. 1545-ben Egyiptomba került, és itt írta meg *Tárh-i Mısır* (Egyiptom története) című művét. Visszatérése után különböző helyeken kádiként dolgozott. 1565-ben halt meg. Számos kisebb munka fennmaradt tőle, melyeket fetihnéme stílusban írt az egyes katonai hadjáratokról. Valószínű, hogy ezek egy nagy mű részei voltak. *Tárh-i Szultán Szülejmán* (Szülejmán szultán története) címmel írt ugyanis egy Szülejmán-námét, melyet Haszan Cselebitől és Ásik Cselebitől tudunk. Ez Yurdaydın szerint az 1520-tól az 1528-as évig terjedő eseményeket, vagyis az első három hadjáratot tartalmazta. Szálih Cselebi a rodoszi hadjárat leírásakor valószínűleg támaszkodott Bosztán munkájára. A mohácsi csatát tartalmazó rész is több címen található: *Tarih-i Budın*, *Tarih-i Üngürüş*, *Mohács-náme* (Buda története, Magyarország története, Mohács leírása). Ez utóbbi kézirat a mohácsi hadjárat egyes állomásait, az általa keresztres hadnak nevezett magyar sereg összetételét és a király készülődését, a csata eseményeit, Buda elfoglalását, majd a szultán kivonulásának állomásait sorolja fel. A mű a szultáni székhelyre való visszatéréssel, és ezzel a hadjárat lezárásával fejeződik be.³¹

Kemálpaszáde: *Tarih-i Ál-i Oszmán* című művét is a Szülejmán-námék közé sorolja a kutatás. A szerző teljes neve Semszeddin Ahmed bin Szülejmán bin Kemál Pasa.³² 1468-tól 1534-ig élt. Élete során magas hivatalokat töltött be, tanár, kádiaszker és haláláig sejhülszlám (1526–1534) is volt. Legismertebb tanítványa Ebusszuúd Efendi, a birodalom legmagasabb papi méltósága volt. Körülbelül kétszáz irodalmi és prózai művet hagyott maga után.³³ II. Bajezid megbízta, hogy készítsen el egy krónikát az oszmánok történetéről. *Tarih-i Ál-i Oszmán* (Az Oszmán ház története) című művében nyolc, majd később még két defterben ezt a feladatot teljesítette is. Jelentősége, hogy a saját korának eseményeit a saját értesülése alapján írta meg.³⁴ Így egy tízkötetes mű keletkezett, mely az oszmán szultánok történetéről szól. Egy-egy defter egy-egy szultán uralkodását meséli el a perzsa nyelven írt *Hest Bihist* (Nyolc Mennyország) példájára. A 8. defter I. Szelim trónra lépési harcaival foglalkozik. A 9. defter egy későbbi toldalék, mely Szelim uralkodásának a csaldiráni csatáig tartó részét tartalmazza. Kemálpasa-

³¹ Dzsélálzáde Szálih életéről és munkásságáról ld. UZUNÇARŞILI 1958, YURDAYDIN 1967, KERSLAKE 1993.

³² BABINGER 1927, 61–63.

³³ SEVERCAN 1997, XVII–XIX.

³⁴ TURAN 1957.

záde valószínűleg 922-ben nyújtotta át a szultánnak, aki ezért jutalomképpen anatóliai kádiaskerré nevezte ki. A 10. defter különböző címek alatt ismert: *Mohács-náme*, *Tarih-i Ungurusz*, *Fetih-náme*, *Gazavát-i Szultán Szülejmán*, *Zafernáme-i Szultán Szülejmán és Szülejmán-náme*. Ez utóbbi Szülejmán trónra kerülésével kezdődik, és leírja a mohácsi győzelmet is.³⁵

A gazavátnáme vagy Szülejmán-náme irodalom verses változata

Szülejmán csatáiról sok verses költemény íródott. Általában ezeket is fetih-náme, gazavátnáme vagy sehnáme névvel illették. Ezek egy részének a szerzője nem ismert. Többségük az uralkodó közvetlen környezetében élt, részt vett a szultáni hadjáratokban. E költők írói nevükön a következők: Gubári, Bahári, Ejjúbi, Háki, Levhi, Mahfi, Mahremi, Meráhi, Szenái, Murádi, Nidái, Nigári, Jetimi és Fütúhi Cselebi. A szultánok mellett a kor híres tengerészeinek – például Barbarossa Hajreddin, Orucs Reisz, Pijále Pasa és Szinán Pasa – csatáiról is számos verses költemény született.³⁶ Ezek a művek sem ölelik fel a teljes korszakot, csak egy-egy eseményről vagy eseménysorozatról szólnak.

Az egyik ilyen mű „Gubári” Abdurrahman bin Abdullah Efendi: *Sehnáme* című költeménye. Abdurrahman Efendi Aksehirben született, de a medresét már Isztambulban végezte el. Ezután csatlakozott a naksí rendhez, elzarándokolt Mekkába, majd visszatértekor Bajezid sehzáde fiának, Orhánnak a tanítója lett. Részt vett Szülejmán 1534–36-os iraki hadjáratában. 1566-ban Mekkában halt meg.³⁷ A művet 1551-ben kezdte el írni perzsa nyelven Szülejmán kérésére, és a szultán korai éveiről szól. Tartalmának egyharmada imákból, himnuszokból és Szülejmánnak a trónörökshöz intézett tanácsaiból áll, a többi része I. Szelim halálát meséli el.

Baháritól egy *Üngürusz Fetih-náme*si vagy *Fetih-náme-i Ungurúsz* című, több mint száz beytből álló mű maradt fenn, mely az 1526-os hadjáratot meséli el.³⁸ Látszik, hogy szerzője részt vett a budai hadjáratban, sőt, ott vetette azt papírra. Levend szerint a szerző a forrásokból ismert Kádi Ali Bahári.³⁹

³⁵ ÖZCAN 1988, 187–189. A mohácsi csatára vonatkozó rész magyar fordítását Thúry József adta ki 1893-ban, ld. THÚRY 1983, 185–276.

³⁶ ÇELEBİOĞLU 1988, 127–130., GALLOTTA 1983.

³⁷ ÖZCAN 1988, 189.

³⁸ ÇELEBİOĞLU 1988, 128.

³⁹ LEVEND 1956, 45–46.

Az Ejjúbi írói álnév alatt működő költő Isztambul Eyüp városrészében született, innen ered az írói álneve is. Valószínűleg kapcsolatban volt a janicsár egységgel. Ejjúbi mesznevéje kb. 1495 beytből áll, tartalmilag a rodoszi és a budai hadjáratokról szól.⁴⁰ Eredeti címe *Szülejmán-náme* volt, de a *Riszále-i Padisahnáme*, vagy még gyakrabban a *Menákib-i Szultán Szülejmán* címen említik meg. A művet 1564–65-ben vetette papírra. Tartalma Szülejmán belgrádi, rodoszi, budai, bécsi, bagdadi, korfui, moldvai, székesfehérvári és nahcsivani hadjáratainak rövid leírása. Ez utóbbi részt átvette Szelaniki Musztafa és Ibrahim Pecsevi is.⁴¹

Háki Efendi *Szülejmán-náme* című műve a szultán parancsára íródott 1560-ban, amikor a költő kádiként Niğdében volt hivatalban. Ő a nahcsiváni 1554-es (961) hadjáratok történetét írta meg.⁴² A szerző eredeti neve nem ismert. A mű egy általános bevezetővel kezdődik, az amásziai békekötéssel és Szülejmán isztambuli visszatérésével zárul.⁴³

Egy bizonytalan kilétű szerző által verses formában írt, be nem fejezett munka is fennmaradt, melynek címe: *Dzsühád-i Szultán Szülejmán ber Iklím-i Rumili*. A kéziratkatalógus szerint valószínűleg Levhí Efendi műve. A magyarországi, főként a belgrádi, és a rodoszi harcokról tudósít.⁴⁴

Mahfi *Sehnáme-i Hümayún* című műve szintén mesznevi, 7.000 beytből áll.⁴⁵ Ezen kívül fennmaradt Mahremí *Szülejmán-náme* vagy *Sehnáme* című költeménye is. A szerző Isztambulban született, iskoláit Galatában végezte.⁴⁶ Feleségével és két gyermekével együtt fogságba esett, de ő később kiszabadult és Isztambulban halt meg.⁴⁷ Műve 10.000 beytből áll és a bagdadi hadjáratot meséli el. A nyelvezete könnyű, egyszerű török nyelven íródott, ezért Ásik Cselebi például *Baszit-námének* („Könnyű történet”) nevezte el. Két részből áll: az első rész I. Szelim hadjáratairól, legfőképpen az iráni és az egyiptomi harcokról, a másik pedig Szülejmán hadjáratairól, „szent harcairól” szól. Az első rész a munka 2/3-át teszi ki, és csak 1/3-a foglalkozik Szülejmán korával. Ez utóbbi részben foglalkozik Dzsánberdi Gazáli felkelésével, a belgrádi és a rodoszi harcokkal, valamint a moldvai hadjáratokkal. A művet Szülejmánnak ajánlotta. Ugyancsak neki fennmaradt egy másik műve, mely II. Bajezid hadjáratairól szól.⁴⁸

⁴⁰ ÇELEBİOĞLU 1988, 128.

⁴¹ ÖZCAN 1988, 192–193.

⁴² ÇELEBİOĞLU 1988, 128.

⁴³ ÖZCAN 1988, 192.

⁴⁴ ÇELEBİOĞLU 1988, 128–129.

⁴⁵ Uo. 129.

⁴⁶ BABINGER 1927, 64.

⁴⁷ ÖZCAN 1988, 190.

⁴⁸ ÇELEBİOĞLU 1988, 129.

Szenái írt egy hosszú mesznevit 4500 beytben Szülejmán szultán koráról *Szülejmánije* vagy *Fütúhat-i Szultán Szülejmán Hán* (Szülejmán szultán hódításai) címen. A szerző valószínűleg a maniszai születésű Szenái, – ugyanis két azonos írói álnévű költő is élt az adott korban – Szülejmán fiának, Musztafának a tanítója lett, Amásziába ment a herceggel, és itt is halt meg 1562–63-ban. Saját bevallása szerint isteni utasításra írta meg művét és nevezte el *Szülejmánijének*. Egy Allahhoz intézett imával kezdődik, majd a próféták köszöntése után Szülejmán hadjáratait meséli el az 1538-as moldvai hadjáratig.⁴⁹

Murádi *Feth-i Kal'a-i Nova* (Újvár elfoglalása) című verses költeménye a Szülejmán környezetében lévő emberekről tudósít, és Barbarossza Hajreddin 1539-es győzelméről tudósít. Ugyancsak ez a szerző írt egy másik, 10.000 beytből álló mesznevit Barbarossza Hajreddin és annak testvére, Orucs Reisz harcairól, mely a *Fetihnáme-i Hajreddin Pasa* (Hajreddin pasa győzelmi jelentése) címet kapta.

A hajóskapitányokról több győzelmi jelentés készült. Nidái *Fetihnáme-i Kal'a-i Dzserbe* (A Dzserbei vár győzelmi jelentése) címmel az észak-afrikai partoknál a keresztény flottán aratott győzelmet írta meg 1560-ban (967).⁵⁰ Nigári írói álnévvel Szinán pasáról a galatai Hajreddin Cselebi írt egy költeményt. A mű Trablusgarp elfoglalásakor a spanyol armada felett aratott győzelmét meséli el.⁵¹ Egy Jetimi nevű szerző *Luddzsetü'l-Ahjár* című műve szintén Barbarossza Hajreddin és Orucs Reisz harcait meséli el. A szerző 1552-ben (960) halt meg.⁵² Fütúhi Cselebi *Eníszü'l-Guzát* című verses költeménye Szülejmán 1526-os hadjáratának történetét tartalmazza.⁵³

Anonim Szülejmán-námék

Az első anonim Szülejmán-náme címe: *Dzsihádü'l-Müdzsáhidín*. Az 1520-tól 1531-ig terjedő eseményekkel foglalkozik. Egy másolata maradt fenn a TSM Ktp. Hazine, nr.: 1434-es szám alatt, a katalógusban a *Dzsihád-i Szultán Szülejmán* címen szerepel. Versben íródott, 3800 beytet tartalmaz.⁵⁴ A következő anonim Szülejmán-náme címe *Gazavát-i Szultán Szülejmán-i*

⁴⁹ ÖZCAN 1988, 193–195.

⁵⁰ ÇELEBİOĞLU 1988, 129.

⁵¹ Uo. 130.

⁵² Uo.

⁵³ LEVEND 1956, 46–47.

⁵⁴ ÖZCAN 1988, 195.

Kánúni. Ez egy rövid mű és Szülejmán hadjáratáról szól.⁵⁵ Egy perzsa nyelvű *Szülejmánije* is íródott a korban, mely 30.000 beytből áll, és 69 miniatúrát tartalmaz.⁵⁶ Egy másik költemény címe: *Hikáje der zamán-i Szultán Szülejmán*. Szintén Szülejmán koráról szól, és tartalmazza néhány teológiai tudós életrajzát is.⁵⁷ A *Dásztán-i Szultán Szülejmán* című anonim szerzőjű költemény az 1520-1537-es évek közötti időszakról foglalkozik.⁵⁸

2000-ben Mustafa Karazeybek adott ki egy ilyen típusú krónikát *Kannuni Döneminde Yazılmış bir Tarih-i Al-i Osman* (Egy Szülejmán szultán idejében íródott Oszmán-ház történet) címmel. A mű az oszmánok őseinek Anatóliába vándorlásával kezdődik, és Szülejmán 1549-es (956) iráni hadjáratáig tart. Szerzőjeként a *Szülejmán-námé*vel való nagyfokú hasonlóság miatt Matrákcsi Nászúhot tartják, de ez csak feltételezés, erre nézve biztos támponttal nem rendelkezünk.⁵⁹

Az oszmánok magyarországi előretörése Nagy Szülejmán szultán korában

Belgrád-námék

Belgrád vagy Nándorfehérvár elfoglalása fontos mérföldkő volt az oszmánok nyugati irányú terjeszkedése során, ezért több önálló mű is készült róla. Az egyik ilyen krónika Száji: *Feth-i Kal'a-i Belgrád* (A belgrádi vár elfoglalása) című műve. Ebben a korban több ilyen álnevű szerző is volt, ezért nem tudni pontosan, hogy melyiküknek tulajdonítható. Levend Prizrenli Szájinak tulajdonítja, akit a forrásokban szereplő Nehári testvérének tart.⁶⁰ Műve versben íródott, de prózai részeket is tartalmaz.⁶¹ *Belgrád Fetihnámésinek* is nevezik, mivel az 1521-es várfoglalást örökítette meg. Szinte kizárólag nazmok és mesznevík váltják egymást a forrásban, alig van benne köztes szöveg. Egy másik szerző Tabíb Ramazán, aki orvosként részt vett a belgrádi hadjáratban. Művét saját megfigyeléseire támaszkodva 1521-ben arabul írta meg, melynek címe: *Er-Riszáletu'l-Fethiyyeti'l-Ungurusiiyye esz-Szülejmánije* (Szülejmán magyarországi hódításainak a

⁵⁵ Uo. 195.

⁵⁶ Uo. 195–196.

⁵⁷ Uo. 196.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ KARAZEYBEK 2000.

⁶⁰ LEVEND 1956, 39.

⁶¹ ÖZCAN 1988, 198.

története). A katalógusban *Fethije* (Győzelem) címen szerepel.⁶² Mahremi *Sehnáme* című műve a belgrádi, rodoszi és moldvai hadjáratokról szól.

Szádi Cselebi Szádulláh bin Isa Kasztamoní (megh. 1538) is írt egy művet a belgrádi harcokról, melynek címe: *Fetih-náme-i Belgrád*. Dzselálzáde Szálih Cselebi: *Belgrád Fetihnámese* című műve is fontos forrás a belgrádi harcokkal kapcsolatban. Nem eldöntött, hogy nagy történeti művének egy részlete, vagy pedig különálló műként értékelhető. Lámi Cselebi: *Fetihnâme-i Kal'a-i Belgrád* című művét még nem találták meg. A másodlagos források alapján a belgrádi vár elfoglalásáról szól. Az elbeszélés meglétéről a szerző *Ibret-náme* című művének elején történik említés.⁶³

Több ismeretlen szerzőjű mű is fennmaradt a belgrádi harcokról. Ezek közül a *Feth-i Kal'a-i Belgrád* című mű a belgrádi ostromról szól. A *Dzsihád-i Szülejmán ber Iklím-i Rumili* (Szülejmán hitharca a ruméliai égövben) című ismeretlen szerzőjű mű a belgrádi és rodoszi harcokról szól. A *Dzsihádü'l-Müdzsáhidin* című krónika az eseményeket a belgrádi várfoglalástól a seh-zadék 1531-es körülmetélési ünnepségeit tartalmazza, verses formában.⁶⁴ A következő krónika címe: *Náme-i Fütúhat-i Memálik-i Ungurusz* (Magyarország meghódításának története). Szerzője ismeretlen. Két részből áll, az egyik a belgrádi, a másik az 1526-os budai hadjáratról szól. Valószínűleg kádik részére küldték ki.⁶⁵ Van még egy krónika, melynek sem a szerzője, sem az eredeti címe nem ismert, a katalógusban „*Hungaria Expedition*” cím alatt található és a korai magyarországi eseményeket tartalmazza.⁶⁶

Mohács-námék

Máig vitatott a kérdés, hogy Dzselálzáde Szálih Cselebi nagy történeti művébe tartozik-e, vagy pedig külön műként kell kezelni a mohácsi csatáról szóló beszámolóját, amely több címen található: *Tarih-i Budin*, *Tarih-i Üngür-rüsz*, *Mohács-náme*, *Fetihnáme*, ld. előbb. A témával kapcsolatban két másik, szerző nélküli bejegyzés is előfordul: *Mohács-náme*: Milli Ktp. Başkanlığı Ankara Cebeci İlçe Halk Ktp., nr.: 06 Ceb 59/1: 1b-9a. *Gazve-i Mohács* (A mohácsi csata): Kairó Mısır Milli Ktp. Medzsámi Turki, nr.: 106: 12-125. Mindkét mű török nyelvű. Hüsver Efendi: *Zafernáme-i Szultán Szülejmán*

⁶² Uo. 199.

⁶³ LEVEND 1956, 39–40.

⁶⁴ Uo. 40.

⁶⁵ ÖZCAN 1988, 198.

⁶⁶ Uo. 198.

című műve a mohácsi csata leírása mellett szintén beszámol a budai harcokról is. A kézirat helye: Sül. Ktp. Ayasofya No: 3217. A többi kéziratról kiderült, hogy Kemálpaszáde munkájának egy-egy részét tartalmazza.

Siklós, Esztergom és Székesfehérvár elfoglalásáról szóló művek

Matrákcsi Nászúh: *Tarih-i Feth-i Siklós ve Esztergom ve Isztolni Belgrád* című művének négy kézirat maradt fenn. A kiadás alapja a TSM-ben található kézirat volt, mely 4 térképet és 32 miniatúrát tartalmaz.⁶⁷ A versek perzsa és arab nyelven íródtak, 2 beytből vagy 6–8 nuszból állnak, de néha hosszú versek is előfordulnak.⁶⁸ A miniatúrák földrajzi témájúak: az út során útba ejtett helyeket, hidakat, várakat ábrázolják.⁶⁹ A szerzőt korábban Szinán Csavussal azonosították, akiről csak annyit tudni, hogy Kánuni Szülejmán idejében élt. A szöveg nyelvezetén látszik, hogy a szerző a hadseregben, és nem medreszében nevelkedett.⁷⁰ A leírás annál a történelmi kornál kezdődik, amikor I. Ferenc Madridban raboskodott, és a király anyja Szülejmánhoz fordult segítségért. A szultán Barbarossza Hajreddint elküldte, hogy Toulont és Marseilles-t támadja meg, miközben ő maga Ausztria ellen szándékozott vonulni, és 1543-ban megtámadta Siklóst, Esztergomot és Székesfehérvárt. Végül I. Ferenc kiszabadulása után békét kötött V. Károlylyal, így az oszmán-francia együttes támadás nem valósult meg.⁷¹

A mű nagy terjedelmű, de a hagyomány szerint azért látszódik rajta a kapkodás nyoma, mert vagy Barbarossza, vagy pedig Rüsztém pasa sietette a mű megírását.⁷² Nyilvánvaló, hogy a szerző a személyes élményeit meséli el, és például az egyes állomáshelyek sorrendje is helyes.⁷³

A miniatúrák között több magyar vonatkozású is van, például Buda, Esztergom és Székesfehérvár képi ábrázolása. A miniatúrafestő valószínűleg maga Matrákcsi Nászúh lehetett, ugyanis a képek ábrázolásmódja nagyon hasonló *Menázil-i Irákejn* című művének miniatúráihoz.⁷⁴ A krónika egyszerű, narratív stílusú, előadásmódja hasonló a népi elbeszélésekhez.⁷⁵

⁶⁷ ARTEMEL 1987, 12.

⁶⁸ SÜLEYMANNNAME 1998, 11.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ ARTEMEL 1987, 13.

⁷¹ Uo. 11.

⁷² Uo. 13.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

Siklóssal, Esztergommal és Székesfehérvárral kapcsolatban létezik még egy krónika, mely a *Tarih-i Feth-i Siklós* címet kapta. Levend szerint a mű szerzője ismeretlen. Rüstem Pasa megrendelésére készült, és a horvátországi, siklósi, esztergomi és székesfehérvári harcokról szól.⁷⁶ Esztergommal kapcsolatban két önálló mű is született, melyek szerzője sajnos nem ismert. Ezek közül az egyik a *Kissza-i Szukút-i Esztergon* című mű, melynek helye: Kairó-Misír Milli Ktp. Medzsámi Turki Talat, nr.: 106: 137-142 folio. Török nyelvé. A másik mű, a *Kisszátü Kale-i Esztergon* helye: Kairó – Misír Milli Ktp. Medzsámi Turki Talat, nr.: 106: 142-145 folio. Török nyelvé.

A budai vár elfoglalásának fetih-náméi

A *Fetihnâme-i Kal'a-i Budin* című forrás az 1541-es budai várfoglalásról szól. Szerzője nem ismert. Kézirata az I.Ü. Ktp. T.Y. 6183-as szám alatt szerepel.⁷⁷ Létezik még egy ismeretlen szerzőjű önálló mű Buda elfoglalásával kapcsolatban, melynek címe: *Fetihnâme-i Kal'a-i Budin ve Tevabi'iha*. Helye: Kastamonu İl Halk Ktp. No: 37 Hk 3571/14: 89b-92b. A *Fetihnâme-i Kal'a-i Budún der vakt-i Száni* (A budai vár másodszeri győzelmi jelentése) című mű Levend felsorolásában szerepel. Az 1541-es budai harcokról szól. A hivatkozási helye: Pertsch Berlin Ktg. s. 39, nr.: 15.⁷⁸

A bécsi hadjáratok leírásai

Az isztambuli könyvtárakban több olyan krónika található, mely a bécsi hadjáratokkal foglalkozik. Az egyik ilyen krónika Dzselaádzáde Szálih bin Dzselaádzeddin Cselebi: 939 *Alman Szeferi Tarihcseszi* (A 939-es „német” hadjárat története) című műve, melynek helye: Sül. Ktp. K. Zade Mehmet, nr.: 557/3: 35-82. Egy következő krónika Szubhi Ömer Efendi: *Gazavát-i Nemcse* (A „német” harcok) című műve, melynek helye: Ausztria Dükalik Ktp. Gotha Kol. Arab., nr.: 1725, Seetzen: Kah., nr.: 1518: 10 folio.

Ismeretlen szerzőjű művek is előfordulnak: *Kanuni Szultán Szülejmán'ın* 938 *Alman Szeferi Tarihi* (Törvényhozó Szülejmán 938-as „német” hadjáratának története). Ennek kézirata a Süleymaniye Ktp. M. Arif – M. Murad, nr.: 238-as szám alatt található, és 34 folióból áll. Verses prózában íródott.

⁷⁶ ARTEMEL 1956, 55. és ORKUN 1923.

⁷⁷ ARTEMEL 1956 54.

⁷⁸ LEVEND 1956, 34.

A következő krónika a katalógusban *Nemcse Tarihi Riszáleszi* (A „német” történelem leírása) címen szerepel, helye: Millet Ktp. Ali Emiri Tarih, nr.: 595. A mű 21 folióból áll.

A harmadik forrás címe a katalógus szerint *Alman Szeferi* („Német hadjárat”), helye: Süll. Ktp. Ayasofya, nr.: 4243/2, 38-70 folio. A negyedik a *Gázi Szultán Szülejmán Kánuni devrindeki Becc szeferine dáir bir muhtira ve bir mektub* (A bécsi hadjáratral kapcsolatos emlékirat és egy levél Törvényhozó Szülejmán idejéből) cím alatt szerepel, helye: Süll. Ktp. Mihrişah S., nr.: 440/16. Az ötödik a *Der Beyan-i Szefer-i Nemcse* (A „német” hadjárat elmesélése) című mű a Medzsmua-i Reszáil című gyűjteményes kötetben található. Ennek helye: Fro. Fransa Milli Ktp. Legrand. A kötet 234 folióból áll.

A Magyarország történetére és az oszmán előretörés főbb állomásaira vonatkozó krónikák

Mahmúd Terdzsümán: *Tarih-i Ungurusz* című műve a magyarok honfoglalás előtti története mellett az 1540-es évekig tartó török foglaltsokat is tartalmazza. Egyszerű nyelvezetű, versekkel tagolt próza. A kézirat Vámbéry Ármin ajándéka, melyre a Magyar Akadémiai Értesítő 1860-as számában hívta fel a figyelmet.⁷⁹ Részletes leírása és néhány részletének közzététele Budenz Józseftől származik. A kézirat szerzőjének meghatározásával Matuz József 1975-ben, majd Dieter Petritsch 1985-ben foglalkozott. A krónika kritikai kiadását Hazai György készítette elő, mely 1996-ban jelent meg.⁸⁰

A szerző, a magát megnevező Mahmúd Terdzsümán a neve alapján tolmács volt. Vámbéry Ármin még magyar származásának tartotta, Ernst Dieter Petritsch azonban a személyét Jakob von Pibrach bécsi zsidó kereskedő fiával, Sebolddal azonosította. A krónika a szerző bevallása szerint egy latin nyelvű mű fordítása, és Székesfehérvár török elfoglalása után íródott.⁸¹ Két történet támogatja egymást az elbeszélésben: a Nagy Sándor történet és a magyarok története a kezdetektől a hun Attilán át a mohácsi csatáig és az oszmánok előretöréséig, ezt már Budenz József is felismerte.⁸² A szerző Nagy Sándor és Attila példája alapján egy Magyarország, és egy ezen túlmutató, Bécs elleni fellépésre ösztönöz. Ezzel szerette volna megokolni és népszerűsíteni Nagy Szülejmán nyugati irányú hódításait.

⁷⁹ VÁMBÉRY 1860.

⁸⁰ HAZAI 1996.

⁸¹ 2b–3a.

⁸² HAZAI 1996, 13.

Szintén Magyarországra vonatkozik Kazászker Musztafa Bosztán: *Gazavát-i Szultán Szülejmán* című műve. Helye: Sül. Ktp. Ayasofya, nr.: 3317: 1+17+1 folio. Sefik Efendi: *Dzsaváhir al-Manákib*: Sül. Ktp. Esad Ef., nr.: 2583/I, 186+13 folio. Inkább Szokollu Musztafa pasa életéről szól. Ej-júbi: (*Kánuni'nin Szavaslarından Manzúm Tarihcseszi*, Kanuni harcai közül néhány történet): Sül. Ktp. Esad Ef. nr.: 2422, 72 folio. 1991-ben Mehmet Akkuş adta ki a következő címen: *Menákib-i Szultán Szülejmán (Riszále-i pádişah-náme)*, Ankara, Kultúr Bakanlıđı.

Bahári: (*Kıyámetnâme*): Sül. Ktp. Hacı Mahmud Ef., nr.: 5345: 16 folio. Fütúhí Hüszevin Cselebi: *Eniszü'l Guzat*: Ayasofya, nr.: 3785. *Sehnáme*: TSM Hazine, nr.: 1592. Arífi: *Fütúhat-i Dzsemíle* című művének Magyarországgal kapcsolatos része.

Szerző nélküli művek is megtalálhatók a könyvtárakban. *Gazv al Szultán Szülejmán ma'ákil Engüürsz* (Szülejmán szultán magyarországi harcai): Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr.: 3236. *Gazavát-i Szultán Szülejmán-ı Kánuni* (Törvényhozó Szülejmán csatái): Nuruosmaniye Ktp., nr.: 3170/4: 11 folio. *Hikáje der Zamán-i Szultán Szülejmán* (Nagy Szülejmán korának története): Beyazid Ü. Ktp., nr.: 5004, Arab nyelvű. *Dásztán-i Szultán Szülejmán* (Szultán Szülejmán története): szerzője nem ismert, TSM Ktp. Revan, nr.: 1286. Szülejmán trónra lépésétől Korfu elfoglalásáig (1520-1537) tart. 302 folio. *Dzsihád-i Szultán Szülejmán* (Szülejmán szultán hitharca): szerzője nem ismert, TSM Ktp. Hazine, nr.: 1434, 131 folio, mesnévi.

A szigetvári hadjárattal kapcsolatban nyolc kisebb önálló mű megírásáról van tudomásunk, melyek a következők: Ahmed Feridun Bey: *Nüzhetü'l Esrá'ül Ahbár der Sefer-i Zigetvár*, Ágehi Manszúr Cselebi: *Fetihnáme-i Kal'a-i Zigetvár/Tarih-i gazát-i Zigetvár*, az ismeretlen szerzőjű *Tarih-i Zigetvár veyá Heft Dásztán*, Gelibolulu Musztafa Áli: *Heft Medzslisz* (Kánuni'nin 974 Szigetvár Szeferi Tarihcseszi), Meráhi: *Fetih-náme-i Szefer-i Zigetvár*, Ásik Cselebi: *Szigetvár-náme*, Szeyfí: *Szigetvár-náme*, Ali Mehmed Cselebi: *Szigetvár-náme*. Az utóbbi három kézírata máig nem került elő.⁸³

*

A Szülejmán koráról szóló korabeli fennmaradt források több csoportra oszthatók. Az első csoportba az oszmán történelem időszakáról szóló általános történetek tartoznak, melyek az iszlám történelem egy részeként szerepelnek (szerzőik: Matrákcsi Nászúh, Ramazánzáde Mehmed Cse-

⁸³ A Szigetvár-námékról ld. HANCZ 2008, 95-123. Korábbi kisebb értesítések: ÇİĞ 1950, YURDAYDIN 1952, FEHÉR 1974, ERTUĞ 1997.

lebi, Muszlihiddín el-Lári, Gazáli Mehmed, Tokadi Mehmed Efendi, Kátib Mohammed Zaím és Gelibolulu Musztafa Áli). Ezekben is találni Magyarországra vonatkozó adatokat, de ezek vázlatos formában íródtak.

A második csoportba az oszmán állam megalapításával kezdődő nagyszabású történeti műveket lehet sorolni (szerzőik: Hadídí, Muhyidín Mehmed és Lütfi Pasa). A harmadik csoportba a kor hivatalos történetírása tartozik (Fethulláh Árif és Eflatún Sírváni). Ezek szintén nagy léptékben ölelik át az oszmán történelmet.

A negyedik csoportot a gazavátnáme vagy Szülejmán-náme irodalom prózai változata (Dzselálzáde Musztafa, Kazászker Bosztán, Dzselálzáde Szálih és Kemálpaszáde) alkotja, az ötödik csoportba a gazavátnáme vagy Szülejmán-náme irodalom verses változata tartozik (Gubári Abdurrahman bin Abdullah, Arífi, Bahari, Ejjúbi, Háki, Levhi, Mahfi, Mahremi, Meráhi, Szenái, Murádi, Nidái, Nigári, Jetimi, Fütúhi és az anonim Szülejmán-námék). Ez utóbbiak már egy-egy csata vagy hadjárat leírását tartalmazzák. Alcsoportként a Magyarországra és a Habsburg Birodalomra vonatkozó önálló oszmán krónikákat és verses műveket lehet elkülöníteni.

Külön meg kell említeni azokat a történetírókat, melyek műveiket Szülejmán uralkodásának vége felé lezajlott események ismertetésével kezdik, azután későbbi korok leírásával folytatják. Ezek tulajdonképpen egyik fent felsorolt csoportba sem tartoznak. Közéjük tartozik Szelaniki Musztafa Efendi műve, mely az 1563-tól 1600-ig tartó eseményeket örökölte meg. Mivel a szerző személyesen is részt vett Szülejmán szigetvári hadjáratában, a korra vonatkozóan értékes forrásnak tekinthető.⁸⁴ Sokkal később élt Karacselebzáde (1000–1068/1591–1657), akitől szintén fennmaradt egy *Szülejmán-náme*.⁸⁵

⁸⁴ A krónika arab betűs kiadása 1970-ben jelent meg Freiburgban. A mű transzkripcióját Mehmet İpşirli adta ki két kötetben 1989-ben, ld. İPŞİRLİ 1989.

⁸⁵ Kéziratainak helye: Sül. Ktp. Aşir Efendi No: 257: 190 folio; TSM Ktp.: Hazine, nr.: 1421: 99 folio; Manisa İl Halk Ktp. No: 5066: V+175+1 folio; Konya Karatay Yusufağa Ktp., nr.: 538: 156 folio; Kairó Hidiv Ktp. Türkçe Yazmalar, nr.: 8985: 147 folio.

Felhasznált irodalom

- AKSOY 1997 = AKSOY, Hasan: „Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında bir tür olarak Fetihnâmeler.” İLAM Araştırma Dergisi 1997/II-2, Temmuz-Aralık, 7-19.
- ARTEMEL 1987 = ARTEMEL, Süheyla: „Sinan Çavuş: Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstolni Belgrad.” İstanbul, 1987.
- ATSIZ 1949 = ATSIZ, Nihal: „Osmanlı Tarihleri.” İstanbul, 1949.
- ATSIZ 1968 = ATSIZ, Nihal: „Âli Bibliyografyası.” İstanbul, 1968.
- BABINGER 1929 = BABINGER, Franz: „Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke I-II. Leipzig, 1929.
- BANARLI 1971 = BANARLI, Nihad Sami: „Resimli Türk Edebiyatı Tarihi.” İstanbul, 1971.
- BAYRAK 2002 = BAYRAK, M. Orhan: „Osmanlı Tarihi Yazarları” İstanbul, 2002.
- ÇELEBİOĞLU 1988 = ÇELEBİOĞLU, Amil: „Turkish literature of the period of Sultan Süleyman the Magnificent.” In: The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent II, İstanbul, 1988. 61-163.
- ÇERÇİ 1999 = ÇERÇİ, Faris: „Kühü'l-Ahbâr.” Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi 1999/8. 265-289.
- ÇİĞ 1950 = ÇİĞ, Kemal: „Sigetvar seferine dair eşsiz bir eser.” Tarih Dünyası 1950/1-9. 370-372.
- ERTUĞ 1997 = ERTUĞ, Zeynep Tarım: „Minyatürlü Yazmaların Tarihî Kaynak Olma Nitelikleri ve Nüzhetü'l-Esrâr.” In: Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri 6-7 Haziran 1996, İstanbul, 1997. 31-46.
- FEHÉR 1974 = FEHÉR, Géza: „Türk Vekayinamelerinde Zigetvar.” Türkiye 1974/13, Haziran 1974, 11-14.
- FLEISCHER 1986 = FLEISCHER, Cornell H.: „Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafâ 'Âli.” Princeton, 1986.
- GALLOTTA 1983 = GALLOTTA: „Il „Gazavât-ı Hayreddin Paşa di Seyyid Murâd.” Napoli, 1983.
- GÖKYAY 1988 = GÖKYAY, Orhan Şaik: „Zekeriyazâde: Ferah. (Cerbe Fetihnâmesi).” Ankara, 1988.
- HANCZ 2008 = HANCZ Erika: „A Nagy Szülejmán szultán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. Szigetvár-námék és szerzőik.” In: A becsvágy igézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia Kötelet. Dunaszerdahely, 2008. 95-123.
- HAZAI 1996 = HAZAI György: „Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája, Budapest, 1996.

- İSEN 1988 = İSEN, Mustafa: „Gelibolulu Mustafa Âlî.” Ankara, 1988.
- İSEN 1994 = İSEN, Mustafa: „Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı.” Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Ankara, 1994.
- KARATAY 1961 = KARATAY, Fehmi Edhem: „Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu.” İstanbul, 1961.
- KARAZEYBEK 2000 = KARAZEYBEK, Mustafa: „Kânûnî Döneminde Yazılmış bir Târih-i Âl-i Osman.” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2000/IV. İzmir, 183-198.
- KERSLAKE 1993 = KERSLAKE, Celia J.: „Celâlzâde Mustafa Çelebi.” TDV İslâm Ansiklopedisi 7. 1993. 260-262.
- KÜTÜKOĞLU 1989 = KÜTÜKOĞLU, Bekir: „Âlî Mustafa Efendî (Gelibolulu Mustafa Âlî).” TDV İslâm Ansiklopedisi 2. İstanbul, 1989. 414-415.
- LEVEND 1956 = LEVEND, Agah Sırrı: „Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi.” Ankara, 1956.
- MATUZ 1975 = MATUZ József: „Die Pfortendolmetscher zur Herrschaft Süleymâns des Prächtigen.” Südost-Forschungen 1975/34. 26-60.
- MENDE 1989 = MENDE, Rana von: „Mustafâ 'Âlî's Fursat-nâme. Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sinân Paşa 1580-1581.” Berlin, 1989.
- ORKUN 1923 = ORKUN, Hüseyin Namık: „Târih-i Şikloş.” Milli Mecmua 1339/1923/I-1. 12-14.
- ÖZCAN 1988 = ÖZCAN, Abdülkadir: „Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent. In: The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent II. İstanbul, 1988. 167-222.
- ÖZTÜRK 1991 = ÖZTÜRK, Necdet: „Hadîdî: Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523).” İstanbul, 1991.
- SCHMIDT 1987 = SCHMIDT, Jan: „Mustafâ 'Âlî's Kühü'l-ahbâr and its Preface according to the Leiden Manuscript.” İstanbul, 1987.
- SCHMIDT 1992 = SCHMIDT, Jan: „Pure Water for Thirsty Muslims. A Study of Mustafa 'Âlî of Gallipoli's Kühü'l-Ahbâr.” Leiden, 1992.
- SCHMIDT 1994 = SCHMIDT, Jan: „The Historian As Biographer: Mustafâ 'Âlî of Gallipoli's Biographies.” Ciépo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç 7-11 Eylül 1986, Ankara, 1994. 216-223.
- SEVERCAN 1996 = SEVERCAN, Şefaettin: „Kemal Paşa-zâde: Tevarih-i Âl-i Osman X. defter.” Ankara, 1996.
- TÂHİR 1975 = TÂHİR, Mehmet: „Osmanlı Müellifleri I-III,” İstanbul 1342/1975.

- TEKİNDAG 1970 = TEKİNDAG, Şehabeddin: „Selim-nâmeler.” Tarih Enstitüsü Dergisi 1970/ 1.
- TEKİNDAG 1971 = TEKİNDAG, Şehabeddin: „Osmanlı Tarih Yazıcılığı, Belleten 1971/140.
- TIETZE 1975 = TIETZE, Andreas: „Mustafâ ‘Âlî’s Description of Cairo of 1599.” Wien, 1975.
- TURAN 1957 = TURAN, Şerafettin: „İbn Kemal: Tevârih-i Âl-i Osman.” Ankara, 1957.
- UZUNÇARŞILI 1958 = UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. “Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet Tosyalı Celâl Zâde Çelebiler.” Belleten Temmuz 1958/XXII-87. 391-441.
- VÁMBÉRY 1860 = VÁMBÉRY Ármin: „Tarikhi Engerusz, azaz Magyarország története czímű török kézirat ismertetése Vámbéri (sic!) Ármin-tól.” Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye 1860/1-4. 360-362.
- YURDAYDIN 1952 = YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: „Sigetvarnameler.” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1952/1-2, 3. 124-136.
- YURDAYDIN 1955 = YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: „Bostan’ın Süleyman-nâmesi (Ferdî’ye Atfedilen Eser).” Belleten Ocak 1955/XIX-73. 137-202.
- YURDAYDIN 1967 = YURDAYDIN, Hüseyin Gazi: „Celâl-zâde Salih’in Süleyman-nâme’si.” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1967/XIV. 1-12.

HAVASDI JÓZSEF

A KOLERAÜGY KÖZPONTI SZABÁLYOZÁSA A DUALIZMUSBAN

A kolera Európában és Magyarországon

A kolera a 19. század elejéig Európában szinte ismeretlen betegségnek számított. Ázsiában már több mint kétezer éve ismert, súlyos lefolyású kórként tartották számon, de – köszönhetően a közlekedés lassúságának – hosszú ideig nem tudott őshazájából kitörni. A közlekedési viszonyok 19. századi fejlődése döntő szerepet játszott abban, hogy a betegség valamennyi kontinensen elterjedt. A kolera több kontinensre, vagy az egész Földre kiterjedően 1990-ig hét nagy pandémiát idézett elő:¹ 1816–23, 1826–35, 1846–61, 1863–75, 1883–95, 1902–26, 1961–71. Az első pandémia kivételével mindegyik érintette Európát, ahova először a Közel-Keletről Oroszországon keresztül tört be a kolera 1830-ban. A kolerajárványok az első négy pandémia időszakában okozták a legnagyobb megbetegedési és halandósági arányt; a betegség kórokozójának 1883–1884-es felfedezése után fellépett járványok alacsonyabb morbiditást és mortalitást mutattak. A halandóság területileg sem volt egyenletes eloszlású: a kolerajárványok Európa keleti felén általában nagyobb pusztítást végeztek, mint nyugaton.

Magyarországon – ahol 1831-ben jelent meg először a kolera – 1831 és 1916 között 6 nagy és 5 ún. „kis kolerajárvány” zajlott le. Nagy halandósággal járt és az ország egészét, vagy jelentős részét érintette az 1831–32., 1835–36., 1848–49., 1854–55., 1866–67., 1872–73. évi epidémia. Az 1850-es, illetve az 1870-es éveket követő járványok (1886, 1892, 1893, 1910–16) viszont csak az ország egy-egy pontján bukkantak fel, így demográfiai és epidemiológiai szempontból egyaránt nem hasonlíthatók a „nagy” járványokhoz.²

¹ MÁDAI 1990, 59.

² MÁDAI 1990, 61.

Az 1831–32. évi kolerajárvány

Dr. Magyary-Kossa Gyula szerint³ a kolera 1831. június 13-án lépett át Magyarországhatárain. Valószínűleg a Tiszán lefelé hajózó, Máramaros vármegyéből Szolnokra sőt szállító emberek hozták be az országba Galícia felől. A hazánkban korábban kevésbé ismert betegség igen gyorsan terjedt és rengeteg áldozatot szedett, annak ellenére, hogy kezdetben az ország határainál, később a törvényhatóságok között vesztegzárakat vezettek be. A félelem és a vesztegzárak miatti felháborodás több helyütt zavargásokhoz vezetett. Felső-Magyarország elsősorban szlovák parasztjai körében szabályos felkelés tört ki, de a pesti lakossággal szemben is fegyvert kellett alkalmaznia a kivezényelt katonaságnak. A járvány csak a következő évben ült el, de egy évig tartó pusztítása alatt Magyary-Kossa szerint legalább 240.000 embert ölt meg. Az első európai kolerajárvány halandósági adatainak vizsgálatából az is kitűnik, hogy a kontinensen a mai magyar országterületen volt a legnagyobb a pusztítás.⁴

Az 1835–36. évi kolerajárvány

A következő kolerajárvány Itália felől érkezett és ismét az ország jelentős részére eljutott. Pusztítása alatt Bálint Nagy István közlése szerint⁵ 23 megyére és 13 törvényhatósági jogú városra terjedt ki, összesen 42.983 halálesetet okozott. A halandóság különösen nagy volt a déli országrészben, de Budapesten és Nógrádban is magasra emelkedett.

Az 1848–49. évi kolerajárvány

Az 1846–47. évi rossz terméseredmények nyomán jelentkező élelmezési válság Európa-szerte nagymértékben meggyengítette a lakosság ellenálló képességét, így kontinens felé közelítő kolera jó táptalajt talált. Magyarországra a betegség ismét keletről, orosz és moldvai közvetítéssel jutott. A kolerajárvány terjedésében szerepet játszott a hazánkba betörő orosz hadsereg mozgása is. A halandóságra vonatkozó adatok bizonytalanok, ugyanis a hadműveletek miatt a kolerastatisztikai jelentési rend-

³ MAGYARY-KOSSA 1931, 301.

⁴ MÁDAI 1983, 334.

⁵ MÁDAI 1990, 67.

szer nem működött kielégítően. A két év halandósági többlete 138 ezerre tehető, amelynek nagy része – Má dai Lajos szerint – a kolerának tudható be.⁶ A halandósági arány – akárcsak az első járványkor – most is nálunk érte el a legmagasabb szintet.⁷

Az 1854–55. évi kolerajárvány

Az újabb járvány gócpontja ismét Oroszország volt, ahonnan a krími háború miatt egészen Franciaországig eljutott a kolera. Weszelowszky Károly 1875-ben 114 ezerre becsülte az áldozatok számát, de Má dai szerint ez akár 180 ezerre is tehető.⁸

Az 1866–67. évi kolerajárvány

A hadseregek mozgása e járvány terjedésében is kulcsszerepet játszott: most a porosz-osztrák háborúból szabadságra hazatérő katonák hurcolták be a kórt Csehországból. A betegség főleg az ország észak-nyugati és középső részén szedte áldozatait, elkerülve a többi országrészt, így a halandóság is az eddigiek alatt maradt; Gortvay szerint 69.628 fő halt meg.⁹

Az 1872–73. évi kolerajárvány

Az Oroszországból érkező utolsó nagy járvány az egész országot érintette és Európában ismét nálunk okozta a legtöbb halálesetet. Bár a belügyminisztérium zárójelentésében 188.611 kolerahalálozást közölt, Má dai szerint a végső szám ennél magasabb lehetett.¹⁰ Má dai becslései szerint¹¹ a hat nagy kolerajárvány Magyarországon összesen legalább 1,3 millió áldozatot követelt.

⁶ MÁDAI 1990, 69.

⁷ MÁDAI 1983, 336.

⁸ MÁDAI 1990, 75.

⁹ GORTVAY 1953, 240–241.

¹⁰ MÁDAI 1990, 83.

¹¹ MÁDAI 1983, 347.

A „kis kolerajárványok”

Az V. pandémia folyamán (1883–1895) a korábbi nagy arányokhoz képest alacsony gyakoriságú, de lefolyásukban változatlanul súlyos, helyi járványok még előfordultak Európában. Magyarországon 1886-ban kitört járvány fő fészke Győr volt, ekkor az egész országban 3.178 koleras beteget és 1.602 halálozást vettek számba. Az 1892. évben Budapesten és egyes dunántúli megyékben volt járvány, a betegek száma 2.463, a halálozásoké 1.344 volt. A következő évben a Tisza és a Maros mentén tört ki járvány: 6.753 beteget és 3.773 halottat regisztráltak.¹²

Fentiekből látható, hogy az 1870-es évek első feléig a kolerajárványokat nem sikerül megfékezni, így azok szinte mindegyike az ország nagy részére kiterjedt és hatalmas pusztítást végzett, addig az 1872–73. évi epidémiát követő járványok már kivétel nélkül lokálisnak tekinthetők és legfeljebb párezres halálozást okoztak. Jelen tanulmány keretei között természetesen nincs mód minden részletében megvizsgálni, milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy az 1873 után Magyarországot elérő járványokat a hatóságoknak sikerült lokalizálniuk. A továbbiakban – a koleraügyet mintegy felülnézetből szemlélve – a tárgyban keletkezett (elsősorban belügyminiszteri) rendeletek alapján próbálom vázolni a dualizmus korának, azon belül is elsősorban az 1870-es, 80-as és 90-es évek vonatkozó intézkedéseit.

A koleraügy központi szabályozása a dualizmusban

A koleraügy központi szabályozása a vonatkozó törvények mellett – tekintve, hogy a közegészségügy irányítása a belügyminisztérium feladatköréhez tartozott – túlnyomórészt belügyminiszteri rendeletek formájában valósult meg. Néhány esetben a belügyminiszter mellett a honvédelmi miniszter, illetve a kereskedelemügyi miniszter is bocsátott ki rendeleteket az ügyben. Előbbi a sorozások, bevonulások leállítására, illetve elhalasztására tárgyában rendelkezett nagyobb járványok alkalmával, utóbbi pedig elsősorban az áruforgalom korlátozásával, a vásárok betiltásával kapcsolatban intézkedett időnként. A rendeleteket – kevés kivétellel – mindig a törvényhatóságoknak címezték.

¹² Uo. 345.

A belügyminiszteri rendeletek közül külön említendők a korszakban több ízben is módosított és újra kiadott *Utasítások a járványos kolera tárgyában* (továbbiakban „utasítások”), melyekben a belügyminiszter igen részletesen szabályozta a fontosabb teendőket a járványok alatt, illetve azok közeledtével. Ezen „utasítások” részben a jelentősebb járványokat követően születtek, így 1874-ben, 1884-ben, 1892-ben és 1911-ben. Ezek mellett – különösen járványos időszakokban - számos hosszabb-rövidebb rendelet látott napvilágot a kolera tárgyában.

A koleraügy központi szabályozása kapcsán nem kerülhető el az 1876. évi XIV. törvénycikk sem, mely a közegészségügy általános rendezésének keretén belül többek között a járványok alkalmával foganatosítandó bejelentésről, elkülönítésről, ideiglenes kórházi helyiségek felállításáról, fertőtlenítésről és egyéb hatósági teendőkről rendelkezett.

A kolera tárgyában kibocsátott miniszteri rendeletek által érintett fontosabb problémakörök jól körvonalazhatóak a korszak egészében. Ezek a következők: fertőtlenítés; személy- és áruforgalommal kapcsolatos ellenőrzés és korlátozások; köztisztaság, ivóvíz és élelmiszerek; betegek bejelentése, elkülönítése; halottak körüli teendők; bakteriológiai vizsgálatok; járványügyi jelentések; védőoltás.

Fertőtlenítés

Mivel már az 1870-es években ismert volt az, hogy a betegekkel és különösen az ürülékükkel, illetve hányadékukkal való érintkezés megbetegedéshez vezethet, ezért a korszak koleraügyben kiadott rendeletei igen nagy hangsúlyt helyeztek mindazon tárgyak fertőtlenítésére, melyekkel a betegek és különösen az említett anyagok kapcsolatba kerülhettek. Már az 1874-es „utasításban” olvasható,¹³ hogy a kolera terjedését leginkább az emberi és állati hulladékok, különösen a betegek által hányás és székelés útján kiürített béltartalom segíti elő, ezért a legfontosabb teendő a fertőtlenítés. A rendelet a fertőtlenítést kiemelten fontos eljárásként kezelte és – nagy hangsúlyt helyezve a megelőzésre – már járvány közeledtekor előírta. Fertőtlenítendő volt minden ruha, edény, padló, fal, mellyel a beteg, vagy ürüléke érintkezhetett, illetve maga az ürülék is kiöntés előtt; sőt járvány idején még az egészségesek ürüléke is. Ezenkívül hatósági felügyelet mellett fertőtleníteni kellett az árnyék-

¹³ 5375/1874. B.M.

székeket, emésztőgödröket, csatornákat; különös tekintettel a vasúti és gőzhajózási állomásokon, vendéglőkben, gyárakban, középületekben.

Olyan községekben, amelyek korábbi alkalmakkor is járványos góccok voltak, már a járvány kitörése előtt fertőtlenítést írtak elő, ahol pedig koleraeset fordult elő, ott minden házat fertőtleníteni kellett. Fertőtlenítő szerként használható volt a vasgálic (emésztőgödrökre, csatornákra, árnyékszékekre), cinkvitriol (kénsavas horgéleg ruhafélékre), karbolsav (ürülékre, ágyakra, padlókra, falakra), karbolsavas mész, cselenyhalvac (a gyanús kútvíz fertőtlenítésére felforralással egybekötve), kénessav (csatornákra), szénpor, faecet, klórmész (ruhafélékre), száraz föld és homok (padlózatlan szobák földjének cseréjére). Fertőtlenítő szereket minden községben kellő mennyiségben kellett készletben tartani; ahol gyógyszer-tár nem volt, ott a községházán, vagy a helyi lelkésznél. Azon ruhaféléket melyeknek a fertőtlenítése nem volt megoldható, községi kárpótlás mellett, hatósági felügyelet alatt elégették. Egy évvel korábbi rendelet¹⁴ fertőtlenítési eljárásként írta még le a 115 fokos kemencében való hevítést is.

Ugyanakkor a fertőtlenítés igen nagy fejlődésen ment keresztül az 1870-es évek elejétől a századfordulóig és e fejlődést a tárgyban kiadott újabb és újabb belügyminiszteri rendeletek is jól mutatják. Fertőtlenítés ügyében a következő, újabb elemeket bevezető belügyminiszteri „utasítás” 1884-ből származik.¹⁵ Ebben az 1874-es utasításban leírtakhoz képest bővítették a fertőtlenítenő tárgyak körét, illetve pontosították és szigorították a követendő eljárások menetét. A rendelet előírta a kolerás betegekkel foglalkozó ápolók kezének rendszeres, a betegekkel való érintkezés előtti és utáni fertőtlenítését karbolsav oldat felhasználásával, ezenkívül ruházatuk kifőzését, kiszellőztetését, illetve szájuk ecetes vízzel történő kiöblítését. A betegszobák levegőjének frissítése céljából a gyakori szellőztetést és az ecetgőzzel való szagosítást szorgalmazták, emellett a levegő fertőtlenítésére kénessavat, vagy klórgőzt is használhattak. A beteg felgyógyulása, vagy halála után alaposan fertőtleníteni kellett a szobát, ahol tartózkodott, mielőtt azt egészségesek vették használatba. Huszonnégy órás szellőztetést követően a falakat klórmeszes mésszel lemeszelték a padlót klórmeszes, vagy karbolsavas vízzel felmosták, agyagpadló esetén a földet 20 cm mélységben tisztára cserélték, a használt földet pedig gödörbe temették. Járványok idején, vagy azok közeledtekor az árnyékszékeket naponta karbol oldattal, vagy annak hiányában vasgáliccal kellett fertőtleníteni, különösen a vasúti és hajózási állomásokon. A kolerás betegek által

¹⁴ 33251/1873. B.M.

¹⁵ 44382/1884. B.M.

használt kocsik, vagonok és hajók szintén fertőtlenítendőek voltak. Mivel egyes fertőtlenítőszeresek kárt tehetek a fertőtlenített tárgyokban – elsősorban a ruhákban – ezért a fertőtlenítés, illetve égetéses megsemmisítés során a magánvagyonban okozott kárt az illető hatóság köteles volt megtéríteni. A rendelet lehetővé tette a hatóságok számára, hogy a fertőtlenítésre vonatkozó eljárásokat saját hatáskörükben szigorúbbá tegyék.

A fertőtlenítés fejlődésével és annak mind szélesebb körű elterjedésével a fertőtlenítő szerekkel való visszaélések (hamisítás, hígítás) is elszaporodtak, ezért a belügyminiszter 1885-ben szabályozta a fertőtlenítő szerek kereskedelmét és tárolását.¹⁶ A rendelet szerint, aki fertőtlenítő szert árult, köteles volt azt bejelenteni a közegészségügyi elsőfokú hatóságnak, a tároló edényen fel kellett tüntetni a hatóanyagtartalmat. A rendelet ellen vétőket 100 forintig büntethették.

Hamisítások ennek ellenére később is gyakran előfordultak, ezért 1886 januárjában újabb szigorítás következett.¹⁷ A belügyminiszter rendeletében előírta a fertőtlenítő szerek ellenőrzését, melyet kizárólag a következő intézetek végezhettek: Országos Vegykísérleti Állomás, Budapest Fővárosának Vegyész Hivatala, Budapesti Műegyetem Laboratóriuma, és az egyes vidéki időszaki vegykísérleti állomások.

A fertőtlenítés technikája időközben tovább fejlődött. A belügyminiszter egy 1887-es körrendeletében¹⁸ hívta fel a figyelmet a Walser Ferenc gépgyáros által szabadalmaztatott szerkocsira, melyet az Országos Közegészségügyi Tanács mellett több szakértő is megvizsgált és melynek minél hamarabbi elterjesztését szorgalmazta a miniszter. Felhívta tehát a törvényhatóságok figyelmét, hogy oda, ahol községi orvos vagy körorvos lakik, rendeljenek a szerkocsiból, melynek költségét az érintett község, illetve községnek állják.

A határon átlépő, különösen fertőzött országból érkező utasok csomagjainak fertőtlenítésére is nagy hangsúlyt fektettek. Például 1892-ben több belügyminiszteri rendelet is tartalmazott utasításokat erre vonatkozóan.¹⁹ Az Oroszországban és belföldön is fellépett járvány miatt a határokon átkelők és a Budapestről kiutazók csomagjainak fertőtlenítését vagy szűk esetén azok elégetését rendelték el.

¹⁶ 20476/1885. B.M.

¹⁷ 64022/1885. B.M.

¹⁸ 18240/1887. B.M.

¹⁹ 53061/1892. B.M., 78384/1892. B.M. és 78772/1892. B.M.

A kereskedelemügyi miniszter ezek mellett rendelkezett a vasúti kocsik²⁰ és a hajók²¹ fertőtlenítéséről is. Járvány esetén fertőtleníteni kellett a vasúti kocsikat – különösen ha azokon fertőzött személy utazott –, illetve azok árnyékszékeit. Ha hajón történt megbetegedés, akkor a kapitány az előírt megkülönböztető jelzések alkalmazása mellett kizárólag az arra kijelölt kikötők valamelyikében köthetett ki. Az utasok a hatósági közegek és az orvos megérkezését követően, csomagjaik fertőtlenítése után hagyhatták el a hajót.

A tudomány és a vegyészeti ipar fejlődése nyomán az 1880-as évek folyamán olyan új fertőtlenítő szerek és eljárások jelentek meg – olvasható az 1892-es „utasításban”²² – amelyek szükségessé tették a hatályos 44382/1884. B.M. rendelet vonatkozó részeinek módosítását. Az utasítás szerint a legbiztosabb eljárás a fertőző tárgyak elégetése, különösen ha nem nagy értékűek, ugyanis a fertőtlenítő szer gyakran drágább volt, mint maga a tárgy. Emellett különösen jó módszernek bizonyult a gőzzel való fertőtlenítés, melyhez mindössze egy forró vízzel teli üstre és egy erre ráhelyezett hordóra volt szükség, ezenkívül a fertőző tárgyak kifőzése és a napon, száraz levegőn történő szárítása. A kéz tisztántartására karbolos vizet, a száj kiöblítésére pedig citromsavas, borkósavas vagy ecetes vizet ajánlottak. Kémiai fertőtlenítő szerként említi a rendelet a corrossivot, a kék gálicot, a fehér gálicot, a zöld gálicot, a mésztejet, a lúgot, a karbolt, a kresolt, a kén- és klórfüstölést, a klórmeszet, a kénsavat, a sósavat.

Az 1890-es évek elején különösen elterjedt a gőzzel való fertőtlenítés. Az 1893. évi járvány során szerzett tapasztalatok megmutatták, hogy a hordozható gőzfertőtlenítők milyen hatékonyak a kolera és más betegségek ellen. A belügyminiszter ezért a következő évben körrendeletben²³ utasította a törvényhatóságokat, hogy intézkedjenek a következőkről: a rendezett tanácsú városok és a vagyonosabb községek legalább egy-egy gépet szerezzenek be, a szegényebb községek legalább járasonként egyet; mindenhol legyen a kezelésben jártas ember (ahol állandó tűzoltóság van, ott a tűzoltók). A körrendelet emellett előírta, hogy a beszerzett gépek számáról, minőségéről, a kezelők számáról és képezésükről a törvényhatóságok július végéig tegyenek jelentést a belügyminiszternek. A gőzfertőtlenítő gépekre egyébként az év folyamán versenytárgyalást írtak ki, melynek eredményeképp öt budapesti gyár nyerte el a jogot e gépek

²⁰ 68169/1892. K.M.

²¹ 70318/1892. K.M.

²² 78711/1892. B.M.

²³ 29013/1894. B.M.

gyártására.²⁴ A gőzfertőtlenítők átvétele előtt azonban a törvényhatóság tiszti főorvosa bakteriológiai kísérlettel köteles volt meggyőződni azok megbízhatóságáról.²⁵

A kolerás megbetegedés és az esetlegesen fertőzött ürülékkel való érintkezés közötti kapcsolat már régóta nyilvánvaló volt, ezért az árnyékszék fertőtlenítésére – különösen nyilvános helyeken – nagy hangsúlyt helyeztek. Egy 1893. évi rendelet értelmében²⁶ a nyilvános helyek árnyékszékét hetente két alkalommal kellett fertőtleníteni, a következő évi szigorítás szerint²⁷ pedig már naponta. Utóbbi rendelet több utasítást tartalmazott a fertőtlenítésre és a fertőtlenítőszeres tárolására vonatkozóan is. Ott, ahol gyógyszerár nem volt, a két leggyakrabban használt fertőtlenítőszerből (mésztej és 10 százalékos karbolsav) a községházán kellett megfelelő mennyiségű készleteket tartani. Azokat a ruhákat és ágyneműket, melyek a betegekkel érintkezettek, a törvényhatóságok által fentebbi rendelet értelmében már beszerzett hordozható gőzfertőtlenítő gépekkel kellett fertőtleníteni. Ezenkívül az érintett házaknál fertőtlenítenő volt a hányadék, ürülék, szobapadló, árnyékszék mésztej vagy 10 százalékos karbolsav alkalmazásával. Szublimáttal – mivel erősen mérgező – csak orvos fertőtleníthetett.

Személy- és áruforgalommal kapcsolatos ellenőrzés és korlátozások

A kolera terjedésében a fertőzött személyek és áruk nemzetközi és belföldi forgalma kulcsszerepet töltött be, ezért a koleraügyben kiadott belügyminiszteri és a kereskedelemügyi miniszteri rendeletek tekintélyes része e két kérdéskört érintette.

Járványok esetén a személyforgalom korlátozását illetően általánosan elfogadott volt az öt napos egészségügyi észlelési idő alkalmazása, amely tulajdonképpen a betegség lappangási idejét jelentette. E szerint a fertőzött területekről érkezők – különösen a külföldről beutazók – kötelesek voltak öt napig első szálláshelyükön maradni, ahol ez idő alatt orvosi felügyelet alatt álltak és tünetmentesség esetén az ötödik nap elteltével utazhattak tovább. Erre vonatkozó utasítást adott ki a belügyminiszter az 1892-es

²⁴ 64868/1894. B.M.

²⁵ 81521/1894. B.M.

²⁶ 5856/1893. B.M.

²⁷ 78571/1894. B.M.

oroszországi²⁸ és az 1895-ös galíciai járvány idején²⁹ az onnan érkező utasokra vonatkozóan, illetve ugyanebben az évben a budapesti járvány tovaterjedését megakadályozandó a székesfővárost elhagyók esetében.³⁰

A fertőzött országból vasúton érkezők számára mindez azt jelentette, hogy a határállomáson elvégzett orvosi vizsgálatról kiállított „egészségi bizonyítvány” és a célállomást is feltűntető vonatjegy kalauznak történő bemutatását követően utazhattak tovább. A vonaton lehetőség szerint az ilyen utasokat elkülönítették a többiektől és a kalauz felügyelt arra is, hogy valóban azon az állomáson szálljanak le, amit a vonatjegyben megjelöltek, az illető hatóságot ugyanis a kolerafertőzött területről beutazó személy érkezéséről már előre értesítette a határállomás. Sokan még az 1910-es években is megszőktek a vonatról, elkerülve ezzel a célállomáson foganatosított kényelmetlen orvosi megfigyelést, ezért a belügyminiszter és a kereskedelemügyi miniszter 1913-ban a jegyellenőrzéssel megbízott állomási közegek számára a fentiek fokozottabb ellenőrzését írta elő.³¹ Vasúton történő megbetegedés esetén ugyanakkor a beteget minden olyan község köteles volt átvinni, ahol állomás és orvos volt.³² Hasonló öt napos megfigyelési idő vonatkozott azon hajók utasaira is, amelyeken út közben kolerás megbetegedés történt; ehhez azonban külön miniszteri engedélyre volt szükség és csak a hajó elhagyása után, a szárazföldön alkalmazták. Az ilyen hajók ugyanakkor csak a rendeletben megjelölt kikötőkben köthettek ki.

Tekintve, hogy járvány idején a lakosság nagyobb összejövetelei, csoportosulásai szintén kockázatot jelentettek, ezért már az 1874. évi „utastítás” előírta, hogy szükség esetén a nagyobb csoportosulások (például vásárok, búcsúk) betiltandók, sőt még az iskolák is bezárathatók.³³

A hadseregek, a katonák mozgása ugyancsak hozzájárulhatott a kolera gyorsabb terjedéséhez, ezért nagyobb járványok alkalmával a honvédelmi miniszter – esetenként a közös hadügyminiszter – is rendelkezett a katonai összpontosítások, sorozások elhalasztásáról. Ilyen megfontolásból adott ki rendeletet a honvédelmi miniszter az 1873. évi kolerajárvány idején³⁴ az összpontosítás céljából tervezett katonai menetek elhalasztásáról a budai hadi főparancsnokság egész területén, illetve 1892-ben³⁵ az Oroszországban és Németországban tartózkodó minden honvéd és közös had-

²⁸ 53061/1892. B.M.

²⁹ 93627/1895. B.M.

³⁰ 78384/1892. B.M összhangban a 68124/1892. K.M. rendelettel.

³¹ 153358/1913. B.M. és 68375/1913. K.M.

³² 42566/1873. B.M.

³³ 5375/1874. B.M.

³⁴ 2958/IV./1873. H.M.

³⁵ 53561/1892. H.M.

seregbeli szolgálatra és kiképzésre való behívásának függőben tartásáról; utóbbi esetben egyetértésben a közös hadügyminiszterrel. A katonai mozgósítások járványok alkalmával történő esetleges betiltását egyébként már az 1874-es belügyminiszteri „utasítás” is lehetővé tette.³⁶

Az áruforgalom korlátozása a személyforgaloménál is nagyobb hangsúlyt kapott a koleraügyi rendeletekben. Már az 1874. évi utasítás³⁷ rendelkezett arról, hogy az egészségre veszélyes élelmiszerek (például éretlen gyümölcs, állott hús, romlott hal stb.) árusítása betiltandó, illetve az egy évvel korábbi rendelet³⁸ a ragályveszélyes tárgyak árusításának tilalmát írta elő. Ezt a vásári rendőrség ellenőrizte. Az intézkedést az 1880-as évek folyamán többször megerősítették, majd a következő évtizedben bővítették.

Az 1892-ben Budapesten fellépett kolera továbbterjedésének megakadályozására a kereskedelemügyi miniszter³⁹ és vele összhangban a belügyminiszter⁴⁰ áruk széles körének kivitelét tiltotta be. Tilos volt kivinni a fővárosból a következő árukat: rongyok, ócska ruhák, használt ágynemű, használt és mosatlan fehérnemű, friss gyümölcsök, főzelék (a száraz főzélékre nem vonatkozott), zöldség, kaviár, halak (légmentes bádogszelencében szállítottakra nem vonatkozott); hús és egyéb nyers állati termékek: kolbász, hurka, nyers még nem kiszáradt bőrök, tej, vaj, túró, lágy sajt, préselt zsír, szalonna, haj, szőr, serte, toll, friss belek, mosatlan gyapjú, csontok, rongyokba göngyölt bármely küldemény. Ugyanez évben a kereskedelemügyi miniszter⁴¹ és a belügyminiszter⁴² betiltotta az előbbieken felsoroltak kolerafertőzött országokból történő behozatalát is. Ezekon kívül a rendelet tiltotta még zsákok, gyümölcskosarak, baromfiketrecek behozatalát (utóbbiak szállítását csak mésztejjel való bemázolás és forró lúggal való lemosást követően engedélyezték).

A belügyminiszter a járvány terjedése miatt még az 1892. évben tovább korlátozta az áruforgalmat: a fent említett ún. „ragályfogó”, illetve „ragályvivő” tárgyak (melyekhez az esetlegesen fertőzött vízzel mosott élelmiszereket is hozzá sorolta) kivitelét minden fertőzött helyről megtiltotta.⁴³ (E tárgyak kiviteli tilalma a következő évek járványai alkalmával többször életbe lépett.)

³⁶ 5375/1874. B.M.

³⁷ 5375/1874. B.M.

³⁸ 33251/1873. B.M.

³⁹ 68124/1892. K.M.

⁴⁰ 78384/1892. B.M.

⁴¹ 67544/1892 K.M.

⁴² 78772/1892. B.M.

⁴³ 82227/1892. B.M.

Egy terület fertőzötté nyilvánításáról az illető törvényhatóság dönthetett, mely döntést közölni kellett a belügyminiszterrel, a kereskedelemügyi miniszterrel, a szomszéd törvényhatóságokkal és a törvényhatóság lakosságával. A két miniszter a fertőzötté nyilvánított területekre vonatkozó kiviteli tilalmat szigoríthatta, vagy enyhíthette. A járvány megszűntével a tilalom feloldásának joga szintén a törvényhatóságot illette, de a feloldás okait – még annak végrehajtását megelőzően – a belügyminiszterrel közölni kellett. Kolerával fertőzött országból – egy 1893-ban kelt, az oroszországi árukra vonatkozó rendelet szerint⁴⁴ – kizárólag átszállítás céljából volt engedélyezett Magyarországra ragályvivő tárgyakat behozni; de csak teljesen lezárt ládákból és olyan igazolással ellátva, mely garantálta, hogy a szállítmányt a célországban fogadják. Később hasonló rendelkezést léptettek életbe az 1894-es törökországi járvány idején is.⁴⁵

Mivel bebizonyosodott, hogy a tej a kolerának igen jó táptalaja és különösen nyersen fogyasztva veszélyes lehet, ezért a tej szállításával kapcsolatban a belügyminiszter külön rendelkezett.⁴⁶ Ennek értelmében a kolerafertőzött községekből tilos volt tejet kivinni. A kiviteli tilalmat az illető hatóság az egyes gazdaságok esetében feloldhatta, ha ott nem volt kolera és a tejet gondosan lezárt edényekben szállították.

A ragályfogó és ragályvivő tárgyak kivitelének megakadályozása céljából szükség volt arra, hogy az egyes községek fertőzött vagy fertőzetlen voltáról a szállító vállalatok is értesüljenek, ezért egy 1892. évi rendelet⁴⁷ az érintett községek kötelességévé tette a tilalom kimondásának és megszüntetésének haladéktalan közlését a vasúti és gőzhajózási állomásfőnökökkel, illetve egy szintén ezévi rendelet⁴⁸ a postahivatalokkal. A tilalom megszüntetése szórványos megbetegedések esetén az utolsó beteg felgyógyulása, vagy halála után 5 nappal; nagyobb számú megbetegedés vagy szórványosan, de huzamosabb ideig fennálló járvány esetén az előbbieket követően 10 nappal volt lehetséges. A kormány által elrendelt kiviteli tilalmakat viszont csak a kormány szüntethette meg.

A postai küldemények forgalmának korlátozását a kereskedelemügyi miniszter és a belügyminiszter a drezdai egyezmény értelmében átfogóan szabályozta 1893-ban.⁴⁹ Eszerint a levélpostai küldemények kézbesítése –

⁴⁴ 48571/1893. B.M.

⁴⁵ 730/1894. B.M.

⁴⁶ 69840/1893. B.M. és 68008./1893. B.M.

⁴⁷ 89315/1892. B.M.

⁴⁸ 77635/1892. B.M.

⁴⁹ 63862/1893. B.M. és 53375/1893. K.M.

mivel nem ragályfogók – semmilyen korlátozás alá nem esett. Ragályfogó tárgyakat tartalmazó, illetve gyanúsán szennyezett csomagok felvételét is csak ott tiltotta a rendelet, ahol a járvány létét hatóságilag megállapították és azt az illető postahivatallal közölték.

Az áruforgalmi korlátozásokat ugyanakkor a hatóságok gyakran a szükségesnél is nagyobb szigorral hajtották végre, sőt néha olyan árukat is visszatartottak, olykor megsemmisítettek, amelyek egyáltalán nem tartoztak a járványügyi szempontból veszélyes tárgyak sorában. E túlkapások mind a magán személyek, mind a kereskedelem számára indokolatlan károkkal jártak, továbbá a lakosság ellenérzését is többször kiváltották, ami a többi közegészségügyi intézkedés sikerét is fenyegette, ezért a kereskedelemügyi miniszter és a belügyminiszter rendszeresen körrendeletben utasította a hatóságokat a vonatkozó jogszabályok pontos betartására.⁵⁰ A magyarországi áruforgalmi korlátozások tárgyában kiadott rendeletek egyébként – egy belügyminiszteri rendeletben olvashatók szerint – még szigorúbbak is voltak, mint a kor németországi és svájci hatályos rendeletei, tehát teljességgel indokolatlan volt a hatóságok részéről azok „túlteljesítése”.⁵¹ A belföldi korlátozások betartatására a hatóságok csendőröket vezényeltek ki, akik az érintett területek kivezető útjainál ellenőrizték az utasok csomagjait, illetve az egyéb szállítmányokat.⁵²

További problémát jelentett – és emiatt miniszteri rendelet kibocsátását tette szükségessé⁵³ – a lakosság nem megfelelő informálása az országos vásárok esetleges betiltásáról. Mivel ezekről a távolabbi vidékeken élők gyakran nem értesültek, emiatt anyagi káruk származott a felesleges utazásból. A belügyminiszter ezért 1892-ben utasította a törvényhatóságokat, hogy az országos vásárok betiltását ne csak az adott törvényhatóság területén, hanem a szomszédos törvényhatóságokban, sőt országszerte tegyék közzé (hivatalos lapban is).

A személy- és áruforgalmi korlátozások kapcsán külön kell megemlíteni az 1893. április 15-én megkötött drezdai nemzetközi egyezményt, illetve az egyezmény értelmében 1894-ben életbe lépő 1894/IX. törvény-cikket,⁵⁴ mely a kolerajárvány idején a nemzetközi érintkezésben alkalmazandó közös védelmi intézkedésekről rendelkezett. Az aláíró országok kötelezték magukat, hogy a területükön lévő kolerafészek esetleges létét

⁵⁰ 78772/1892. B.M., 67544/1892 K.M., 80517/1892. B.M. és 60992/1893. B.M.

⁵¹ 83399/1892. B.M.

⁵² 60992/1893. B.M.

⁵³ 87528/1892. B.M.

⁵⁴ 1994/IX. tc.

a többi ország kormányával közlik, majd a járvány állásáról hetente közleményt adnak ki. Kolerafészkeknek tekinthető az a terület, ahol a járvány létét hivatalosan megállapították. Ha öt nap eltelt az utolsó haláleset vagy megbetegedés után, akkor a területet egészségessé nyilvánították.

Az egyezmény értelmében behozatali korlátozás alá estek a fertőzött területről szállított használt ruhák, ágyneműk, rongyok. A kolerafészkekből érkező ragályozott tárgyakat és úti poggyászt fertőtleníteni kellett ugyanúgy, mint az esetlegesen beszennyezett vasúti kocsikat. Megtiltották ugyanakkor a szárazföldi vesztegzárak felállítását: az egyezmény csak a kolerabetegek visszatartását engedélyezte, azonban az első megtelepedési helyen foganatosítandó öt napos megfigyelés kötelezettsége továbbra is fennállt. A folyami és tavi hajózásra vonatkozó közegészségügyi szabályozás az érdekelt államok hatáskörébe került, a tengeri hajózást ugyanakkor egységesen szabályozta az egyezmény. A fertőzött tengeri hajók utasait az első kikötés helyén le kellett szállítani, majd a betegeket elkülönítették, az egészségesekeket legfeljebb öt napig megfigyelték, a hajót, illetve a poggyász szennyezett részét pedig fertőtlenítették. A tengeren szállított árucikkek a szárazföldön szállítottakkal azonos elbánás alá estek. Ha valamely hajó az illető kikötői hatóságok rendelkezéseinek nem kívánt eleget tenni, szabadon visszatérhetett a nyílt tengerre.

A drezdai egyezmény értelmében a következő években a határforgalomban járvány idején alkalmazandó egészségügyi rendszabályokra vonatkozóan az érdekelt államok kétoldalú egyezményeket kötöttek, így a járványok terjedésének megakadályozása szempontjából fontos megegyezés jött létre 1896-ban Ausztria-Magyarország és Oroszország,⁵⁵ illetve Ausztria-Magyarország és Olaszország⁵⁶ között. Ezen egyezmények a határmenti 10–10 km-es sávban a személy- és áruforgalom igen szigorú ellenőrzését és – szükség esetén – azok korlátozását tették lehetővé. Hasonló módon rendezte a tengeri és szárazföldi nemzetközi személy-, illetve áruforgalmat az 1903. évi párizsi egyezmény és a becikkelyezéseként megalkotott 1909/XXI. tc., mely a kolera mellett a pestis esetleges terjedését is hivatva volt megakadályozni.

A drezdai és párizsi egyezmények szelleme az 1911. évi „utasításra”⁵⁷ is nagy hatással volt, amely különösen a házalók és vándorló népcsoportok, illetve a folyami hajókon utazók és az azokon szállított áruk ellenőrzésében tette lehetővé a korábbiaknál is nagyobb szigorot.

⁵⁵ 55104/1896. B.M. és 34121/1896. K.M.

⁵⁶ 63324/1896. B.M.

⁵⁷ 110000/1911. B.M.

Köztisztaság, ivóvíz és élelmiszerek

A higiénés viszonyoknak, az élelmiszereknek és különösen az ivóvíz minőségének kiemelt járványügyi jelentősége miatt a belügyminisztérium több alkalommal rendelkezett a tárgyban. Már az 1874. évi „utasítás”⁵⁸ is kitért mindhárom problémakörre. A rendelet értelmében orvosrendőri szempontból külön gondot kellett fordítani – a már említett fertőtlenítés mellett – a köztisztaságra és a lakóhelyiségek higiénés viszonyaira. Az utcák, csatornák, házak udvarainak tisztán tartása és a szerves hulladékoknak a lakóhelyek környékéről való eltávolítása mellett külön hangsúlyt kapott a kutak vízminőségének felügyelete. A csatornák közelében található kutakat a hatóságoknak kellett bevizsgálniuk és szükség esetén lezárniuk. A lakóhelyiségek tisztaságára, szellőztetésére, sok ember szűk lakásba történő összezsúfolásának megakadályozására szintén a hatóság felügyelt; az egészségtelen lakószobákat szükség esetén felszámolhatták. Az egészségre veszélyes élelmiszerek árusítását betiltották. A későbbiekben járványok közeledtek a belügyminiszter újra és újra felhívta a törvényhatóságok figyelmét mindezek betartására.⁵⁹

Az 1884. évi franciaországi, spanyolországi, olaszországi járványok tanulságait levonva⁶⁰ a felhalmozott szenny, piszkos rongy és csont; trágya és ürüléktokegek, mocsarak, pangó vizek, zsúfolt lakások, nem kellően szellőztetett lakóhelyiségek és a rossz vizek felszámolására utasította a törvényhatóságokat, az intézkedés végrehajtásának ellenőrzésére pedig külön megbízott felügyelő kiküldését helyezte kilátásba. Külön szigorral ellenőrizték élelmiszer-egészségügyi szempontból a piacokat, vágóhidákat, vendéglőket, kocsmákat, melyre ugyancsak több rendeletben hívták fel a hatóságok figyelmét.⁶¹

Az ivóvíz tisztaságának biztosítása kulcsszerepet töltött be a kolerajárványok megelőzésében, megfékezésében. Akárcsak a fertőtlenítés, az ivóvízellátás is jelentős fejlődésen ment keresztül a korszakban és e fejlődést a tárgyban kiadott miniszteri rendeletek is tükrözik. Az 1870-es években elsősorban az ivóvíz tisztaságának ellenőrzéséről és fenntartásáról szóltak a rendeletek – összhangban az 1876. évi XIV. törvénycikk vonatkozó részével. Ugyanakkor egy 1884-es rendelet⁶² kimondta, hogy a vízminőség

⁵⁸ 5375/1874. B.M.

⁵⁹ 44382/1884. B.M., 63598/1884. B.M. és 65109/1886. B.M.

⁶⁰ 63598/1884. B.M.

⁶¹ 42341/1890. B.M. és 50092/1892. B.M.

⁶² 40182/1884. B.M.

fenntartása mellett elengedhetetlen az esetlegesen szerves anyagoktól szennyezett víz megtisztítása is. Utasította tehát a belügyminiszter a törvényhatóságokat, hogy minden folyó és kútvizet szűrőkön bocsássanak át. E célból használhattak szénszűrőket, illetve olcsóbb és könnyebben előállítható kavics- és homokszűrőket (utóbbiakban kavics és homokrétegek váltakozása biztosította az ivóvíz megsűrűsítését).

Az 1884-es „utasításban”⁶³ a belügyminiszter a kavics- és homokrétegekben történő filtrálás mellett, a gyanús víz felforralását javasolta, különös tekintettel az olyan vizekre, amelyek szemét vagy árnyékszék közelében fakadtak, vagy csatornák torkolatának szomszédságában folyóból merítették. A felforralt, majd lehűtött vizet gyakran kevés borral, pálinkával, citromlével, vagy ecettel fogyasztották. (Járványok idején sokan fogyasztottak vörösbort.)⁶⁴ A kutak emberek által történő megfertőzésének elkerülésére elrendelték, hogy mindenki csak a kútgémen található edénnyel meríthet vizet, aminek betartását járvány idején hatóságilag felügyelték.

A kolera kórokozójának 1883–1884. évi felfedezése azután nagy szerepet játszott a víztisztítási eljárások tökéletesítése mellett mind a rendszeres hatósági vízminőség vizsgálatok bevezetésében, mind az egészséges ivóvízhálózat kiépítésének felgyorsításában. Ugyancsak nyilvánvalóvá vált – különösen a vidéki lakosság ivóvízellátásának megoldásában – az artézi kutak közegészségügyi jelentősége, ezért 1892-ben a földművelésügyi miniszter rendeletben szorgalmazta⁶⁵ ilyen kutak létesítését, sőt geológiai és műszaki szakközegeit szaktanács adása végett az érdekeltek rendelkezésére bocsátotta.

Az új vívmányok azonban lassan mentek át a napi gyakorlatba, ezért a belügyminiszter 1893-ban terjedelmes rendeletet adott ki – többek között – a higiénés viszonyokra, az ivóvízellátásra és az élelmiszerekre vonatkozóan.⁶⁶ Ebben – a korábbiak nyomatékos megismétlése mellett – utasította a törvényhatóságokat a kutak vizének megóvására. A kutak környékét kavicssal, kővel vagy téglával kellett burkolni, hogy az itatásra járó máhák ne tudjanak sarat csinálni a kút körül. A rendelet előírta továbbá, hogy városokban a kutak be legyenek fedve, falvakban pedig minden kút vaskeresztpánttal felszerelt vödörrel legyen ellátva, hogy senki ne tudja a saját edényét a kútba, vagy a vödörbe mártani, ahol pedig lassabban folyó

⁶³ 44382/1884. B.M.

⁶⁴ 49254/1884. B.M.

⁶⁵ 58943/1892. F.M.

⁶⁶ 5856/1893. B.M.

vagy állóvizet isznak, ott a hatóság haladéktalanul rendelje el kutak ásását (még ha az ilyen területeken nem is túl jó a kutak vize).

A belügyminiszter rendelkezett ezenkívül arról is, hogy minden háznál építsenek árnyékszíket, vagy legalább egy gödröt ássanak az udvaron (hogy szükség esetén a fertőtleníteni való egy helyen legyen), a falvakban tavasszal minden házat meszeljenek ki, minden ablak nyitható legyen, ahol pedig a patakok vizét isszák, ott ne engedjék az udvarok trágyalevét a patakba. Emellett utasította a piaci rendőrséget az élelmiszerüzletek fokozottabb ellenőrzésére. E rendelet végrehajtásának ellenőrzésére pedig elrendelte,⁶⁷ hogy városokban a rendőrkapitány, községekben a községbíró hetente egyszer helyszíni vizsgálatot tartson az utcák, nyilvános épületek (vendéglők, kocsmák, kávéházak, cukrászdák, stb.) és magánépületek helyiségeiben, udvarain. A folyamok és állóvizek mellett lévő községek lakóit minden héten falragasszal és dobszóval való közhírré tétel útján, a városi lakosokat a helyi lapokban kellett figyelmeztetni, hogy a vizet felforralás, majd lehűtés után fogyasszák. Egy következő évi rendelet⁶⁸ a heti ellenőrzést kiterjesztette az iskolák, óvodák, gyárak, ipartelek, műhelyek, munkás- és cselédlakások és egyéb köz- és magánépületek helyiségeire és udvaraira. Ezenkívül elrendelték, hogy ahol artézi kút van, ott annak vizét fogyasszák, ahol pedig az ilyen kút távolabb fekszik a településtől, ott a város, vagy a község költségére az artézi vizet naponta kétszer hordókban vigyék végig a település utcáin és azt bárkinek ingyen bocsássák fogyasztásra.

Betegek bejelentése, elkülönítése

A járványok megfékezéséhez elengedhetetlen volt, hogy a hatóságok haladéktalanul értesüljenek már a legelső megbetegedésekről, ezért a kolera a bejelentés köteles betegségek közé tartozott.⁶⁹ A gyanús eseteket a lakosok (és különösen az orvosok, szülésznők, tanítók, lelkészek) a polgármesternél, illetve a községi bírónál jelenthették, akik erről jelentést tettek a rendőrkapitánynak és a főszolgabírónak. Utóbbiak a hatósági orvos közreműködésével kivizsgálták az ügyet, erről értesítették az alispánt, aki táviratban haladéktalanul közölte mindezt a belügyminiszterrel. A városi törvényhatóságoknál közvetlenül a polgármester táviratozott a

⁶⁷ 58505/1893. B.M.

⁶⁸ 78571/1894. B.M.

⁶⁹ 5375/1874. B.M.

belügyminiszternek. A betegségek bejelentése azonban még az 1890-es években is gyakran elmaradt, vagy túl lassan történt, ezért a belügyminiszter mulasztás esetén 300 forintig terjedő büntetést helyezett kilátásba.⁷⁰ Az is előfordult, hogy a hozzátartozók eltitkolták a megbetegedést, ezért egy szintén 1894-es rendelet értelmében az eltitkolt esetek felkutatására a községeket kerületekre kellett osztani, melyek ellenőrzésével egy-egy polgári személyt bíztak meg.⁷¹

Fontos volt továbbá, hogy a betegeket az egészségesektől elkülönítsék, megfelelő ellátásban részesítsék. Az 1874-es „utasítás” értelmében⁷² a betegek elkülönítése ott, ahol kórház volt teljesen elkülönített kórházi helyiségekben történt, ahol pedig erre nem volt lehetőség, lakóhelyiségeket kellett kórszobákká átalakítani. Ezt bővítve a tíz évvel későbbi „utasításban”⁷³ a belügyminiszter az 1876-os közegészségügyi törvény értelmében előírta: járvány közeledtekor a hatóság gondoskodjon járványkórházak felállításáról. A beteg izolálása történhetett otthonában is, de ha többen laktak egy helyiségben, akkor a beteget vagy a többi lakót ki kellett költöztetni; utóbbi esetben ezek elhelyezéséről a hatóság gondoskodott.

A betegek elkülönítése ennek ellenére még egy évtizeddel később sem volt mindenhol megoldható, ezért 1893-ban a belügyminiszter rendelkezett arról,⁷⁴ hogy minden 1000 lakosúnál nagyobb községben létesítsenek vagy béreljenek betegek elkülönítésére alkalmas helyiséget, kisebb községekben pedig legyen e célra kijelölt ház (szükséges felszereléssel és ápoló személyzettel). Az elkülönített beteggel csak az őt ápoló személy érintkezhetett, ezt ugyanakkor nem mindenhol tartották be, ezért 1894-ben az izoláció szigorú betartatására a betegek háza elé csendőrt rendeltek ki.⁷⁵

A hullák körüli teendők

Járványügyi szempontból igen fontos volt a hullák elkülönítése és a velük való teendők szabályozása, ugyanis – különösen faluhelyen – a halottak mellett gyakran hosszú ideig virrasztottak és így a betegség az egészségeseket is megfertőzhetette.

⁷⁰ 91954/1894. B.M.

⁷¹ 78571/1894. B.M.

⁷² 5375/1874. B.M.

⁷³ 44382/1884. B.M.

⁷⁴ 5856/1893. B.M.

⁷⁵ 78571/1894. B.M.

Az 1874-es „utasítás” értelmében⁷⁶ a hullák elkülönítéséről és esetleges fertőtlenítéséről a halottkém intézkedett. Ahol a hullák elkülönítésére lakóhelyükön nem volt mód, ott azokat azonnal halottasházba kellett szállítani, melyek minden községben kötelezően létrehozandók voltak. Megtiltották a kolera-hullák szemlére vételét, a halottvirrasztásokat és torokat. Az „eltakarítási engedély” kiállítása után a holttestet azonnal el kellett temetni. Az 1884. évi utasítás ezt annyiban módosította, hogy a halotti szemlést már csak orvos végezhetette, egyéb betanított személyek nem.⁷⁷ A hullák országba való beszállítását is szabályozta a belügyminisztérium.⁷⁸ A koleraiban elhunytak holttestét csak belügyminiszteri engedéllyel lehetett behozni, de csak akkor, ha már legalább két éve halott volt az illető.

Bakteriológiai vizsgálatok

A kolera elleni védekezés történetében fontos állomás volt az 1883–1884-es év, amikor Robert Koch felfedezte a kolera kórokozóját. Ennek köszönhetően a következő években megindulhattak a bakteriológiai vizsgálatok, melyek a megbetegedések diagnosztizálásában nagy segítséget nyújtottak a közegészségügyi hatóságoknak. Addig ugyanis kizárólag a tünetekből lehetett következtetni a betegségre. (Ez utóbbi miatt korábban gyakran összekeverték az ázsiai kolera-t a dizentériás megbetegedésekkel, melyet kolera nostras-nak neveztek el.) A bakteriológiai vizsgálatokat a kolera-gyanús betegek ürülékéből végezték. Ezt 1892-től Dr. Pertik Ottó egyetemi tanárnak kellett beküldeni,⁷⁹ majd a következő évtől a belügyminisztérium közegészségügyi osztályának keretein belül felállított bakteriológiai laboratóriumba.⁸⁰

A bakteriológiai vizsgálatok azonban – több külföldi és hazai eset tanulságai alapján – nem mindig bizonyultak teljességgel megbízhatónak, ezért a belügyminiszter egy Baranya megyének küldött rendeletében⁸¹ felhívta a figyelmet arra, hogy a kolera megállapításánál a klinikai kórkép a mérvadó, a bakteriológiai vizsgálat csak kétséges esetek elbírálására szolgál segédeszközül.

⁷⁶ 5375/1874. B.M.

⁷⁷ 44382/1884. B.M.

⁷⁸ 52344/1893. B.M.

⁷⁹ 69074/1892. B.M. és 80596/1892. B.M.

⁸⁰ 71903/1893. B.M.

⁸¹ 89884/1893. B.M.

1894-ben ingyenes bakteriológiai tanfolyamot indítottak Dr. Pertik Ottó, a bakteriológiai intézet igazgatójának vezetésével, hogy a hatósági orvosok a bakteriológia új vívmányaival megismerkedjenek.⁸²

Járványügyi jelentések

A rendszer élén álló belügyminiszter a törvényhatóságok által rendszeresen felküldött járványügyi jelentésekből tájékozódott a járványok kitöréséről, illetve pillanatnyi állásáról. Ez a hatékony intézkedés mellett azért is szükséges volt, mert az 1876-os közegészségügyi törvény alapján a belügyminisztérium minden évben jelentést készített a közegészségügy állapotáról, melyet a parlamentnek beterveztett. E feladatot 1899-től, az 1897. évi XXXV. törvénycikk 3. §-a értelmében a KSH vette át.⁸³

A betegek bejelentése a fentiekben leírtak alapján történt. Emellett már az 1874. évi „utasítás”⁸⁴ rendelkezett arról, hogy járványok idején a törvényhatóságok a járvány állását 8 naponta összesítve, táblázatos formában terjesszék fel a belügyminisztériumba, annak megszűntével pedig ugyanoda zárjelentést küldjenek. Az „utasítás” értelmében járványnak minősült, ha egy utcában, vagy házban 4–5 esetenél több fordult elő. Ezenkívül több járvány alkalmával előfordult, hogy a belügyminiszter az általa elrendelt intézkedések végrehajtásáról, illetve azok esetleges akadályairól kért jelentést.⁸⁵ Később az összesített jelentéseket ötnaponta küldték, de egyes esetekben a belügyminiszter – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – hetente, vasárnapal bezárólag kérte azok összeállítását és a minisztériumba történő felterjesztését, majd az 1890-es évek közepétől a jelentéseket félhavasoként küldték fel.⁸⁶ A tanulságok levonása szempontjából a járvány részleteinek ismerete is fontos volt, ezért a belügyminiszter utasította a törvényhatóságokat,⁸⁷ hogy a jelentésekben térjenek ki többek között: a járvány előtti óvintézkedésekre, az első esetek helyére, a járvány lefolyására, a megbetegedettek társadalmi hovatartozására s arra, hogy milyen intézkedéseket vezettek be stb.

⁸² 28981/1894. B.M.

⁸³ 120528/1898. B.M.

⁸⁴ 5375/1874. B.M.

⁸⁵ például 38372/1884. B.M., 33511/1885. B.M., 42341/1890. B.M., 53061/1892. B.M. és 5856/1893. B.M.

⁸⁶ 53234/1894. B.M. és 91954/1894. B.M.

⁸⁷ 80833/1893. B.M.

Az időszaki kimutatások szerkesztése ugyanakkor gyakran igen megterhelte a megyei tiszti főorvosokat, tekintve, hogy – különösen járvány idején – ezen kívül számos teendőjük akadt, ezért a belügyminiszter 1893-ban utasította a törvényhatóságokat, hogy szükség esetén bocsássanak írnokot a tiszti főorvos rendelkezésére.⁸⁸ Az időszaki és éves jelentések ennek ellenére nem kevés kívánnivalót hagytak maguk után; gyakori hiba, hogy a járványkimutatásokban szereplő elhunytak száma jelentősen eltért a halálokok alapján összesített kimutatásokban található adatoktól.⁸⁹

Védőoltás

Az 1910-es években új vívmányként jelent meg a kolera elleni harcban a védőoltás. Az eljárás alkalmazása kedvező eredményeket mutatott, ezért a belügyminiszter 1914-ben rendeletben ajánlotta⁹⁰ a törvényhatóságoknak, hogy lehetőleg minden olyan személy kapjon oltást, aki fokozottabban ki van téve a fertőzésveszélynek (orvosok, ápolók, fertőtlenítést végzők, hullák eltakarításával foglalkozók, betegek hozzátartozói stb.). Az oltásban ugyanakkor csak azokat részesíthették, akik önként hozzájárultak. Az oltóanyag előállításával a belügyminiszter a minisztérium központi vizsgáló állomását, illetve a budapesti egyetem bakteriológiai intézetét bízta meg, mely intézetek a hozzájuk forduló hatóságok és magánszemélyek számára egyaránt díjtalanul biztosították az oltáshoz szükséges anyagot. Az eljárás a kétszeri oltást követő nyolcadik naptól kezdve néhány hónaptól egy évig biztosított – nem teljes – immunitást.

*

Látható tehát, hogy az illetékes miniszterek – és különösen a közegészségügyi rendszer élén álló belügyminiszter – milyen nagy hangsúlyt fektettek a koleraügy rendeleti szabályozására a tárgyalt korszakban. Áttekintve a kolera tárgyában kiadott számos rendeletet ugyanakkor az is kiténik, hogy helyi szinten – az igen részletes és pontos hatályos rendelkezések ellenére – gyakran nehézkesen jártak el a felelős hatóságok. Számátalanszor kellett körrendeletben utasítani a törvényhatóságokat a járványügyi előkészületek mielőbbi megtételére, a betöltetlen községi és körorvosi ál-

⁸⁸ 70038/1893. B.M.

⁸⁹ 112121/1893. B.M.

⁹⁰ 176131/1914. B.M.

lások betöltésére, a személy- és áruforgalmi korlátozásokkal kapcsolatos rendelkezések pontos betartására, és különösen a járványügyi jelentések szabályszerű elkészítésére és haladéktalan felküldésére a minisztériumba. Nem egy rendelet zárult fenyegető hangnemben, melyben a belügyminiszter külön kormánybiztosok kiküldését és a mulasztókkal szemben a legnagyobb szigor alkalmazását helyezte kilátásba.

Az 1872-73. évi utolsó nagy járványt követő „utasítás” már részletesen szabályozta a fentiekben említett legfontosabb teendőket. A következő évtizedekben az utasítások a korábbi rendelkezések megisméltése mellett új elemekkel gazdagodtak. Az orvostudomány és a technika fejlődése révén új fertőtlenítő szerek és eszközök jelentek meg, egyre nagyobb hangsúly került a lakosság megfelelő minőségű ivóvízzel való ellátására és a járványok terjedésének megakadályozása végett – a nemzetközi egyezményekkel összhangban – mind behatóbban szabályozták a nemzetközi és belföldi személy- és áruforgalmat. Ugyanakkor a korábbiakhoz képest egyre hangsúlyosabbá vált az is, hogy a gyakran anyagi károkkal és egyéb kellemetlenségekkel járó személy- és áruforgalmi korlátozásokat, illetve árumegsemmisítéseket csak a szükséges mértékben foganatosítsák a hatóságok óvakodva a felesleges túlkapasoktól. A forgalom korlátozása és az árumegsemmisítés miatti lakossági ellenérzés mellett – mint a rendeletekből kiolvasható – a másik problematikus pont a betegek bejelentése volt. A kötelező elkülönítés miatt gyakorta előfordult, hogy a gyanús eseteket a családtagok eltitkolták, ezért a hatóságoknak a higiénés viszonyokra vonatkozó rendelkezések nem könnyű betartatása mellett az esetlegesen eltitkolt betegek felkutatására is nagy energiát kellett fordítaniuk.

Mindezek ellenére azonban a megbetegedési és halandósági statisztikák alapján látható, hogy a rendszer működött. A kolera 1873. után is időről időre megjelent, de ellentétben a korábbi járványokkal – hála a megelőző intézkedéseknek, az elvégzett fertőtlenítéseknek, az utasok és az áruk ellenőrzésének – nem söpörtek végig az egész országon és halandóságukban is eltörpültek a „nagy” kolerajárványok mögött.

Felhasznált irodalom

Források

Belügyminiszteri rendeletek (B.M.), (1873-1914)
Kereskedelemügyi miniszteri rendeletek (K.M.), (1873-1914)
Honvédelmi miniszteri rendeletek (H.M.) (1873-1914)

Könyvek, tanulmányok

- GORTVAY 1953 = GORTVAY György: Az újabbbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- MAGYARY-KOSSA 1929 = Dr. MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929. I. kötet.
- MÁDAI 1983 = MÁDAI Lajos: Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században. Demográfia 1983. XXVI. 2-3. 331-351.
- MÁDAI 1990 = MÁDAI Lajos: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország Dél-dunántúli régiójában a XIX. században. Demográfia 1990. XXXIII. 1-2. 58-95.

AZ OTTHONSZÜLÉS METAMORFÓZISAI

A világ valamennyi társadalma rendelkezik szülési-születési kultúrával, amely azt a normarendszert jelenti, amelybe a gyermekvárás valamennyi mozzanata, a születésszabályozás, a családtervezés, a lelki és testi felkészülés (mindkét nemnél, illetve a szűkebb és tágabb közösségen belül), maga a szülés, a gyermek fogadása, befogadása, az anya avatása, a gyermekágyi szakasz rendje, illetve az ehhez fűződő világkép és rítusrendszer is beletartozik. Ez a szokáscselekmény egy igen összetett és sokrétű, szerteágazó kapcsolódási pontokkal rendelkező folyamat, amelynek szabályozása alapvető fontossággal bír az adott társadalom tagjai személyiségének, egészségének és alkalmazkodási képességének alakulására, vagyis tulajdonképpen a társadalom milyenségére. A modern kor szüléskultúrája hasonlóképpen szabályozott és erősen ritualizált, ám alapvető szemléletében és céljaiban gyökeresen eltér a tradicionális felfogások többségétől.

Jelen dolgozatban azt kívánom felvázolni, hogy a napjainkban igen nagy port kavaráó otthonaszülés hogyan illeszkedik bele a szülésről kialakított képzeinkbe, milyen forrásokból táplálkozik, milyen jelentéseket hordoz, mi a mondanivalója a társadalomról a társadalom számára, miként jelent logikus láncszemet a szülés és születés kulturális szabályozásának sorában, illetve hogyan értelmezhető a körülötte kialakult laikus és szakmai nézeteltérés.

Mit jelent az otthonaszülés

Az előre tervezett otthonaszületést az úgynevezett alternatív szülemódok közé szokás besorolni. Az *alternatív* kifejezést témánkkal kapcsolatban nem egyformán értelmezi a születeseti szakma és a laikusok tábora, ám hogy valamelyest leszűkítsük elemzésünk tárgyát, az alábbiakban a kifejezés alatt azokat a születeseti eljárásokat értjük, amelyeknek szemléletmódját a *holisztikus* megközelítés szabja meg, ami ellentétben áll a szülés *technokrata-medikalizált* felfogásával.

Az iménti szélsőséges bináris oppozíciót az antropológus Robbie Davis-Floyd fogalmazta meg,¹ ám később a szerző felülbírálta saját kategóriáit, és bevezetett egy új, középutas kategóriát, a *humanista szemléletet*.² Ezek a szemléletmódok a kultúrára jellemző emberképről, illetve az ezt beágyazó világképről tudósítanak, amely a szocializáció folyamatán keresztül meghatározza, hogy a társadalom milyen viselkedésmódot vár el a szülő nőtől, az apától, a szűkebb és tágabb környezettől, továbbá a társadalom is ezen normák szerint viszonyul a szülés résztvevőjéhez.

A *technokrata szüléskultúra*, amely valamennyi ipusztriális társadalmat jellemez, legjellemzőbb vonásaként a szülés és születés minőségét a műszerekkel diagnosztizálható standardok alapján ítéli meg. Ez a hozzáállás nem ismeri el a szülő nő kompetenciáját saját szülésével kapcsolatban, s a bába tapasztalati tudásával szembe az orvos tanult tudását állítja. Ez a kategorizáló, szeparáló szemlélet szinte minden esetben szükségesnek tart valamilyen orvosi beavatkozást,³ ellentétben azzal az integráló megközelítéssel, amelyet Davis-Floyd *holisztikus szülésmodell*nek nevez. Ez a nőközponitú hozzáállás a kontrollt és a felelősséget az anya kezébe helyezi, nem választja ketté az anya és a magzat, illetve az anya és az újszülött érdekeit, akárcsak a test és a lélek szükségleteit sem, nem tartja az egyes születeket összehasonlíthatónak, s nagy hangúlyt helyez az individuális elvárásokra. A holisztikus értelmezés javarészt a hagyományos kultúrák jellemzője, ám a szülés rehumanizációját hirdető modern mozgalmak éppen a hagyományos szüléskultúrák pszichés megerősítő attitűdjeit, szerepkiosztását, kompetenciafelfogását és emberképét fedezik fel újra, s használják fel elemeit a modern tudomány vívmányaival karöltve. A *humanista szemlélet* a gyakorlatban is megvalósuló reformer kórházi szülésmodellek jól megragadható ideológiáját jelenti. Itt már megjelenik a pszichológiai kutatások eredményeinek beépítése a szülésmodellbe, ám a technokrata hierarchia és az intézmény ritualizált tisztelete továbbra is megmarad.

¹ DAVIS-FLOYD 1992, 160–161.

² DAVIS-FLOYD 2003, xviii–xxi (előszó).

³ Rutinszerű, vagyis megelőző beavatkozás alatt Davis-Floyd a szülés természetes folyamatába való mindenfajta beavatkozást ért, kezdve a nő szeparációjától (kórházba vonulás, elkülönítés a férjtől, szülés után a csecsemő szeparációja) a kórházi hálóing viselésén, a beöntésen, a borotváláson, a rutinszerű burokrepszésen, a fájáserősítésen és -gyengítésen, a gátmetszésen keresztül a pszichés szugesztív hatásokig. Ezeket a beavatkozásokat a technokrata szüléskultúra rituális státusmegerősítő eljárásainak tekinti.

Ezen kategóriákon és fokozatain belül gondolkodva tehát alternatív eljárásnak nevezhető Leboyer ún. *gyengéd szülés és születés módszere*,⁴ a *vízben vajúdás*, illetve *vízben szülés*,⁵ a gyógyszeres fájdalomcsillapítást helyettesítő – vagy inkább elhagyó – *alternatív fájdalomcsillapító eljárások*,⁶ az úgynevezett aktív szülés, ahol a szülő nőt semmilyen fizikai és pszichés megnyilvánulásában nem korlátozzák, a *tervezett otthonszülés*, illetve a ma már hazánkban szinte valamennyi szülészeti intézményben többé-kevésbé bevezetett *rooming-in rendszer*, ahol az újszülöttet teljes időben vagy részlegesen az anyával egy szobában helyezik el, illetve a *választott hozzátartozó* (többnyire a férj) *jelenléte* a szülésnél.⁷ Bár ez utóbbi kettő is heves szakmai vitákra adott okot az eljárás felvetése idején,⁸ kedvező hatását ma már senki nem vonja kétségbe, jöllehet az elmélet és a gyakorlati megvalósulás között olykor még ma is óriási szakadék tátong. Ezen alternatívák egymástól rendszerint el nem választható megoldásokat jelentenek, ám az átfedések igen változatosak lehetnek.

Ezen elméleti kereten belül tehát otthonszülés alatt azt értjük, amikor *„a várandós anya magzatát otthonában tervezi megszülni, ehhez orvosi-egészségügyi segítséget vesz igénybe olyanoktól, akik az otthonszülést bizonyos feltételek megvalósulása esetén támogatják. Az otthonszülés kategóriájába tartozik tehát az a jelenség is, ha valaki a fentieknek megfelelően készül szülésére, de bizonyos, a szüléssel kapcsolatos események miatt kórházban hozza világra magzatát. Nem tartozik a fenti otthonszülés definícióba az a kényszerű otthoni szülés, ha valaki valamilyen oknál fogva – legtöbbször a szülés hirtelen beindulása miatt – nem tud időben kórházba érkezni a szülés befejezte előtt, és otthonában hozza világra gyermekét, majd ezután kórházba megy. Ugyancsak nem tartozik a fenti otthon-*

⁴ LEBOYER 1975. Leboyer elméletének lényege az, hogy bár az anya szempontjait maximálisan figyelembe kell venni a szülés során, az éppen világra jött csecsemő helyzete a legkiszolgáltatottabb, ezért sokkal több empátiát, figyelmet, érzékenységet igényel, mint ami része a kórházi gyakorlatnak. Ennek megfelelően az újszülöttet csendben, melegben, félhomályban fogadják, hogy megkönnyítsék az átállást az anyai méh és a külvilág között, és amennyiben a csecsemő láthatóan egészséges, ahelyett, hogy azonnal egy sor rutinvizsgálatnak vetik alá, odaadják az anyának, a vizsgálatokat pedig később végzik el.

⁵ JOHNSON-ODENT 1994.

⁶ Alapműként DICK-READ 1933, 1959.

⁷ Ezzel kapcsolatban lásd az 1998. július 1-én hatályba lépett egészségügyi törvényt (CLIV. törvény, 11§(5): *„A szülő nőnek joga van arra, hogy az általa megjelölt nagykorú személy a vajúdás és a szülés alatt folyamatosan vele lehessen, a szülést követően pedig arra, hogy – amennyiben ezt az ő vagy újszülöttje egészségi állapota nem zárja ki – újszülöttjével egy helyiségben helyezze el.”*

⁸ BRADLEY 1974.

szülés kategóriájába azok szülése, akik szülésüket otthon szeretnék megvalósítani – általában azért, hogy terhességüket eltitkolhassák, de ehhez nem vesznek igénybe semmilyen orvosi-egészségügyi segítséget.”⁹ Ha a legtágabban értelmezzük azt az attitűdöt, amely az otthonszülés képviselőinek viselkedését jellemzi, akkor a technicizált, mesterséges módon befolyásolt életmódtól, a tömegkultúrától való elfordulásnak egy bizonyos típusáról beszélhetünk, illetve egy olyan tudatos szerepvállalásról, amely ezen elfordulást ideológiailag és a gyakorlatban részletekbe menően képes alátámasztani. Nem véletlen, hogy Magyarországon a 90-es évek legelején kibontakozó mozgalom első képviselői az értelmiség és az úgynevezett „zöldek” köréből kerültek ki.

Elemzésünk kapcsán nagyon fontos hangsúlyozni, hogy amikor az ipari társadalmak előre tervezett otthonszüléseiről beszélünk, egy modern, alternatív szülészeti gyakorlatról van szó, amely modern, alternatív ideológián alapszik. Nem a hagyományos paraszti társadalomból ismert motivációk mozgatják az otthon szülni kívánó párokat, hiszen míg az első esetben az adott kulturális-gazdasági-egészségügyi lehetőségek és keretek jelölték ki a szülés helyét, addig az otthonszülés-mozgalom tudatosan, a társadalmi konvencióknak ellentmondva fogalmazza meg új igényeit a legújabb tudományos kutatásokra hivatkozva. Ez a mozgalom is felülről, a felsőbb társadalmi osztályokból kiindulva építkezik, hiszen az ideológia kialakulásának feltétele volt az információhoz való hozzájutás lehetősége. Ezt adott esetben az idegen nyelvek ismerete és a tudományos szakterminológiák értelmezése, megértése, szakszerű használata jelenti. Az otthonszüléssel együtt járó alternatív életforma mintáit hasonló okok miatt ugyanezen populációban kereshetjük, amely a kultúraleszűródés mechanizmusain keresztül mára már a kevésbé kvalifikált társadalmi rétegekben is követőkre talált – bár ma is erősen túlréprezentált az otthonszülők között az értelmiség.

Hagyományos kontra alternatív

Az otthonszülés kapcsán ennek ellenére rendre felmerül a „hagyományos társadalmak” klasszikus otthoni szüléseinek és a mai, előre tervezett otthonszülések analógiája, mintegy azonosítva, egymásra utalva a reprodukciós technikák ezen módszereit. Ebben a szellemben íródott a Magyar Orvosi Kamara Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégiumának ál-

⁹ SZEBIK 2002.

lásfoglalása is az otthonszüléssel kapcsolatban 1999-ben: „*az otthoni szülések visszaállítása*¹⁰ *Magyarországon a technikai felkészültség, a kórházi sűrűség, a lakáviszonyok, a hiányos infrastruktúra mellett nem javasolható [...]*”¹¹

Meggyőződésem azonban, hogy két gyökeresen eltérő jelenségről van szó a „két” esetben, hiszen ha mindkét jelenséget társadalmi kontextusában vizsgáljuk, azonnal világossá válnak a motivációs, értelmezési, szimbolikus és mentális különbségek, amelyek a szülésről és az újszülöttről alkotott képzetek kapcsán ragadhatóak meg a legkönnyebben. Hozzáteszem, természetesen nem „kétféle” jelenségről beszélünk, hanem számtalan, kultúránként és történelmi időszakonként eltérő kulturális válaszról ugyanarra a kihívásra, ám mivel motivációs rendszerében mégiscsak feloszthatjuk az otthonszüléseket két nagyobb csoportra, a kategorizálás pontatlanságának tudatában a következőkben e két kategóriára fogok utalni. Megjegyzendő azonban, hogy a kategorizációt tovább bonyolítja az a populáris szóhasználat, amelyet a mai sajtóból az otthonszülés kapcsán megismerhetünk. Amikor a szüléssel foglalkozó szakemberek az ötvenes évek előtti állapotokról beszélnek, legtöbbször „régí” szülemódszereket emítenek, „hagyományos” alatt a kórházi szüléseket értik, s a népi hagyomány elemeinek felelvenítésére használják az „alternatív” kifejezést, jöllehet ez utóbbi inkább jelenti a modern neonatológia¹² és a perinatális pszichológia¹³ eredményeire támaszkodó módszerek alkalmazását.

A szülés társadalmi megítélésére, értelmezésére és interpretációjára alapvető hatással van a születésségítésben részt vevők kulturális értékelése és társadalmi szerepe. Ennek kapcsán nagy hangsúlyt kap a női segítő, a baba vagy szülemódszónő státusza és szakmai kompetenciájának társadalmi elfogadottsága, amely az egyik sarokpontot jelenti az otthonszülést legitimáló paradigmákban. Davis–Floyd egy előadására¹⁴ támaszkodva *poszt-modern bábáknak* nevezzük azokat a szülemódszónőket, akik megfogalmazzák az orvosi, medikalizált szülemódszél kritikáját, s alternatív módszereket keresnek a szülemódszél lebonyolítására, hangsúlyozva szerepükben a szülemódszél „kísérését” a „vezetés” helyett. A *modern bábáságba* tartoznak a medikalizált szülemódszél kiszolgáló szerepében működő szülemódszélőnők, akik a szülemódszél- orvos tekintélye alá rendelődnek, s feladatkörüket is ez szabályozza. A *bá-*

¹⁰ Kiemelés tőlem (a szerző).

¹¹ Magyar Nőorvosok Lapja 1999, (62) 233.

¹² = újszülöttgyógyászat.

¹³ = a születéssel kapcsolatos.

¹⁴ Az előadás a Párizsban 2003. november 6–10. között megrendezett Midwifery Today című bábakonferencián hangzott el. http://www.nandu.hu/magyar/utazasok/paris2003/paris03_6.htm

baság premodern formájának nevezhetjük mindazon elveket és gyakorlato-
kat, amelyek a medikalizáció¹⁵ előtt a szülés rendjét, azon belül pedig a
bábák szerepét jellemezték.

Az otthonszülés általam első csoportjának nevezett kategóriába tartoz-
nak tehát azok a megoldások, amelyek a hagyomány erejénél fogva, mint-
egy egyéb alternatíva híján, a kulturális norma részeként tekintik a szülés
helyszínéül a szülő nő otthonát (olykor szülei otthonát) vagy valamilyen
hagyományos szülőotthont. Ezen esetekben az alapmotiváció a társadal-
mi norma kényszerítő ereje, a nő választási szabadságának és döntési le-
hetőségeinek csaknem teljes hiánya. A klasszikus szülőotthon jellemzője,
hogy kizárólag szülésre specializált intézmény, ahol erre szakosodott bá-
bák, tehát női segítők vezetik le a születeket, akik nem rendelkeznek fel-
sőfokú, orvosi képzéssel. A szülőotthon nem ad helyt nagyobb sebészeti
beavatkozásra, és általában ügyeletes szakorvossal sem rendelkezik, így
ha orvosi segítségre van szükség, vagy hívnak egyet, vagy olyan egész-
ségügyi intézménybe szállítják a vajúdó nőt, ahol lehetőség van a műtét
elvégzésére. A szülőotthonoknak sokféle típusa ismert a világon, ám
Európában rendszerint a medikalizáció részeként jelent meg és képzett
átmenetet az otthoni szülés és a kórházi szülés között. Magyarországon
az 1940–50-es években, amikor a sebészetről levált a szülészet, és kialakult
a kórházi szülés gyakorlata, a központi irányítás nem tudta valamennyi
szülészeti eseményt ellátni, ezért szülőotthonokat hoztak létre.¹⁶ Ebben az
időszakban mintegy ötven szülőotthon működött hazánkban, de ezeket
a 90-es években tervszerűen felszámolták, éppen arra való hivatkozással,
hogy nem alkalmas sebészeti beavatkozásokra. Ez a hivatkozás már a kór-
házi szülési norma hatása alatt kapott jelentőséget, amikor a technokrata
szemléletmód már eluralkodott a szülésről való képzeletünkben. Erre az idő-
szakra szakadt el a szülésről való gondolkodás véglegesen a „szülés mint
természetes, szociális folyamat” felfogástól a „szülés, mint orvosi eset”
felfogás felé. A szülőotthonokban működő bábák már képzett szülésznők,
akik a hivatás szocializációja során elsajátították a technokrata szemléletmód
alapvető elveit, és ennek megfelelően végzik munkájukat.

Szakmai és társadalmi integrációjuk tekintetében a premodern és
posztmodern bábáknak a 20. század folyamán az ipari társadalmakban

¹⁵ A medikalizáció azt jelenti, amikor az orvostudomány olyan területekre is kiterjesz-
tette hatáskörét, ami addig nem tartozott bele (ilyen a születés és a halál, vagy az
időskor kulturális kezelése), illetve az a mód, ahogyan az egészségünkkel való tudat-
os és tervszerű foglalkozás a mindennapjaink gyakorlatává vált.

¹⁶ TIBA 2004.

sok szempontból azonos kihívásokkal kellett szembenéznük, hiszen jellemző módon valamilyen kisebbség igényeit elégitették ki. Ilyen premodern bábák például az Egyesült Államokban a fekete bőrű „granny midwives”, akik azért tudták fenntartani – a többségi társadalom által igen lenézett és a társadalombiztosítás által nem támogatott – praxisukat, mert a fehér szülészorvosok még a 20. század végén sem mindig voltak hajlandók ellátni fekete nőket, illetve a kulturális különbségekből adódó ellentmondásokat is csak ily módon képesek feloldani – pontosabban kikerülni. Magyar nyelvterületen a hagyományos vagy premodern bába feladata kevésbé a szülésfelkészítésben, hanem sokkal inkább a szülés alatt, illetve a szülést követő gyermekágyi időszakban kap hangsúlyt. A születéssel foglalkozó néprajzi irodalom szerint¹⁷ a hagyományos közösségekben, ahol otthon, bába segítségével szültek, az asszonyok a gyermekáldás előtt nemigen találkoztak a bábával, és a szülés előtt sokszor semmiféle ismerettel nem rendelkeztek a születés természetét illetően. A bába feladata sokkal inkább a szülésre, illetve a szülés utáni teendőkre korlátozódott.

Az általam modern otthonszülésnek nevezett csoportba tartozó szülemódok, illetve a modern születésházak gyakorlata tartozik a második kategóriába. Az ezek által használt módszereket és elveket besorolhatjuk a posztmodern bábáság körébe, utalva vele a bába központi, ám sok tekintetben új szerepére.

A modern otthonszülés feltétele tehát a bábáság posztmodern formájának elmélete és gyakorlata, annak megvalósulása, illetve az erre való társadalmi igény jelentkezése.

A posztmodern bábák szerepe sok tekintetben hasonlít a premodern bábák szerepéhez, amelynek hangsúlyozása az otthonszülés elleni kampány egyik fontos eszköze. Ezen érvelés hatékonyságát az biztosítja, hogy azon „mezítlás bábák” működésére utal, akik még akkor is tapasztalati úton szereztek meg szülészeti ismereteiket a 18. század végén, amikor a bábák munkáját már intézményes oktatáshoz kötötték, s akiről a korabeli orvosi szakirodalom és bulvársajtó igen negatív képet festett. A mai, posztmodern, tehát Magyarországon kizárólag az egészségügy keretein kívül működő bábák munkáját egybemossák ezzel a reprezentációval, ezáltal is azonosítva a modern otthonszülést a hagyományossal.

A hagyományos módszerekhez való visszatérést azonban nem maga az otthonszülés jelenti a maga naturalizmusával, hanem a nemi szerepekben, a kompetencia kérdésében és a nőbe, mint a reprodukció

¹⁷ BENEDEK 1998, 25–30., DEÁKY 1996, POLNER 1992, 393.

letéteményesébe vetett hitben megnyilvánuló, múltba nyúló változások. A baba hagyományos szerepéhez hasonló új szerepe újra a női közösség hangsúlyozását célozza. A szülés, mint a női tudás része, egy női ismeretanyag és cselekvéssor női körben való megismerése és megélése újfent női kérdésként kezeli a reprodukció folyamatát, biztosítva ezáltal az egyéni intimitást, amelynek hiánya, ezzel párhuzamosan pedig az orvos abszolút tekintélye az egyik legfontosabb szempontot szolgáltatja az alternatív szülés-mozgalom elindulásához.

Másfelől azonban a posztmodern, „alternatív” baba szerepe nagyban különbözik is a premodern, hagyományos baba-szereptől. A szülésre való felkészítés hagyományos módja többnyire a családi szocializáción keresztül történik, de sokkal inkább pszichés megerősítő, preventív és kollektív eljárásokról beszélhetünk, mintsem az egyéni cselekvést az egyén érdekében szabályozó, tudatos, a szabad választás lehetőségét felvillantó felkészítésről.

A posztmodern bábaság egyik legfontosabb jellemzője a felkészítésben való főszerep, annak igénye, hogy a szülőpárt és hangsúlyosan a várandós nőt individuálisan, egyéni érdekeit és lehetőségeit szem előtt tartva önállóságra, tudatos szerepvállalásra és öntrenírozásra oktassa, vagyis olyan képességeket fejlesszen ki a nőben, amely lehetővé teszi számára azt, hogy adott esetben akár egyedül is képes legyen megszülni gyermekét. Ez alapvetően egy biológiai ismeretanyag átadását és mély pszichológiai felkészítést jelent. A cél, hogy a várandós nő olyan szinten ismerje meg saját testének működését, a gyermek fejlődésének és születésének fiziológiai folyamatát, hogy képessé váljon megbízni teste természetes működésében, ismerje meg a kompetens magzat képességeit és élettani folyamatait, amely a minimálisra csökkenti a szüléstől való félelemből eredő gátlásokat, amely szükségszerűen lelassítja a szülés folyamatát. Ezen célok és a felkészítés módja nem nélkülözheti a pszichológiai perspektívát, hiszen a módszerek többsége is a perinatális- és újszülöttsz pszichológia kibontakozásának idejében született meg, illetve az anya fiziológiai aktivitásának sikerét is a megfelelő pszichés állapothoz köti.

Ennek megfelelően a posztmodern baba egyik legfőbb feladata és ismeretanyaga ezen pszichológiai ismeretekből táplálkozik, s ezért nincs sok átfedés és egyetértés a modern és a posztmodern bábák ismeretanyaga és munkatípusa között. Ez magyarázza meg, hogy miért éppen Geréb Ágnes személyéhez kötődik az alternatív bábaság magyarországi kibontakozása.¹⁸ Míg tehát a premodern baba a szülésvezetés módszereit

¹⁸ Dr. Geréb Ágnes szülész-nőgyógyász és pszichológus, a magyar otthoni szülés-mozgalom elindítója és vezéralakja, bár maga csupán úgy tartja, hogy egy jogos igényt

tartja döntő fontosságúnak, addig a posztmodern bába a szülésre való felkészítésben látja a szülés sikerének kulcsát.

A modern bábák a hivatás szocializációjában gyakorlatilag ugyanazokat a technokrata elméleteket sajátítják el, mint a szülésorvosok, így a szülészet medikalizációjában és technicizálódásában szintén fontos szerepet játszottak. Ám női mivoltuknak köszönhetően a szülés valóságának egy másik dimenzióját is ismerik, a szülésről való tudás egy másik komponensével is rendelkeznek, mint a többségében férfi szülésorvosok. Ez a magyarázata annak, hogy a szülészetben jelentkező szemléletváltásban, az alternatív módszerek bevezetésének szorgalmazásában, a rutinbeavatkozások csökkentésében olyan nagy szerepet játszanak.

A posztmodern bábaság Magyarországon is megjelent párhuzamosan a rendszerváltást követő liberalizációval, ám ma még korántsem vált az egészségügy, illetve a társadalom által elfogadott ellátási formává. Elsőként 2003-ban a Geréb Ágnes nevéhez köthető Alternatal Alapítvány szervezésében alakult meg alternatív, „posztmodern” bábaképző, amely a „holisztikus bábaság” alapelveiből táplálkozik. A holisztikus bábaság a holisztikus szülésmodell megvalósítására törekszik, amelynek egyik alapkritériuma a szülés helyszínének alternatív megválasztása. A „bábatanoda” célja független (önállóan is működni képes) szülésznők képzése.¹⁹ A bábatanoncok, vagy ahogy maguk nevezik, a bábainasok oktatása személyes felelősségen alapuló tutor-rendszerben működik, amely elméleti oktatáson kívül gyakorlati képzést is jelent, ennek megfelelően azonban évente csupán 2–3 bábainast képeznek, éppen a megfelelő szintű gyakorlati oktatás miatt.

Néhány évvel később egy másik szervezet is megalakult, a Független Bábák Szövetsége (később Országos Bábaszövetség), szintén a szülés alternatív módszereit megvalósítandó, a szülésznők kompetenciájának növelését követelő programmal, ám ez a vállalkozás már nem kizárólag otthonszülésekre specializálódik, sőt, célja inkább a szakma képviselői együttműködésének elősegítése.

A posztmodern bába tehát tanult, ám kifejezetten az alternatív szülésekre specializálódott. Alapismereteit a társadalom által hitelesként elfogadott intézményekben szerzi meg, de addig nem kísérhet például otthonszüléseket a mozgalom saját szabályai szerint, amíg egy újabb speciális képzésen át nem esik.

akar kielégíteni egy, a konvencionálistól eltérő szemléletmód érvényesítésével, nevezetesen a holisztikus szülészmód és bábaság bevezetésével.

¹⁹ <http://www.szules.hu/index.php?id=1713>

Az alternatív bábaság első és legfontosabb jellemzője a perinatális pszichológia által nyújtott ismereteken nyugvó magzattelfogás (ha úgy tetszik, emberkép), amely hosszú távú, a társadalom életminőségével kapcsolatos elméleteket alapoz meg. A korábbi nézetekkel ellentétben a magzati kompetenciával foglalkozó vizsgálatok szerint *„a magzatok képesek arra, hogy halljanak, lássanak, időérzékelésük és mozgásuk is megjelenik. Ez a mozgás nem egyszerűen sodródó, céltalan mozgás, hanem kommunikációnak tekinthető mozgásmintázat. Azzal a korábbi nézettel szemben, amely szerint az újszülött is csak gomolygó mintázatként érzékeli a külvilágot, ma már arról beszél a perinatális pszichológia, hogy már a magzatnak is van egy jól körülírt – és egyre inkább bizonyítható – egyénre jellemző affektív-kognitív stílusa. Továbbá: beszélhetünk perinatális fájdalomról, preferenciákról, érdeklődésről, tanulásról, emlékezésről, érzelmi viselkedésről, agresszivitásról, sírásról, mosolygásról, félelemről, tehát olyan érzelmekről, amelyek meglehetősen komplexek.”*²⁰

Bár a laikus felfogás szerint az otthoni szülés és az alternatív szülésmódok lényege az anya kényelme és a szülés élményszintű megélése, a holisztikus szemlélet szerint az újszülött érdekei állnak a középpontban. Az anya érdekei e felfogás szerint azonosak az újszülött érdekeivel, azt támogatják, következtetésként nem öncélúak. Azok a törekvések, amelyek az anya könnyű szülését célozzák, az újszülött „könnyebb” megszületéséről szólnak. Ez a könnyű szülés azonban a természetes folyamatokban való feloldódást jelenti, nem pedig külső beavatkozással segített „könnyítést”. A posztmodern bábaság a holisztikus szülésmodell kialakítva elutasítja a mesterségesen előállított és alkalmazott fájdalomcsillapító, szülésgyorsító szerek használatát, mert a magzatra nézve ezeket károsnak tartja. A feminizmus sodrában követelt fájdalomcsillapításnak, amely a nőt megszabadítja a szüléssel együtt járó fájdalomtól, a posztmodern bábaság nem tulajdonít pozitív hatást, maga a szemlélet azonban feltétlenül csak a feminizmus égisse alatt születhetett meg, elsősorban a szülésben részt vevők nemi szerepei kapcsán.

²⁰ VARGA-SUHAI-HODÁSZ 2002, 147.

A kognitív konfliktus

Bár valódi szakmai vitáról az otthonszülés kapcsán, a szó eszmecsere értelmében Magyarországon még mindig nem beszélhetünk, a nemzetközi terepen folyó vita²¹ hazánk értékkefeződéseire is hatással van. Bár a nézeteltérések többnyire a biztonság kérdése körül forognak, a valódi okok nyilván más területen is keresendők. Érdekes tehát azon elgondolkodni, hogy a szülés esetében, ahol valamennyi felelős szakember célja, hogy az egészséges anya egészséges újszülöttet hozzon a világra, továbbá valamennyiük számára hozzáférhetőek a szülés és születés minőségével kapcsolatos kutatási eredmények, vajon miért alakul ki már az alapkérdésekről²² is ádáz vita.

A megoldáshoz véleményem szerint részben a svéd szociálpszichológus, Berndt Brehmer *kognitív konfliktus-elmélete* járulhat hozzá,²³ aki a konfliktusok azon típusát elemzi, amely akkor támad, ha két személy vagy csoport azonos feladat és azonos információk birtokában különböző induktív ítélethez jut. Ez a fajta konfliktus elsődlegesen kognitív természetű, ami később tovább mélyül(het) érzelmi és motivációs konfliktussá, főleg, ha a konfliktust átélő felek gyanakvással fogadják a másik véleményét és túl nagy súlyt fektetnek a saját véleményük érvényesítésére. Ilyen kognitív konfliktusok igen gyakran fordulnak elő a politikai döntéshozatali munkában, a különféle szakértői, orvosi tevékenységekben, illetve általában

²¹ Megjegyzendő, hogy külföldi elemzők is általában azzal kezdik tanulmányaikat, hogy a téma aktualitását, a kutatások egyik fő feltárandó problémáját éppen az a tény jelenti, hogy jószerevével nem alakult még ki valódi párbeszéd a szülés technokrata és holisztikus felfogását képviselők között, ilymódon az alternatív szülemódokat hirdetők esetében egyelőre egy szubkulturális, sőt, deviáns szempontrendszerrel beszélhetünk, amely szemben áll az ipari társadalmak domináns értékeivel (DAVIS-FLOYD 2003, KITZINGER 2005). A nyugati világ helyzeti előnye témánkkal kapcsolatban tehát elsősorban abban rejlik, hogy míg nálunk szinte tökéletesen hiányoznak az ezirányú kutatások (kivételt jelent az ELTE Kísérleti Pszichológia Tanszéke), az USA-ban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban, Oroszországban már több évtizedes múltra tekint vissza a szülés-születés társadalmi-minőségi vizsgálata, amelyek fő kérdéseit a szülés-születés természete és a posztmodern értékek konfliktusa, illetve a szülés terén megfigyelhető rehumanizációs törekvések társadalmi elemzése jelenti. (például CRAVEN 2005, 16–19. o, KLASSEN 2001, PETERSON 1984, 37–41. o, RIVKIN-FISH 2004, 281–304.)

²² Hogyan értelmezhető a szülés, milyen jelentéseket hordoz, természetes vagy potenciálisan patológiás folyamatként kezelendő-e, ki a felelős az újszülöttért, milyen technikai és milyen lelki feltételei vannak a szülésnek, ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz?

²³ BREHMER 1976, 985–1003.

a csoportos döntéshozatali helyzetben.²⁴ Esetünkben – ha eltekintünk az olyan kézenfekvő magyarázatoktól, amelyek az orvoslásban igen mereven uralkodó hierarchia kritikájában, az orvosi tekintély féltésében vagy a csoport értékeinek preferálásában, ennek következményeként pedig az eltérő értékek elutasításának szociálpszichológiai tényében rejlenek, – akkor értelmezhetjük a vitát a múltból, illetve a preferált kultúrából hozott minták torzító hatásának is, amely a véleményalkotásban a kutatási anyagok értelmezését nagyban befolyásolja. A preferált minták, amelyek a nemi szerepekkel, a generációváltásban megjelenő konfliktusokkal, illetve a történelmi-politikai helyzetből és ideológiából táplálkozó értékekkel vannak összefüggésben, a szülés kapcsán alkalmasak egy olyan modell felrajzolására, amely alátámasztja Brehmer elméletét.

Magyarországon a szocialista éra alatt az emberek igen kevésbé gyakoroltak kontrollt a saját életük felett, s az individualizmus hiánya az életmódbeli választásaikat nagyon erősen behatárolta. A humán értékek, az egyéni kezdeményezőkészség nem képviseltek értéket a kollektív identitás szempontjából.²⁵ Bár a szocializmus meghirdette a nők emancipációját, az egyenjogúság kimerült a munkapiac megnyitásában, abban az elvben, hogy a nő képes a hagyományosan férfimunkának tartott tevékenységeket ellátni, ám döntési szabadsága jószerével továbbra is csak elmélet maradt. Magyarországon szintén ez a történelmi időszak volt a medikalizáció kiteljesedésének ideje, vagyis amikor az orvostudomány olyan területekre is kiterjesztette befolyását, amelyek addig nem tartoztak hatáskörébe, bár a folyamat már a 20. század elején megkezdődött. Ebbe a körbe tartozik az idősgondozás, a halál és a születés jelenségének orvosi folyamatként való felfogása és interpretációja.

Ez az az időszak, amikor a Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollegium jelenlegi tagjainak (23 fő, kizárólag férfiak) többsége a szakma által képviselt értékeket, normákat és viselkedési modelleket az orvosi szocializáción keresztül elsajátította, kialakult orvosi én-képe, majd több évtizeden keresztül ennek megfelelően űzte hivatását, amit a hierarchiában betöltött egyre magasabb státusz és a csoportidentitás kohéziós hatása mindinkább megerősített. A rendszerváltás és az azzal együtt járó szellemi áramlatok bezúdulása az országba logikusan vezetett számtalan eszmei és hatalmi konfliktushoz, amelyek szükségszerűen értékkonfliktusként értelmezhetőek.

²⁴ VÁRINÉ 1987, 198–205.

²⁵ VÁRINÉ 1987, 86–90.

A szülés területén megjelent a szüléséért felelősséget vállalni akaró, ezzel párhuzamosan pedig döntési jogot követelő nő, amely párosult a fogyasztói jog²⁶ iránti egyre határozottabb igénnyel, amely mind az *individuum mint érték* megjelenéséből táplálkozott. Ez több ponton állt ellentétben a „hagyományos” normákkal. Az addig a hierarchiában egyértelműen feljebb álló férfi orvossal szemben a szülő nő volt az, aki itt-ott, de egyre határozottabban és gyakrabban olyan igényeket támasztott az orvossal szemben, ami nem fért bele az addigi szerepkiosztásba, ráadásul többnyire laikus szerepkörben megjelenő nők fogalmazták meg érveiket a szakmai érvekkel szemben – orvosi kérdésekben. Bár ezen igények maguk is tudományos kutatásokra támaszkodtak,²⁷ olyan új, gyakorta pszichológiai nézőpontokat vittek be a szülés orvosi folyamatába, amely alapvető szemléletváltást igényelt a szakmai berkeken belül, ami azonban éppen az erős hierarcia és centralizáltág okán csak igen-igen lassan képes megvalósulni, változni. A konfliktust súlyosbította, hogy azon túl, hogy a konkrét szülészeti helyzetekben a férfi orvossal szemben fellépő egyén nő, jellemzően egy-két generációval fiatalabb is, mint az, akivel szemben követeléseit megfogalmazza.

Ezek a konfliktushelyzetek a kórházi gyakorlatban rendszerint rejtve maradnak, csak a szélsőséges esetek kerülnek napvilágra, ha a sajtó közlésre méltónak találja őket, ám a közbeszédben mégis közös tudásunk részévé vált. A helyzet az olyan esetekben éleződött ki, amelyek révén végül kiszakadt egy mag a hivatalos szülészeti intézményes kereteiből, az előbbitől eltérő ideológiát, gyakorlatot és intézményes kereteket alkotva. Bár hazánkban a szülések csupán 1 százaléka tartozik a fent vázolt otthonszülés kategóriába, éppen intézményesülése (alapítványként való működése, szakmai szervezettsége, nemzetközi szakmai kapcsolatrendszere, támogatói köre) miatt elégíti ki a kognitív konfliktus feltételrendszerét, és tartja fenn heves viták lehetőségét.

Sági Matild az orvosi hivatásrend kialakulásának elemzése kapcsán mutat rá a társadalmi presztízs, a szakmai szocializáció, a merev hierarchia és a bizonytalanság, továbbá az orvosi hivatás szekularizációja és a magasabb szintű laikus befolyás között fennálló szoros összefüggésre.²⁸

²⁶ A kórházi szolgáltatást igénybe vevő fogyasztó.

²⁷ Gondoljunk itt a szülésben a férj - vagy más hozzátartozó - aktív részvételére, amelynek pozitív hatása a legtöbb esetben ma már megkérdőjelezhetetlen, a háton fekvés való szülés, a beöntés, a borotválás szükségességének megkérdőjelezésére, a vajadás alatti mozgás, a korai mellretétel vagy az igény szerinti szoptatás követelésére.

²⁸ SZÁNTÓ-SUSÁNSZKY 2002, 77-97.

Úgy találta, hogy az olyan foglalkozások esetében, ahol nagy a bizonytalansági faktor és a cselekvés sikerét nagy érzelmi feszültség kíséri, mágikus hiedelmek és gyakorlatok alakulnak ki. Ezek a mágikus eljárások a szereplők önbizalmának megerősítését szolgálják azokban az erős érzelmetől fűtött helyzetekben, amelyekben nagy energiabefektetéssel és speciális ismeretek birtokában lehet változást elérni, de a bizonytalansági faktor miatt nem lehet a biztos eredményt garantálni. E mágiának alapja lehet valamifajta természetfeletti erőben való hit, de a tudományos eredményekbe vetett hit is.²⁹ Ezeket a hiedelmeket és gyakorlatokat Davis-Floyd szimbolikus ritualizációnak nevezi.³⁰ Véleménye szerint az orvosi eljárások ritualizációjára a szülészetben (és általában is) azért van szükség, mert ha az embert extrém stressz éri (és a várandósság, illetve a szülés pszichológiai értelemben normatív, biológiailag determinált pszichológiai krízishelyzetként értelmezendő, hiszen alapvető testi-lelki változások zajlanak a nő szervezetében³¹), hajlamos diszfunkcionalitásba süppedni, és elveszíti a valósággal való kapcsolatát. Ebben a helyzetben a rítus stabilizálhatja az egyén helyzetét azzal, hogy megoldásokat kínál. Erre a folyamatra Davis-Floyd a *kognitív stabilizáció* kifejezést használja, amely arra utal, hogy a rítus összekötő kapocsként működik a kogníció és a káosz között, azáltal, hogy a valóságot úgy láttatja, mint ami egybevág az elfogadott kognitív kategóriákkal. Előadni egy rítust tehát annyi, mint helyreállítani a fogalmi rendet.³² A szülés, mint átmeneti rítus, szimbolikus üzenetet közvetít, amelyek a kultúra legalapvetőbb értékeiről és képzetéről szólnak. Ezek az értékek ma az európai 17. századi tudományos forradalom valóságmodelljéből merítenek. A mechanisztikus modell kulturális elfogadása együtt járt az organikus vallási rendszer széttöredezésével, ami addig fogalmi keretet biztosított az európai társadalom számára. Mivel azonban az emberi test nem felel meg a mechanikus működés elvének, a nyugati orvoslás arra törekszik, hogy belekényszerítse a testet a domináns világnézetbe, vagyis amennyire lehetséges, igyekszik mechanikusan felfogni és értelmezni a testet és annak működését.³³ A szülést és születést, mint ami az egyik társadalmi státuszról átvezet a másikba, minden társadalom ritualizálja, s egyéni élményét az átmeneti rítusokon keresztül generalizálja. Ez azt sugallja, hogy a transzformáció nem a ter-

²⁹ MALINOWSKI 1948. Idézi Sági (In: SZÁNTÓ-SUSÁNSZKY 2002, 78.)

³⁰ DAVIS-FLOYD 2003, 7-10. és 44-48.

³¹ TIBA 2004, VARGA-SUHAI-HODÁSZ 2002, 14.

³² DAVIS-FLOYD 2003, 12-13.

³³ Uo. 44-46.

mészet, hanem a társadalom által megy végbe. A hosszú és egyetlen más szakma képzéséhez sem hasonlítható orvosi képzés – szintén mint átmeneti rítus – arra szocializálja a leendő orvosokat, hogy vallott és gyakorolt értékeik a társadalom ebbéli értékrendszerét reprezentálják.³⁴

A jövő útjai

A szülés alternatív módjainak megértése tehát új látásmódot kíván. Az otthonszülést valós választási lehetőségként legitimálni kívánó elképzelések azon alapszanak, hogy első lépésként nem a kórhában szocializálódott szakszemélyzet tevékenységi körét kell megnövelni, hanem kifejezetten az otthonszülésre specializálódott szakemberek képzését kell legitimálni és bővíteni. Ez azon az alapálláson nyugszik, hogy „az alacsony technológiát” alkalmazó szolgáltatás, a holisztikus szemlélet, a szülés folyamatának beavatkozás nélküli, illetőleg minél kevesebb, és a „medikalizált” születésvezetés során alkalmazott eljárásoktól eltérő közbelépéssel történő kísérése, a szülő nő egyedi igényeinek felismerése és támogatása nem az „ugyanabból kevesebbet” elve alapján viszonyul az akadémikus orvoslás szülész-nőgyógyászati modelljéhez, hanem más paradigmára épül.³⁵

³⁴ DAVIS-FLOYD 1987, 288–318.

³⁵ Szempontok az intézeten kívüli szülés magyarországi feltételeinek kidolgozásához (2003. május 1.) www.szules.hu/index.php?id=1711&cid=24047

Felhasznált irodalom

- BENEDEK 1998 = BENEDEK H. Erika: Út az életbe. Világképelemzés csángó és székely közösségek születéshez fűződő hagyományai alapján. Kolozsvár, Stúdió Könyvkiadó, 1998.
- BRADLEY 1974 = Robert A. BRADLEY: Husband-Coached Childbirth. Harper and Row, New York, 1974.
- BREHMER 1976 = Berndt BREHMER: Social Judgement Theory and the Analysis of Interpersonal Conflict. Psychological Bulletin 1976 (83)6, 985-1003 old.
- CRAVEN 2005 = Christa CRAVEN: Is Reproductive Healthcare Access a "Consumer Rights" Issue? Anthropology News, January 2005. 16-19. old.
- DAVIS-FLOYD 1992 (2003) = Robbie DAVIS-FLOYD: Birth as an American Rite of Passage. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1992 (2003)
- DEÁKY 1996 = DEÁKY Zita: A bába a magyarországi népi társadalomban. (18. század vége - 20. század közepe). Budapest, Centrál Európa Alapítvány, 1996.
- DICK-READ 1933 = Grantly DICK-READ: Natural Childbirth. Heinemann, London, 1933.
- DICK-READ 1959 = Grantly DICK-READ: Childbirth without Fear: The Principles and the Practice of Natural Childbirth. Harper and Row, New York, 1959.
- JOHNSON-ODENT 1994 = Jessica JOHNSON - Michael ODENT: Mindannyian a víz gyermekei vagyunk. Budapest, Biográf, 1994.
- KITZINGER 2005 = Sheila KITZINGER: The Politics of Birth. Elsevier, 2005.
- KLASSEN 2001 = Pamela E. KLASSEN: Blessed Events: Home Birth and Religion in America. Princeton, Princeton University Press, 2001.
- LEBOYER 1975 = Frederick LEBOYER: Birth without Violence. New York, Alfred A. Knopf, 1975.
- MALINOWSKI 1948 = Bronislaw K. MALINOWSKI: Magic, Science and Religion. Boston, Mass, Beacon Press, 1948.
- PETERSON 1984 = Karen J. PETERSON: Attending Birth at the Margins: the "Midwife Problem". Medical Anthropology Quarterly, 1984 (15)2 37-41. old.

- POLNER 1992 = POLNER Zoltán: A szülés hiedelmei. In: NOVÁK L. (szerk.): Hiedelmek, szokások az Alföldön. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1992. 391–400. old.
- RIVKIN-FISH 2004 = Michele RIVKIN-FISH: Change Yourself and the Whole World Will Become Kinder: Russian Activists for Reproductive Helath and the Limit of Claims Making for Women. Medical Anthro-pology Quarterly 2004 (18)3 281–304. old.
- VARGA-SUHAI-HODÁSZ 2002 = VARGA Katalin – SUHAI-HODÁSZ Gá-bor: Szülés és születés: lélektanon innen és túl. Budapest, Pólya, 2002.
- SZÁNTÓ-SUSÁNSZKY 2002 = Szántó Zsuzsa és Susánszky Éva (szerk.): Orvosi szociológia: egyetemi tankönyv. Budapest, Semmelweis, 2002.
- VÁRINÉ 1987 = VÁRINÉ Szilágyi Ibolya: Az ember, a világ és az értékek világa. Budapest, Gondolat, 1987.
- A Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégium állásfoglalása a tervezett otthonszülésről. Magyar Nőorvosok Lapja 1999 (62) 233.

Internetes források

- SZEBIK 2002 = SZEBIK Imre: Megjegyzés a Magyar Orvosi Kamara Szülészeti és Nőgyógyászati Szakmai Kollégiumának 2002. január 18-i állásfoglalásához az otthonszülésről. www.babaszovetseg.hu/miniszterium5.htm 2002.
- TIBA 2004 = TIBA János: Alternatív szülés, otthonszülés, reformszülés. Mi a hagyományos? <http://www.szuleset-hete.hu/cikk.php?id=97&id=45428>
- http://www.nandu.hu/magyar/utazasok/paris2003/paris03_6htm
- <http://www.szules.hu/index.php?id=1711&cid=24047>

NAGY EDIT

GAZDASÁGI SZABOTÁZS ÜGYEK JOGI HÁTTERE ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS (1946–1948)

A második világháborút követően a pusztulás felmérése, a károk helyreállítása, a gazdasági élet, a termelés megindítása, azaz az újjáépítés volt az ország legfontosabb feladata. Az alapvető termelési eszközökből, gépekből, nyersanyagokból és élelmiszerekből való hiány a háborús viszonyoknál is szigorúbb készletgazdálkodást követeltek. Ez a termelés megindításának és folytonosságának biztosítása mellett a lakosság legalapvetőbb szükségletei kielégítésének biztosítását szolgálta. A kormányzat – már az infláció kezdetén – a háborúban alkalmazott kötött gazdaság bevezetésével próbálta a kialakult helyzetet kezelni. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy a kormány és a minisztériumok rendeletekkel próbálták a piaci viszonyokat befolyásolni. A kiegyenlített ellátás érdekében rendeletileg maximálták a fejadagokat, majd bevezették országos szinten a jegyrendszert. Az élelmiszerhiányt magánúton ellensúlyozni próbáló, s főként város–falu viszonylatban mindennaposá lett áruért árut cserekereskedés is gyorsította a pénz elértéktelenedését.

A kormány beszolgáltatási politikája nem ösztönözte a termelőket, akik ebben a helyzetben a szabad- (fekete) piacon igyekeztek áruikat értékesíteni. A városi lakosság a pengő értéktelenedésével saját értékeit (valuta, ékszer) használta cserealapnak. Nagyarányú feketepiac alakult ki, mely nem előidézője, hanem következménye lett az ellátási hiányoknak a gazdasági élet minden területén.¹

Válasz a feketepiacra: Gazdasági Rendészeti Osztály

A szabályozási rendszer ésszerűtlenségei miatt a törvénysértések száma megnőtt, a hatóságok folyamatosan ellenőrizték a szabályok betartását és szankciókkal sújtották a szabályszegőket. Ezt a feladatot látta el 1945 tavaszától a Budapesti Közélelmezési Kormánybiztosság

¹ A közellátás gondjait érzékelteti, hogy a legnehezebb, 1945–46. gazdasági évben az 1938. évi fogyasztáshoz viszonyítva 45 százalékos készlethiánnyal kellett megküzdeni. PETŐ-SZAKÁCS 1985, 44–47., 60.

mellett a Közellátási Ellenőrzési Főcsoport (közellátási rendészet), majd az 1945 őszen megalakított Gazdasági Rendőrség.²

Már 1945 tavaszán felvetődött egy olyan hatóság felállításának a terve, melynek feladata a gazdasági közállapotok javítása lett volna. Először Fogarass József a közellátási rendészet vezetője, majd néhány hónappal később Fehér Lajos a Politikai Rendészeti Osztály helyettes vezetője fogalmazta meg javaslatait Gazdasági Rendészeti Osztály (GRO) feladatairól. Fehér a következő pontokat javasolta és továbbította Erdei Ferenc belügyminiszternek:

„1. A múlttra vonatkozóan

a) A gazdasági és politikai vonatkozású háborús és népellenes bűncselekmények felderítése

b) A demokratikus újjáépítés biztonságára aggályos, a múltban fasiszta magatartást tanúsító személyek elleni alapos nyomozás és kellő nyomozati adat alapján közigazgatási eljárás lefolytatására vonatkozó javaslat megtétele.

2. A jelenre és a jövőre vonatkozóan

a) A gazdasági és hitelélet, a termelési rend – különös tekintettel az újjáépítésre és a jóvátételi szállításokra – politikai szempontból való ellenőrzése, a fennálló és feltehetően még hatályba lépő jogszabályok alapján.

b) Ezen jogszabályokba nem ütköző, de a gazdasági életben akár bűnös szándékból, akár e nélkül is a termelés folytonosságát, az újjáépítés biztonságát veszélyeztető (szabotázs)elemeknek a gazdasági életből közigazgatási úton való eltávolítása.

3. Személyi és cégnyilvántartás vezetése: E nyilvántartásban feldolgozandók: az alosztály teljes ügyirata, Baross Szövetség, Magyar-Német Kereskedelmi Kamara és hasonló szervezetek teljes anyaga, a gazdasági vállalatoknál, Kereskedelemügyi, Iparügyi, Pénzügy-, Földművelésügyi Minisztériumban igazoltak adatai.

4. Jelentősebb fasiszta eredetű gazdasági vagyontárgyak felkutatása: olyan német vagy fasiszta eredetű tőkék, vállalatok, vagyonok vagy vagyontárgyak felkutatása, amelyek akár álcázva, illetve színleges elidegenítési szerződéssel tovább-

² Az 1945 tavaszán életre hívott „egységes” államrendőrség mellett négy, a következő években fontos szerepet játszó, egymással rivalizáló karhatalmi hatóság alakult meg, igen széles jogkörökkel és befolyással. Ezek a következők voltak: Politikai Rendészeti Osztály – Budapest (1945. február 2. – Péter Gábor); Politikai Rendőrség – Debrecen (1945. február – Tömpe András); Katona Politikai Osztály (1945. március – Pálffy György); Budapest Főkapitányság Gazdasági Rendészeti Osztálya (1945. szeptember – Villányi András) MOLNÁR 2003, 295.

ra is arra illetéktelen kezekben vannak és nem az újjáépítés szolgálatában állnak. Ezeknek az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához való egyidejű bejelentése mellett szükség esetén az illetékes szakminiszternek az újjáépítés szolgálatába való állítás végett leendő átadása.

5. Rendelet tervezetek szerkesztése.”³

A GRO feladata gyakorlatban a közélémezéssel, közellátással kapcsolatos visszaélések (árrágitás, áruvisszatartás stb.) volt. Ellenőrizték, hogy a kereskedők eleget tettek-e bejelentési kötelezettségeiknek, tudják-e árukészletük eredetét igazolni. Razziákat tartottak, ha kellett nyilvános helyeken embereket motoztak meg, joguk volt árut lefoglalni, üzleteket, éttermeket bezárni, személyeket letartóztatni. Szintén a szervezet feladatai közé tartozott a hatalmas mértékű csempészet visszaszorítása is.⁴

A büntettek vagy vétségek nyomozati anyagát az ún. Valutaügyész-ségre⁵ küldték át, ahol megtörtént a vádemelés. Az ítéleteket az Uzsorabíróság⁶ hozta meg, melyek közül a leggyakoribb az internálás volt.⁷

Jogi eszközök és az igazságszolgáltatás

Az igazságszolgáltatásnak szüksége volt törvényekre, rendeletekre. Ezek a jogi eszközök védték a kialakuló gazdasági rendet – többek közt a szabotálók (feketézők, árrágitók, csempészek stb.) ellen –, és biztosították a gazdasági és pénzügyi rendszer védelmét, illetve a közellátás rendjét.

³ MOL XIX-B-1-r (1945) 3. d. 119.

⁴ A Gazdasági Rendőrség azonban nem csak a bünt üldözte, de export-import cégein keresztül maga is részesült a feketezésből származó haszonból. Embereik kulcsfontosságú szerepet töltöttek be a szervezett csempészésben. Széles körű besúgó hálózatot működtettek. BACZONI 2002. 14.

⁵ Budapesti Államrendőrség Fizetési Eszközökkel Elkövetett Bűncselekmények Osztálya.

⁶ Kizárólag árrágitással és valutáris bűncselekményekkel kapcsolatban hozott ítéletet.

⁷ Egy fővárosi törvényhatósági bizottsági ülésen az egyik képviselő azt kérte számon a rendőrfőkapitánytól, hogy miért a rendőrség dönt az internálási jogról. „Az internálás jogát a független magyar bíróságra és nem a közigazgatási hatóságra kellene bízni” – mondta Kabakovics József dr. Ezután a kávéházi razziák során történeteket kifogásolta. „Lehetetlen állapot, hogy kivétel nélkül mindenkét előállítsanak, akár találjanak náluk idegen valutát, akár nem és utána egész éjszakát tartsanak őrizetben a toloncházban embereket mindaddig, amíg az igazoltatási eljáráson túl nem esnek.” A főkapitány válaszában hangsúlyozta, hogy az igazoltatásokat a gazdasági rendőrség végzi. KIS ÚJSÁG 1946. június 19. 4.

1945–48 között a szabotázsnek nevezett törvényi tényállások nem tartalmazták a célzatot, mint a szándék irányára mutató többletet. A bírói gyakorlat különbözően kezelte a joghézagot. Esetenként az 1946. évi VII. törvényben meghatározott demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés fennforgását állapították meg, amikor az államrend gyengítésére irányuló népgazdasági mértékben is jelentős kár következett. A bíróságok ítélkezési gyakorlata alakította ki a célzat, illetve a politikai motívumok fennforgásának követelményeit. Mivel a politikai motívumok, ellenséges beállítottságra utaló adatok az elkövetőknél rendszerint bizonyítottak voltak, gyakorlatilag a kisebb súlyú gazdasági bűntetteket is a legsúlyosabb megítélésű szabotázsaként értékelték.

Elsőként kell megemlíteni az 1945 októberében megjelent 7160/1945. ME. rendeletet az arany- és valutaszabályozásról, mely rendelkezés miatt legálisan nem lehetett a lakosság birtokában külföldi fizetőeszköz. Ugyanekkor jelent meg a 9480/1945. ME. rendelet, mely a közszükségleti cikkek engedély nélküli kivitelének megtorlására, – ezáltal forintrontásra – halálbüntetést írt elő.⁸ Az 1945-ös választások után az országgyűlés igyekezett eleget tenni törvényhozói kötelezettségének.

„A nemzeti kormány részére rendeletek kibocsátására adott felhatalmazásról” szóló 1946. évi VI. törvényben a Nemzetgyűlés felhatalmazta a kormányt, hogy rendeletet adhat ki az „állam gazdasági pénzügyi és közigazgatási rendjének biztosítása érdekében, [...] különösen az államháztartás egyensúlyának helyreállítására és a közellátás biztosítására”. Ezt követte az 1946. évi VII. törvény, mely a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szólt.⁹ Az országgyűlés egyhangúan fogadta el a törvényjavaslatot 1946. március 12-i ülésén. A javaslat ismertetése során elhangzott, hogy a törvényjavaslat abban különbözik az eddigi törvényektől, hogy fő céljának tekintette a népi demokrácia megvédését mindenféle támadással szemben. A törvényjavaslat célja és rendeltetése kifejezetten a jobboldal ellen irányult, mivel alkotói szerint a magyar demokráciát csakis jobb felől fenyegeti veszély. A törvényben felsorolt bűncselekmények különleges népbírói tanácsok elé kerültek. A demokrácia és köztársaság megdöntésére irányuló mindenfajta cselekményt büntette, valamint egyformán büntette a kezdeményezőt, a szervezőt és az anyagi támogatót.

A parlamenti vita során voltak, akik kifogásolták a rendszabályok szigorúságát illetve a szabadságjogokat féltették a törvénytől. Ezeknek a

⁸ MAGYAR KÖZLÖNY 1945. 153. sz.

⁹ A kortársak „hóhértörvény”-nek is nevezték. E törvény alapján 1946–1950 között közel hatezer főt marasztaltak el. MEZEY 1996, 114.

kétéltelőknek a Magyar Kommunista Párt (MKP) azzal replikázott, hogy a törvény *„a magyar demokrácia legjobb hagyományaira támaszkodik, arra a szellemre ami a magyar demokrácia őseit és legjobbjait jellemezte a nép ellenségeivel szemben. A magyar demokrácia nem akar weimari demokrácia lenni, tanult a puha demokráciák példájából, és ez a törvény ennek a tanulságnak egyik gyümölcse.”*¹⁰

A kommunista párt részéről Horváth Márton vezérszónok a következő gondolatokat fogalmazta meg a törvénnyel kapcsolatban: *„Az egy évvel ezelőtti felszabadulás utáni napokban is a kommunisták voltak azok, akik a rendet biztosították. A rend megőködésénél a kommunisták és a munkáspártok előtt csak egy szempont lebeg, hogy ez valóban demokratikus rend legyen. Köztársaságunk megőködéséhez nem elegendők a törvények. [...] Ezt csak úgy érthetjük el, ha tovább haladunk a demokratikus fejlődés útján. Ezért örömmel üdvözöljük, hogy a demokratikus pártok követeléseit a Kisgazdapárt nagy többsége is elfogadta. [...] Minden magyar demokratának egyformán érdeke a közigazgatás megtisztítása a bankok ellenőrzése és az államosítás végrehajtása.”*

Egy másik képviselő hozzászólásában hangsúlyozta, hogy meg kell állítani a belföldi és külföldi rémhírterjesztőket, hiszen az ipari munkás-ság várja a bankok, bányák és kulcsiparok államosítását. *„Készek vagyunk felvenni a harcot azokkal, akik megint a nagybirtokosok és nagytőkések befolyását akarják megerősíteni. De készen vagyunk arra is, hogy ezt a harcot minden őszintén demokratikus párttal együtt vígyük győzelemre.”*¹¹

1946. augusztus 1-én a forint bevezetésével egyidejűleg lépett hatályba a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 8810/1946 M.E. sz. rendelet, amely egységes szerkezetbe foglalta össze a gazdasági jellegű bűncselekményeket, az árdrágítói visszaéléseket, a közellátás érdekeit veszélyeztető cselekményeket és a forint értékállandóságát biztosító rendelkezéseket. E rendelet a szándékosság mellett a gondatlan elkövetést is büntette, sőt a halálbüntetést is kilátásba helyezte és az előkészületét is büntetni rendelte.

1947. évi XXXIV. törvény 6. §-a szerint népellenes bűnös, aki *„az újjáépítés vagy jóvátételi kötelezettség szempontjából jelentős üzem felelős vezetőjének önálló intézkedésre vonatkozó tevékenységét, ha az ország újjáépítéséhez, illetőleg a jóvátételi kötelezettség zavartalan teljesítéséhez fűződő érdekeket szándékosan sérti vagy veszélyezteti”*. Büntetőeljárás az illetékes miniszter feljelentésére indulhatott.

Az 14.200/1947. számú kormányrendelet az első három éves terv indulásakor – 1947. augusztus 1-jén jelent meg – és a szabotázs jellegű cselek-

¹⁰ SZABAD NÉP, 1946. március 13. 3.

¹¹ SZABAD NÉP, 1946. március 13. 3.

ményekkel szemben kívánt védelmet nyújtani.¹² A Büntetőtörvénykönyv külön foglalkozott a gazdálkodás rendjét sértő büntettekkel így az árdrágítással és a közellátás érdekeit veszélyeztető büntettekkel is, de a hangsúlyt a társadalmi tulajdonban lévő gazdasági eszközök és javak tervszerű és hatékony felhasználását akadályozó magatartásokkal szembeni büntetőjogi védelemre helyezték (pazarló gazdálkodás, gazdálkodással kapcsolatos kötelességek, népgazdaság megkárosításának büntette).¹³

Általánosságban az 1945 után Magyarországon felállított bíróságokról elmondható, hogy az átmeneti időszakban az átmeneti igazságszolgáltatást képviselték. Hatékonyságukat is befolyásolta a háború utáni zűrzavaros helyzet. A háborús bűnösök felelősségre vonásával megkezdődött, majd a kommunista hatalomátvétel után kiteljesedett a bíróságoknak a nyílt, politikai célokra való felhasználása. Ezeknek a bírósági tárgyalásoknak elsősorban az volt a feladatuk, hogy egyfelől elrettentő célzattal, másfelől nevelő szándékkal normákat, értékeket mutassanak fel az új körülmények között.¹⁴

A háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásáról szóló, 1945. január 25-én kiadott 81/1945 M.E. rendelet felállította a népbíróságokat és ezek fellebbezési fórumát, a Népbíróságok Országos Tanácsát. Az új típusú bíróságok a törvényszékek székhelyén működtek. Tanácsvezetőiket az

¹² Az első 5 éves terv indulásának időszakában lépett hatályba az 1950. évi IV. törvény, a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről. Itt jelenik meg először az aktív és a passzív szabotázs fogalma. (Aktív, ahol a káros eredmény azonnal bekövetkezik, míg a passzív, a munkaköri kötelezettség célzatos nem teljesítése, a tökebefagyasztás, a kártevő célzattal történő gazdálkodás. Az aktív szabotázs kivételével a büntettek ügyében a büntetőeljárást csak az érdekelt főhatóságok feljelentésére lehetett indítani.) Az 1949 utáni szabotázs ügyek jogi hátterét – mely több szempontból eltér a koalíciós időszakétól – egy másik tanulmány taglalja.

¹³ A második világháborút követő első időszakban még hatályban volt – néhány paragrafus kivételével – a Csemegi-kódex általános és különös része. (Csemegi-kódex: 1878. évi V. törvény. Egyik jellemzője, hogy a törvény csak egyfajta szankciót ismert: a büntetést. A büntetési nemek listája gazdag volt: főbüntetésként említette a halálbüntetést, a fegyházat, az államfogházat, a börtönt és a pénzbüntetést) 1948-ban a XLVIII. törvénnyel a meglévő kódexhez kiegészítéseket fűztek, majd 1950-ben elkészült az új általános rész, mely alapvető elveket, általános fogalmakat tartalmazott. Ez az 1950. évi II. törvényként vonult be a jogtörténetbe (Büntetőtörvénykönyv Általános rész). Ez a bűncselekményeket már csak büntettekre és kihágásokra osztotta. Miután azonban az 1955. évi 17. számú törvényerejű rendelet a kihágásokat felszámolta a magyar jogban megszűnt a bűncselekmények közötti megkülönböztetés. A büntetőjog teljes anyagát felölelő új kódex megalkotására az 1961. évi V. törvénnyel került sor. FÖLDVÁRI 1998, 40–42.

¹⁴ PETŐ 2006, 41–71.

igazságügy-miniszter jelölte ki a gyakorlati jogi pályán dolgozók közül.¹⁵ Ebben a korszakban szüntették meg Főudvarnagyi Bíróságot (1946. IV. tc.), számolták fel a vádtanács intézményét (1946. XIV. tc.) és kezdték meg a politikai szempontból megbízhatatlan bírák eltávolítását. Ezen utóbbi törekvés érdekében az 1948. XXII. tc.-ben felhatalmazta az igazságügy-minisztert, hogy bármely bírót beleegyezése nélkül is más bírósághoz áthelyezhessen, vagy végelbánás alá vonhasson.

További lépést jelentett az új rendszerű bíráskodás megvalósításában az 1947. XXIII. tc.-kel felállított uzsorabírósági különtanács, amit a közbeszédben munkásbíróságnak neveztek. A néprészvétel elvét követte és hamarosan minden törvényszéken megalakították őket. A testület egy szakbíróból és 4 laikus ülnökből álló tanácsban ítélt. Az ülnököket a nagyüzemek üzemi bizottságának javaslatára a szakszervezeti tanács által összeállított névjegyzékből sorshúzás alapján hívták be 6–6 havi szolgálatra. A munkásbíróság hatáskörébe tartozott a népi demokrácia gazdasági rendje elleni bűncselekmények, a forintrontás, az újjáépítés szabotálása, az árdrágítás, és egyéb gazdasági természetű bűncselekmények ügyében való ítélezés.¹⁶ Ezek a különbíróságok, különösen akkor, amikor büntetőjogilag elfogadhatatlan keretszabályok alapján kellett ítékezniük, könnyen váltak a politika eszközévé.

A átalakítás mintája az 1936-os szovjet alkotmány (és az 1938-as szovjet bírósági törvény) volt. A legfontosabb változás a bírák áthelyezhetőségének deklarálása volt, amivel az ítélezés függetlenségének legfontosabb klasszikus garanciája veszett el. Az igazságügy-miniszter a bíróságok formális irányítását a bírósági elnökökön keresztül végezte titkos belső utasítások, leiratok, miniszteri és felügyeleti tájékoztatók, „ítélkezési irányelvek” révén. A vizsgált időszakban (1945–1948) az igazságügyi miniszternek az ítélezést befolyásoló utasításadási tevékenysége a gazdasági jellegű bűncselekmények kezelésére koncentrált. A figyelem főleg a bér- és a normacsalásokra, a beszolgáltatás elmulasztására, a tervfigyelemre és a spekulációra irányult.¹⁷

¹⁵ Hat ülnökét a Függetlenségi Frontot alkotó öt párt és a Szakszervezetek Országos Tanácsa által kiküldött 1-1 tag képezte. Később az 1947. XXXIV. tc. a Polgári Demokrata Párttól és a SZOT-tól megvonta a bíróküldés jogát; ettől kezdve a népbíróság öt-tagú tanácsban járt el.

¹⁶ 8800/1946. M.E. számú rendelet MEZEY 1996, 114.

¹⁷ FLECK 2001, 115–125.

A nép első gazdasági ellenségei – a Leszámítoló Bank és a Kretontextil

A korabeli kommunista sajtó (*Szabad Nép*) élen járt a magánvállalatokkal szembeni hangulatkeltésben. Lelkesen tudósítottak a Gazdasági Rendőrség razziaíróiról, akcióíróiról és azok eredményéről. Számon kérték az bíróságot, az ügyészséget, ha nem – úgymond – a „nép” elvárásai szerinti szigorot mutattak. Élesen bíráltak, ha a vélelmezett bűnösöket nem marasztalták el, vagy – megítélésük szerint – csak enyhe büntetést kaptak. *„Letartóztatja a rendőrség az árurejtegetőket és az árdrágítókat, a bíróság nem ítéli el őket. [...] A legerélyesebb rendészeti intézkedések is eredménytelenek lesznek, ha elmaradnak a szigorú büntetések. A törvény módot nyújt a szigorú ítéletekre.”*¹⁸

1946 végén a Leszámítoló Bank szabotázsügye, majd a Kretontextil-ügy került a figyelem középpontjába. A bankokat – mint a régi rendszer szimbólumait – élesen kritizálta a baloldali sajtó. Ekkor még a bankok kezében volt a nagyvállalatok részvényeinek 50 százaléka, ha pedig hitelrdekeltségeiket is számba vesszük, gyakorlatilag egybefonódtak a magyar gyáripar több, mint 70 százalékával. A *Szabad Nép* 1946 márciusában cikket közölt arról, hogy hogyan folyik a bankokban a szabotázs. *„Az olyan vállalatok, mint a Rimamurányi–Salgótarjáni vasművek, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., az Egyesült Izzó, a Dreher–Haggenmacher, a Hungária Vegyi és Kohóművek, a Gschwindt éppúgy irányítják a Kereskedelmi Bankot, mint a bank őket – ennek megfelelően az igazgatóságban is tagsággal rendelkeznek. Hasonló a helyzet a Hitelbank és a Ganz, Hoffher–Schrantz meg a Pamutipar között – a Magyar Általános Kőszénbánya Rt., a Láng Gépgyár és a Magyar Cukoripar Rt. pedig a bank részvényeinek egy részét is kezükben tartják. De így van ez a többi nagybank és vállalat viszonyában is. Ha tehát a bankoknak a magyar demokráciával való szembeállását vizsgáljuk: a nagytőke tekintélyes részének magatartásáról van szó. Ennek a magatartásnak jellemzői pedig: a demokratikus Magyarország gazdasági törekvéseinek elgáncsolása, az áruhiányban és a pénzromlásban rejlő nyereszkesedési lehetőségek gátlástalan kihasználása.*

Hogyan folyik a szabotázs? A bankoknak a náluk összegyűlt tőkével a vállalatokat kellene támogatniuk, hogy gyárépületek emelkedjenek és megszaporodjon, megújuljon a magyar géppark. A helyzet azonban fordított. Az iparvállalatok állami kölcsönrel dolgoznak és építkeznek. Az ipar igyekszik minél kevesebbet „beleölni” a részint ellenőrzött és nem eleget jövedelmező termelésbe – és az állami hitellel lebonyolított termelő folyamat végén mutatkozó hasznot nem fordítja újra

¹⁸ SZABAD NÉP, 1946. november 13. 13.

termelésre. Sőt, magukat az állami hiteleket, köztük az igen jelentős jóvátételi előlegeket is, mielőtt még a termelésbe kerülnek előbb a bankok útján néhányszor megforgatják, megszorítják, gyakran megsokszorozzák és míg a termelői folyamatba megint csak az eredeti összeg kerül bele, a nagy hasznok a bankfiókba tódnak. Jellemző erre a magatartásra az a tény, hogy a bankokban elhelyezett betétek négyötöd része – mintegy 350 milliárd pengő – úgynevezett „sima pengőben”, azaz valorizálatlanul van elhelyezve –, holott a betevőknek módjukban volna a pénzromlás arányában emelkedő adópengőben elhelyezni pénzüket. A hatalmas sima-pengő betéteknek csak egy részét kénytelenek azért így elhelyezni a vállalatok, mert tíz nap alatt van szükségük a pénzre. Nagyobbrészt az az okoskodás vezeti a nagytőkét, hogy az azonos érdekeltségű bank úgyis többet keres a sima pengőn, mint a pénzromlás aránya és nem baj, ha a gyárok veszteséget mutatnak ki, legalább többet kapnak az államtól. Általában azt mondhatjuk, hogy a nagytőke tekintélyes része nem a termelésen, hanem a bankügyleteken akar keresni.”¹⁹

A Leszámítoló és Pénzváltó Bank 1946 őszén került a figyelem középpontjába. A gazdasági rendőrség egy razzia alkalmával tetten érte az egyik valuta-pénztárost, aki „zugárfolyamon” dollárokat adott el. Először azért kezdtek a nyomozók vizsgálódni, mert a pénztárban többlet mutatkozott, majd az újraszámolás után kiderült, hogy mégis kevesebb dollár volt, mint amit a pénztárkönyv kimutatott. Az ügy néhány nap leforgása alatt hirtelen fordulatot vett és eljutott Barta Sándorig, az üzemi bizottság alelnökéig, aki súlyos visszaéléseket követett el. Az adatok szerint Barta a bank élelmezési csoportja részére – mint a beszerzési csoport vezetője – autót és élelmiszereket vett valutáért és aranyért.

A nyomozás legsúlyosabb eredménye mégis az volt, hogy a bank könyveléséből kiderült, hogy nem jelentették be a Magyar Nemzeti Banknál a Pragma A.G. svájci holdingnál fennálló 1 millió 700 ezer svájci frankra szóló követelést. Noha a bank vezetői arról tettek vallomást, hogy a bejelentés megtörtént, s ezt a bank vissza is igazolta, de ezzel egy időben arra is fény derült, hogy a fenti összeg nem svájci frankban van, hanem „*ebben az értékben van nyilvántartva aranyérme és aranyrúd készlet*”. (A bankvezető elmondása szerint, így akarták a devalválódás veszélyét elkerülni.)

A gazdasági rendőrség álláspontja szerint a bűncselekmény megvalósult a bejelentés elmulasztásával, míg Róna Bernát ügyvezető igazgató azzal próbált érvelni, hogy egy követelést csak egy formában kell bejelenteni, azaz mindegy, hogy svájci frankban vagy aranyban történt a bejelentés, hiszen a kettő egy és ugyanaz. Ezzel szemben a Szabad Nép

¹⁹ SZABAD NÉP, 1946. március 15. „Miért kell ellenőrizni a bankokat?”

ügy fogalmazott: „A nyomozás során kiderült, hogy Bun József vezérigazgató és a bejelentést aláíró Róna Bernát és dr. Roóz Jenő igazgató ezzel a valóságos helyzetet elködösítették.”²⁰

A Kis Újság szeptember 25-i számában már a letartóztatásról ír: „Az esti órákban összehívték a kihallgatások eredményét Róna Bernát, Barta Sándor, Kovács Sándor és Bauer István letartóztatásáról szóló végzéseket csatolták az iratokhoz, melyet átküldtek az uzsorabírósághoz, ahol a legközelebbi órákban döntenek a felfolyamodásokról. Valamennyi letartóztatott ugyanis a szabadlábra helyezését kérte. E kérés elbírálása már az uzsorabíróság elé tartozik. Amennyiben az uzsorabíróság – értesülésünk szerint a Lukács-tanács – a letartóztatás fenntartását rendeli el úgy az jogerős. Ebben az esetben a Leszámítoló Bank főtisztviselői a bűnügy érdemleges elbírálásáig fogságban maradnak.”²¹

Október 15-re a valutaügyesség elkészítette a vádiratot Bun József²² és társai ügyében. Bun Józsefet a valutatörvénybe ütköző bűncselekménnyel vádolták, Kovács Sándor, Róna Bernát, Barta Sándor ellen pedig fizetési eszközökkel történő visszaélés miatt emeltek vádat. Az aranyforgalmat szabályozó rendeletekbe ütköző bűncselekmények miatt Valkó Sebestyén bankcégvezetőt és Forrai Károly cégvezetőt vádolták meg. A vád szerint Bayer a bankba befolyt dollárokat visszatartotta, zügforgalomban eladta és Bun vezérigazgató tudtával és beleegyezésével bon ellenében 2400 dollárt felvett és ezért a vezérigazgató személyes használatára autót vásárolt.

A továbbiak szerint Bun József és Róna Bernát a bank svájci holdingja után letétként kezelte 44 ezer Napóleon-aranyat és 58 kiló színaranyat a Nemzeti Banknak nem jelentett be, és nem jelentettek be 1 millió 650 ezer svájci frank értékű részvényt. Az államügyesség indítványt tett, hogy Bun Józsefet és Róna Bernátot fejenként 500 ezer, Kovács Sándort és Barta Sándort 100–100 ezer forint vagyoni elégtétel megfizetésére kötelezzék.²³ Október 18-án kezdték meg a tárgyalást és október 31-én hirdettek az ügyben ítéletet. Az uzsorabíróság Bayer Istvánt másfél évi börtönre, Barta Sándort öt évi, Forrai Károlyt két évi fegyházra ítélte. A bank vezetőségét – élén Bun József vezérigazgatóval – az ellene emelt vád és következményei alól felmentette.

²⁰ SZABAD NÉP, 1946. szeptember 24. 5.

²¹ KIS ÚJSÁG, 1946. szeptember 25. 4.

²² Bun József nem csak a Leszámítoló Bank vezérigazgatója volt, hanem annak a svájci holdingnak is (Pragna A.G.), amelyikkel szemben a Leszámítoló Banknak követelése volt.

²³ Ugyanezen a napon (1946. október 15-én) a Kis Újság arról számolt be, hogy pótnyomozást rendeltek el, mely során kiderült, hogy a Nemzeti Bank irattárában megtalálták a Leszámítoló Bank bejelentését. (A Szabad Népből ezt a hírt nem találták hírértékűnek.)

Az ítélelhozatal után a *Szabad Nép* „*A Bun-tárgyalás háttere*” címmel cikket közölt, hogy – úgymond – lerántsa a leplet az ítéletben rejlő ellentmondásokról és az ítéletet hozó Lukács-tanácsról. A bíróságról, a három tagú tanácsról, illetve magáról Lukács Tibor bíróról többek közt a következőket tudhattuk meg: a háború után az igazolóbizottság Lukácsot állásvesztésre ítélte, később mégis igazolták és kinevezték az uzorabíróság elnökévé. Előzőleg Lukács tagja volt a Dorosi-tanácsnak, amelynek – a lap állítása szerint – jelszava volt *„futni hagyni a nagyokat – minél szigorúbban megbüntetni a kisembereket!”* Ez tükröződött a bíróság ítéletében. György István újságíró szerint a tanács összhangban hozott ítélete mögött is nyilvánvaló volt az összefüggés. Dr. Riftinger (Pénzügyi Központ delegáltja) és Dr. Zboray (Nemzeti Bank küldötte) egykori MÜNE-tagok²⁴ voltak.

*„A gyorsított uzoratanács 14 napi tárgyalás után hozott ítéletet az ügyben. Ezzel jóval túllépte a gyorsított eljárás a megszabott időt. Ennek ellenére Bunékat a „bizonyítékok elégtelensége” miatt mentették fel. A tárgyalás ideje túllépte a határidőt, az már amúgy is rendes tárgyalássá lett. A tanácsnak tehát alkalmá, sőt kötelessége lett volna – ha valóban a különben kézzelfogható bizonyítékokat nem látta elégségesnek – a bizonyítás kiegészítését elrendelni. Ez nem történt meg. A közvélemény azonban követeli, hogy a felsőbb fórum pótolja az uzorabíróság mulasztását és példás ítélettel tegyen pontot a jogosan általános megbotránkozást okozó megszabású valutaiügyben.”*²⁵

Még néhány hétig téma volt a „Bun-ügy”, helyét azonban – a tél és a hideg közeledtével – hamar felváltotta²⁶ a textiliparban történt sorozatos letartóztatás.²⁷ Ezek közül a legnagyobb érdeklődés a Kretontextil ügyet kísérte.

A gazdasági rendőrség nyomozói a gyárak körül textilspekulációt gyanítottak, és ennek létezését be is bizonyították. A nagykereskedők csak az áruelosztónak adott juttatás után kaphattak árut. A nagykereskedő tovább drágított, így a kiskereskedő fekete áron szerzett árut vitt tovább. A rendőrség több nagy- és kiskereskedőt ért tetten árdrágításon. Sokakat árurejtegetés miatt vettek őrizetbe. Textil-spekulánsok voltak azok is, akik megpróbálták kicsempészni a textilt (főként pamutárut) az országból. A vádindítvány szerint a Kretontextil tagjai 250 ezer méter flanelt vittek ki az országból. Várkonyi János, Feledi Dénes és társainak ügyében a legsz-

²⁴ MÜNE = Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete.

²⁵ SZABAD NÉP, 1946. november 3. 7.

²⁶ Folyamatos volt más bankok, illetve bankvezetés elleni eljárás (például Kereskedelmi Bank – háborús büntett).

²⁷ Lóden Posztógyár, Soroksári Textilipar, Golberger-gyár, Mechanikai Szövőgyár stb.

lyosabb büntetésen kívül az ügyészség azt javasolta, hogy vagyonekkozással is sújtsa a vádlottakat.

A tárgyalás 1946. december 6-án kezdődött (Roósz-tanács). A vádlottak sorra vonták vissza a vallomásaikat, azzal az indokkal, hogy csak azért vallottak másképp a rendőrségen, mert ott megkínózták őket. Ez látszólag zavarta a tanácsot, így a következő tárgyaláson minden vádlottól és tanútól megkérdezték, hogy kényszer alatt tette-e vallomását. A válaszok minden esetben nemlegesek voltak.

Sándor Ottó őrnagy részletesen beszámolt arról, hogy textilesek ellen folytatott vizsgálat során tűnt fel, hogy Grünfeld névre rövid idő alatt rengeteg árut adtak el. Ezzel egy időben a Kreton-cégnél megtartott vizsgálat közben véletlenül rábukkantak a Grünfeld nevére szóló textilvervásárlási engedélyre. Az engedélyt Várkonyi Jánosnál találták, aki azt állította, hogy Grünfeld hagyta nála. Miután kiderült, hogy Grünfeld nem ismeri Várkonyit, Várkonyi azt állította, hogy Glück Jenő vásárolt textilt a vásárlási engedéllyel. A Kreton alkalmazottak bevallották, hogy Glück Jenő a megvásárolt árut Romániába csempészte a Kreton teherautójával, ahol drágábban értékesítette. A tanúk vallomásai alapján úgy tűnt, hogy Várkonyi és Feledi ellopták egy textilkereskedő vásárlási igazolványát. Ennek segítségével raktáruk egy részét idegen cégek fedőneve alatt Glücknek juttatták. A vásárlási igazolvánnyal Glück más cégektől is vásárolt árut, valamint ő maga is pénzelte a vállalkozást.

Az uzsorabíróság Roósz-tanácsa december 13-án Várkonyi Lászlót halálra ítélte, Feledi Dénest életfogytiglani fegyházbüntetést, Szendrő István árdrágítás miatt nyolc évi fegyházat kapott. Nyolc havi börtönbüntetést kapott Hörömpöl József, aki a kicsempészt áru elszállításában segített. Ugyanazon a napon egy zsrícsempészt is halálra ítéltek az uzsorabíróság tanácsa.

Ezek voltak az első halálos ítéletek gazdasági szabotázs ügyekben. A halálos ítéletek meghozatalában – úgymond – a tömegek nyomása (helyesebben a kommunista sajtó olvasói felháborodásokra hivatkozó nyomásgyakorlása) volt a döntő tényező.

Révai József a Szabad Nép főszerkesztője így írt a bíróság döntése után: *„Hiába voltak szigorú törvényparagrafusok, hiába hangzottak el fenyegető kijelentések a megtorlásról, a gazdasági bűnözők zavartalanul és büntetlenül folytatták káros tevékenységüket. Felbátorította őket nemcsak a bíróság joggyakorlata – mely a Bun-Tószegi-Freund ügyekben hihetetlen gyengeségről, elfogultságról és elnézésről tett tanúságot – hanem felbátorodtak a cinkos politikai hátvédek segítségével, mentőakcióin és támogatásán is.*

A dolgozók egyre növekvő elkeseredéssel figyelték azt az összjátékot, amely egyes igazságügyi magas tisztségviselők, reakciós politikusok és a közellátás bűnözői között kialakult. A fegyelmezett tüntetésre felvonuló sok munkásküldöttség ezt akarta: mutassa meg a demokrácia, hogy nincs politikai és üzleti érdekszövetség amikor arról van szó, hogy a súlyosan megsértett népek igazságot kell szolgáltatni.

Ez az első olyan bírósági ítélet, mely megmutatja, hogy lehet szigorúságot alkalmazni akkor is, ha gazdasági bűncselekményt kell a népek okozott kár szempontjából mérlegelni. Ezért úgy fogadják az uzorabíróság halálos ítéletét, mint komoly eredményt, amely megfelel a nép kívánságának és alkalmas az elégtételre. És bizonyosság amellett is, hogy statárium nélkül is lehet elrettentő példával szolgálni, ha a bíróság a nép védelmében gyakorolja hivatását.”²⁸

*

Ez a két ügy is jól érzékelteti azokat az általános problémákat, melyek az átmeneti igazságszolgáltatás eredményeként jelentkeztek a háború utáni Magyarországon. Kirajzolódik belőlük a jog és a politika egymásba fonódása. A gazdasági pereknek politikai céljuk is volt, hiszen ezek a büntetőügyek elsősorban nem a jogviták rendezésének eszközei voltak, hanem politikai célt szolgáltak: a bankok, gyárak üzemek államosításának – úgymond – társadalom általi „kikényszerítését”. A bírósági eljárás a politika, az ítélet a propaganda eszköze lett. Az osztályharcra való hivatkozás megszüntette a jogegyenlőség érvényesülését. A bírók és a bíróságok egyre inkább politikai premisszákat érvényesítettek az ítélkezési gyakorlat során.

1948 után a gazdasági szabotázs fogalma majd olyan ügyekkel kapcsolódik össze, mint a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság (MAORT)-per (1948. augusztus) vagy a Standard Villamossági Rt. ügye (1949. november). Szintén szabotázs vádjával tartóztat le az Államvédelmi Hatóság 1950-es évek elején több száz jobboldali szociáldemokratát és internálják őket – többnyire peres eljárás nélkül – a kistarcsai és a recski munkatáborokba. Ezen ügyek már egy másik fejezetét alkotják a Rákosi-korszak – mesterségesen gerjesztett – szabotázsáradatának.

²⁸ SZABAD NÉP 1945. december 14. 1.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

MOL XIX-B-1-r: A Belügyminisztérium Elnöki Főosztályának iratai.
TH 4.1 A-2110 : A szervezkedés, a kémkedés és a szabotázs büntetőjogi megítélésének rövid történeti áttekintése (BM 1970).

Napilapok és hivatalos közlönyök

KIS ÚJSÁG, 1945.évf.
MAGYAR KÖZLÖNY, 1945. évf.
SZABAD NÉP, 1945. évf.

Szakirodalom

BACZONI 2002 = BACZONI Gábor Miklós: Péter Gábor (vélt) vetélytársai: Tömpe András és Villányi András. *História* 2002/6-7. 12-17.
FLECK 2001 = FLECK Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Napvilág kiadó, Budapest, 2001.
FÖLDVÁRI 1998 = FÖLDVÁRI József: Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
MEZEY = MEZEY Barna (szerk.): Magyar jogtörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
MOLNÁR 2003 = MOLNÁR János: A gazdasági rendőrség megalakulásának körülményei. *Sic Itur Ad Astra* 2003/2-3. 293-312.
PETŐ = PETŐ Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk* 2006/1. 41-71.
PETŐ-SZAKÁCS = PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

„RIVULI DOMINARUM AC OPPIDI MEDII MONTIS”
A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK ÉS A NAGYBÁNYAI BÁNYAKAMARA
1550-1580 KÖZÖTT¹

„Vannak azonban arany és ezüstbányák, melyeket ma is használnak, először is, amint említettem, az úgynevezett bányavárosok,[...] aztán Nagybányán, végül Erdélyben.”² E szavakkal írta le Oláh Miklós tudós, humanista, magyar főpap az erdélyi állam periferiáján elterülő szatmári történelmi bányavidéket „Hungária” című munkájában, amelynek státusza és hovatartozása sokszor változott a 16. század második felében. Az erdélyi uralkodó és a magyar király között dúló ún. felvidéki várháború időszakában³ – melynek végleges lezárására az 1570. évi speyeri egyezményrel került sor – több alkalommal is gazdát cserélt a korabeli forrásokban „*oppidi medii montis*”, illetve „*civitatis montanistae medii montis*”-ként említett terület.⁴

Tanulmányomban igyekszem felvázolni a fentebb említett bányavidék és a nagybányai kamara helyzetét az 1550 és 1580 közötti időintervallumban. Három szempontból tartom fontosnak az adott korszak történéseinek tárgyalását: ekkor rögzült véglegesen a négy bányavárost magában foglaló *oppidi medii montis* területe és a hozzá tartozó uradalmi szerkezet,⁵ illetve ugyanebben az időszakban vette át a térség kezelését a felső-magyarországi fennhatósággal rendelkező Szepesi Kamara.⁶ Harmadik szempontként az a tény szolgál, hogy ez a harminc évet felö-

¹ Jelen publikáció egy későbbi, összefoglaló tanulmány vázlatának tekintendő.

² OLÁH 2000, 49.

³ A várháború történetének rövid összefoglalása: ERDÉLY TÖRTÉNETE I. 1988, 437–438., illetve LUKINICH 1918, 38., speyeri szerződésre ld. OBORNI 2002, 291–307.

⁴ MOL E 244 5292. t. fol. 94., MOL E 254 1577. március, N^o8.

⁵ A négy bányavároshoz tartozott a szatmári váruradalom részét képező nagybányai uradalom, amely 16 falut foglalt magába. Ld. KENYERES 2008, 290. A nagybányai uradalomhoz tartozó falvak tételes felsorolását ld. MOL F1 Libri Regii 3. k. 333–334. Az említett falvak korábban a kővári kapitánysághoz tartoztak. Ld. LUKINICH 1918, 135–136.

⁶ Koraújkori Felső-Magyarország (Partes Regni Hungariae Superiores) fogalmának meghatározására ld. BESSENYEI 1995, 77–83. Szepesi Kamara megalakulásának körülményeire és hatáskörére ld. ACSÁDY 1894, 24–27., SZÚCS 1990, 20., RAUSCHER 2004, 174–175. II. Miksa a Szepesi Kamarához intézett részletes utasítását a szatmári bányákkal kapcsolatban ld. MOL E 244 5291. t. fol. 72–74.

elő periódus előzte meg a szatmári bányavidék magánkézbe kerülését, azaz a báró Herberstein család térnyerését a történelmi bányavidéken.⁷

A szatmári bányavidék⁸ központja Nagybánya volt, mellette jelentős kitermelés folyt a szomszédos településeken, Felsőbányán, Láposon és Kapnikbányán.⁹ Ezen a területen inkább aranyos ezüst, mint tiszta arany fordult elő, mégis a források aranybányaként emlegetik őket.¹⁰ Aranyat a nagybányai bányákból, ezüstöt a felsőbányai és láposbányai lelőhelyekről nyertek ki.¹¹ A mélyművelés mellett ismert volt a térségben a folyók iszapjából és homokjából történő aranymosás is, de az Erdély szívében fekvő bányák mellett történő aranymosáshoz képest jelentősége elenyésző volt.¹²

Nagybánya legnagyobb lelőhelyei a Kereszthegy gyomrában voltak, ahol nyolc tárna és több altárna is volt.¹³ 1553-ban és 1556-ban készített leltár szerint I. Mátyás uralkodása óta nem nyitottak a térségben új bányát, a meglévők közül Nagyverem, Király-akna, Cseresznye-akna, Király-táró, Pelsevec és Mihalur nevű tárnák a kincstár tulajdonát képezték.¹⁴ A Lúd bánya és a Gépel-akna magánkézben volt, az egykori nagybányai tisztviselő: Szentgyörgyi Péter deák, illetve felesége kezelte őket.¹⁵ Péter deák az 1556-ban készült jelentés szerint fogságban volt, ahol később tisztázatlan

⁷ A Herberstein családról, és szerepéről ld. LOSERTH 1898, 213–214. és 325–333., illetve RAUSCH 2007, 18–53.

⁸ Szatmár vármegye területén fekvő bányavárosok az ún. észak-keleti bányavidék részét képezték. Az északkeleti bányavidék Szatmár vármegye mellett magába foglalta Máramaros és Bereg vármegyék bányászatát. Ld. A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 138.

⁹ Nagybánya ma (románul): Baia Mare, Felsőbánya ma: Kapnikbánya ma: Căvnic, Láposbánya ma: Băița, mind a négy település: Máramaros megye, Románia. Felsőbánya, Kapnik- és Láposbánya története szorosan összefügg Nagybánya történelmével, ezért ezekkel nem foglalkozom munkámban részletesebben.

¹⁰ A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 190.

¹¹ Uo., GÜNDISCH 1933, 37.

¹² BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 31. Az erdélyi Aranyos folyó így kapta a nevét. Ld. LESCALOPIER 1982, 89., A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 191.

¹³ BOROVSZKY 2002. Szatmár vármegye II. k.

¹⁴ BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 14. A Király akna és a Király-táró képezte a forrásokban „fodina regina”-nak nevezett bányarészt, ez a két tárna volt a legértékesebb a kincstár számára, ezek fenntartására fordította a Szepesi Kamara a legtöbb költséget. MOL E 244 5292. t. fol. 150–151. A leltár felvételére I. Ferdinánd megbízásából került sor, aki rövid erdélyi fennhatósága alatt kísérletet tett az idejét múlt bányászati struktúra megreformálására. Ld. OBORNI 1996, 165–176.

¹⁵ A kamarai iratok alapján biztosra vehető, hogy „*Petrus litteratus*” fő feladata a pénzügyi tranzakció szervezése és ellenőrzése volt. MOL E 244 5305. t. fol. 12–13., fol. 26., fol. 37–38., ENGEL III. 1801, 31., GECSÉNYI 2001, 57–58.

körülmények között elhunyt, halála után özvegye tovább kezelte a két tárnát egyedül.¹⁶ A kincstári és magánkézben lévő összes bányához tartozott zúzda, illetve kohó.¹⁷

Annak ellenére, hogy a bányákban használt technológiai módszerek a korszak színvonalán álltak, a termelési eredmények igen alacsonyak voltak: 1549 folyamán Nagyverem nevezetű bánya csupán 39, 1550-ben 46, 1551-ben pedig 47 márka aranyat szolgáltatott.¹⁸ A bányakamarai bevételek is az aranyforgalom csökkenését mutatják: a nagybányai kamara aranybevétele 1551-ben már 354 márka volt.¹⁹ A kincstári kezelésben lévő bányákat komoly tőke befektetésével támogatták: 1559-ban Nagyveremre és a felsőbányai tárnákra 5.081 forintot költött a kormányzat, ezt az összeget új tárnák nyitására, a zúzdák és a kohók javítására és bővítésére fektették.²⁰ A termelési mutatók a tőkeinvestálás ellenére nem sokkal javultak az előző évtized adataihoz képest: 1559. évben 49 márka aranyat termeltek a magánbányák, a kincstári bányák termelésével összeadva a végösszeg 233 márka.²¹

A tárgyalt korszakban két, modernnek számító technológiai eljárást alkalmaztak az ércfeldolgozásnál.²² Az egyik módszer az volt, hogy a ki-termelt ércet a *sádolóház*ban szétválogatták, az értékesnek ítélt ércet innen a *zúzdába* szállították (*contusoria*). Miután a kívánt finomságúra törték az ércet, kiválogatták az arany szemcséket, megszáritották és zsákokba rak-

¹⁶ MOL E 244. 5305. t. fol. 12–13., fol. 37–38. A központi kormányzat többes sikkasztás gyanúja miatt tartóztatta le a deákat. Felesége sokáig nem volt hajlandó fizetni, míg végül az Udvari Kamarának kellett közbelépnie a kényes helyzet megoldása végett. MOL E 244 5305. t. fol. 122.

¹⁷ BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 32.

¹⁸ Uo. 15., márka: A budai márka pontos értéke 245,53 gramm volt. Ld. A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI 2001, 212.; A magyar márka felosztásáról Ld. HÓMAN 1916, 121. Itt a magyar márka 48 fonttal egyenlő (1 font = 0, 56 kg).

¹⁹ PAULINYI 1936, 67. és 71.

²⁰ BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 16.

²¹ Uo. A csökkenő termelési adatok mögött lassú, de egyre erőteljesebben kibontakozó válság jeleit lehet felfedezni. A válság kiváltó okai között meghatározóak a belső tényezők, másrészt pedig a külső gazdasági, politikai tényezők. A belső okok közé sorolható a szakemberhiány, amit már I. Ferdinánd biztosai is megemlítettek. Külső gazdasági tényezőnek tekinthető, hogy a 15. század végén az Újvilág földjén megindult spanyol hódítások komolyan befolyásolták az európai nemesfémpiacot. Peruból eddig soha sem látott mennyiségű ezüst kezdett áramlani Európába, sokkal kisebb termelési költségekkel, mint amivel a magyar bányák termeltek. Az olcsó, nagy mennyiségű import nemesfém nem tett jót az amúgy is komoly gondokkal küszködő magyar (és azon belül a szatmári) nemesérc versenyképességének. Ld. ERDÉLY TÖRTÉNETE I. 1988, 457.

²² Uo. 30.

va a beváltóhelyre szállították.²³ A másik eljárás alapja a *pörkölés* volt, az így dúsított érc a *kohókba* (domus fussoria/conflatoria) került. Itt kémiai folyamatok segítségével kiválasztották belőle az arany-ezüst ötvözetet, amelyet további finomítással (*leűzés*) szétválasztottak egymástól.²⁴

A már említett ún. felvidéki várháború Nagybányát és környékét is elérte. Ez idő alatt többször gazdát cserélt a város.²⁵ Az 1565-ben megkötött szatmári béke értelmében Tokaj és Szerencs vára mellett I. Miksa megtarthatott minden olyan területet, amelyet a béketárgyalások előtt foglalt el, köztük Nagybányát is.²⁶ I. Miksa 1565-ben biztosokat küldött, hogy vizsgálják meg a bányák helyzetét és tegyenek javaslatokat az esetleges változtatásokra.²⁷ A biztosok a bányák városi kézben hagyását és német szakemberek alkalmazását javasolták a korszerűsítések elvégzésére.²⁸

Ezekre az újításokra nem volt elegendő idő, mert 1567-ben kitört az újabb fegyveres konfliktus a magyar király és az erdélyi uralkodó között. Ebben az évben (a városi iratok szerint 1565-ben) Nagybánya 16. századi történelmének egyik legsúlyosabb katasztrófáját élte át. Több német forrás említi, hogy az erdélyi csapatok vezetője, Bornemisza Benedek török katonáival elpusztította a bányászati épületeket, gépeket, behányattatta a városban ejtett foglyokkal a tárnákat, és vízzel töltötte fel őket. Mintegy tíz év kellett ahhoz, hogy a település ezt a rombolást kiheverje.²⁹ A pusztítás mértékéről az 1569-ben felvett urbárium alapján nyerhetünk ismereteket. Eszerint a Nagyverem bánya teljesen elhagyatottá vált, a tárókat a boltozat beomlása fenyegette. Felsőbányán az összeírás szerint egy kincstári és húsz magánkézben lévő bányából mindössze hatban folyt termelés.³⁰

A szatmári békénél pontosabban határozta meg a szatmári bányavidék hovatartozását a speyeri szerződés. Az I. Miksa és János Zsigmond között létrejött egyezményben pontosan kijelölték a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség határait az észak-keleti országrészben.³¹ A nagybányai területek és Erdőd vára minden tartozékával együtt I. Miksa kezére

²³ Uo.

²⁴ Uo., MOL E 244 5306. t. fol. 63.

²⁵ BETHLEN III. 2003, 243.

²⁶ GOOSS 1911, 176.

²⁷ A bizottság tagjai: Thurzó Ferenc és Thorda Zsigmond, a jelentéskészítés mellett feladatuk volt a birtokok átvétele is. Ld. ACSÁDY 1894, 27.

²⁸ BOROVSZKY 2002 Szatmár vármegye II. k. A vármegye természeti viszonyai

²⁹ A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 142.

³⁰ BALOGH-OSZÓCZKI 2001, 17.

³¹ GOOSS 1911, 182-204.

került.³² Ebben az évben újjáalakult Szepesi Kamarához intézett utasításában a magyar király kifejtette, hogy a bányászatra nagy figyelmet kell fordítaniuk a tanácsosoknak.³³ A bérelt bányarészekben tőkehiány miatt csekély volt a termelés, a kamara ugyanilyen okok miatt – mert jövedelmének legnagyobb részét a végvári rendszerre költötte – nem tudta saját kezelésébe venni a bányákat.³⁴ A rossz helyzet ellenére a nagybányai bányák kamarai kezelésben maradtak.³⁵

Az uralkodó utasítása alapján a kamara biztosokat küldött ki a négy bányaváros területére, hogy vizsgálják meg a tárnák helyzetét, a bányaművek műszaki felszereltségét és fogalmazzanak meg lehetséges reformterveket. I. Miksa külön kitért arra, hogy a biztosok használják fel a korábban, I. Ferdinánd, illetve a várháború idején készült jelentéseket és azok eredményeit.³⁶ A központi kormányzat és a biztosok levélváltásából kiderül, hogy az 1569-ben felvett urbáriumban közölt helyzetjelentéshez képest semmiféle változás nem történt a térségben.³⁷ Jelentésükben felvázolták a legkomolyabb problémákat és hiányosságokat, amelyeket az uralkodó továbbított a Szepesi Kamara vezetőségének.³⁸ Az állandó háborús konfliktus következtében a teljes adminisztrációs rendszer felbomlott, a bányaművek és hozzájuk tartozó „officiumok” helyzete tarthatatlanná vált.³⁹ A kamarának tehát gondoskodnia kellett arról, hogy az adminisztráció újra működjön, a kincstári bányák gondozását jól képzett, lehetőleg német származású tisztviselőkre kellett bízni.⁴⁰ A tisztviselőkar tagjait is felsorolja az utasítás: *iudex metallicus, rationista, scriba, artifex experiundarum*

³² „In Ungarn behalt Sigismund [...] dann den Komitat Maramaros mit dem Huster Schloss (doch ohne Nagybania und Erdeod samt Pertinenzien...” Ld. GOOSS 1911, 188., 194.

³³ ACSÁDY 1894, 39.

³⁴ GOOSS 1911, 182–204.; Vö.: ACSÁDY 1894, 39.

³⁵ A Szepesi Kamara vezetőségének komoly indokai voltak arra, hogy a szatmári bányavidéket addig kincstári kezelésben tartsa, amíg csak lehetséges. Egyrészt jelentős szerepet vállalt a bányavárosokhoz tartozó nagybányai uradalom a szatmári vár és a hozzátartozó katonai objektumok fenntartásában. Ld. KENYERES 2008, 289–290. Másrészt még a 16. század második felében is komoly és jó minőségű érckészlettel rendelkeztek a szatmári bányák. Ld. MOL E 244 5292. t. fol. 150–151. ENGEL III. 1801, 31.

³⁶ MOL E 244 5291. t. fol. 72–74. Az 1553-ban, illetve 1556-ban készített leltárra ld. ENGEL III. 1801, 6–31.

³⁷ MOL E 244 5291. t. fol. 72.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. fol. 73.

⁴⁰ Uo. fol. 74. A német származást azért emeli ki az irat, mert mind szakemberből, mind fizikai munkaerőből hiányt szenvedett a térség, ezért külföldről, lehetőleg a Német-római Császárság területéről, kellene hívni megfelelő munkaerőt. Ld. uo.

venarum.⁴¹ A tisztviselői hivatalokra tett javaslat jórészt követi a kamarai kezelésben lévő uradalmak igazgatási struktúráját.⁴²

A *iudex metallicus* feladatköre az udvarbíráéknak felelt meg: ügyelnie kellett a kincstári bányák teljes jövedelmének behajtására, adminisztrálására, illetve a bányagazdálkodás minden kérdéskörére.⁴³ A könyvelői munkát a *rationista* végezte (magyar megfelelője: számtartó).⁴⁴ A két főtisztviselő segítőtje a *scriba* volt (az instrukció szerint négy írnokot kellene foglalkoztatni), akinek a feladata a hivatalos iratok írásba foglalása és másolatok, tisztázatok készítése volt.⁴⁵ Az utolsó tisztség, amit felsoroltak, a próbáló volt. A próbálónak komoly kémiai és fizikai ismeretekkel kellett rendelkeznie, mert az ő hatáskörébe tartozott a kibányászott nemesérc „próbálása”, azaz a minőség megállapítása és az adott árfolyam megszabása.⁴⁶

A bányagazgatás reformjára tett biztosi javaslatot megvizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a biztosok az uralkodó akarata szerint felhasználták a korábbi bizottságok készítette jelentéseket (elsősorban az 1553 októberében Szűcs Vince nagybányai kamaragróf számára kibocsátott utasítást, amely a legjobban felhasználható instrukció volt)⁴⁷, és a korábbi tapasztalok tükrében⁴⁸ a helyi viszonyokhoz és adottságokhoz próbálták igazítani őket. Szűcs (Pellio) Vince részére juttatott új rendtartás nagyszámú tisztviselővel számolt, eltartásuk jelentős megterhelést jelentett volna a térség lakossága számára.⁴⁹ Komoly problémát jelentett az is, hogy a rend-

⁴¹ Uo.

⁴² KENYERES 2008, 129–132. A két igazgatási rendszer felépítésének párhuzamba állítása természetesen nem jelenti azt, hogy a hasonló feladatkörök teljes mértékben megfeleltethetők egymásnak, a hasonlóság ettől függetlenül szembetűnő. A jelenség magyarázata a központi kormányzat profit-orientált beállítottsága. Ld. KENYERES 2008, 122.

⁴³ Uo. 121–122., vö.: MOL E 244 5291. t. fol. 74. *Iudex metallicus* bírói jogkörrel is rendelkezett, első fokon meghatározott ügyekben ítélezhetett a bányavárosi polgárok körében. Ld. MOL E 244 5305. t. fol. 168.

⁴⁴ Az uradalmi igazgatásban hasonlóan a számtartóra hárult a könyvelés vitele. Ld. KENYERES 2008 129. Számtartói hivatal pontos meghatározására ld. KENYERES 2008, 292., illetve MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR II. 1980, 1247.

⁴⁵ MOL E 244. 5291. t. fol. 74. Az uradalmi írkokra ld. KENYERES 2008, 129.

⁴⁶ MOL E 244 5291. t. uo.

⁴⁷ Szűcs (Pellio) Vincének adott utasítást ld. ENGEL III. 1801, 67–77., illetve BALOGH-OSZÓCZKI 2001, 16. A kincstári bányák, illetve a nagybányai kamara igazgatása a korszakban szorosan összekapcsolódott, nehezen lehet történetüket szétválasztani, a bányakamarával is foglalkozó instrukció elemzését nem kívántam kétszer beépíteni a tanulmányba, ezért tárgyalom a bányagazdálkodás jellemzésénél.

⁴⁸ I. Ferdinánd kísérlete a modern pénzügyigazgatási rendszer meggyökereztetésére a térségben kudarcot vallott. Ld. OBORNI 1996, 168–169.

⁴⁹ A rendtartás rekonstrukcióját ld. EMBER 1946, 502–503.

tartás az alsó-magyarországi rendszert követve⁵⁰ osztotta szét a szakigazgatási feladatokat, figyelmen kívül hagyva a fejletlenebb szatmári bányavárosokban jelentkező szakemberhiányt és munkaerő-problémát.⁵¹

Ez a két előfeltétel 1553-ban sem volt megvalósítható, ezzel a ténnyel az 1571-ben kiküldött kamarai kommisszió is tisztában volt, ezért sokkal szerényebb költségvetésű adminisztrációval számolt, amelyet a szatmári bányavidék községei fenn tudnak tartani. A vizsgálóbizottság felismerte, hogy az 1550-években megkísérelt modernizációt többek között az is hátráltatta, hogy a központi kormányzat nem vette mindig figyelembe a helyi szokásjogokat, a térségben megszokott *iudex metallicus* helyett kamaragrófot kívánt I. Ferdinánd kinevezni.⁵² Az 1571-ben készült rendtartás visszatért az alapokhoz felelevenítve a *iudex metallicus* tisztségét, célja a helyi elégedetlenség visszafogása volt.⁵³ Költségkímélő és egyben szakmai okokra hivatkozva vonták össze a korábbi gyakorlathoz képest a *separator* és a *cremator* tisztségét, és emellett csak egy próbálót (az 1553-as rendtartásban a kémlelő kifejezés szerepelt) alkalmaztak volna a fémtisztításnál.⁵⁴ A bányagazgatás és -gazdálkodás újraindítására tizenötezer forintot szánt az Udvari Kamara, a szakértői vélemények szerint ez az összeg elég lett volna arra, hogy pár éven belül el lehessen érni a régi terméshozamokat a szatmári bányákban.⁵⁵

Az új bányarendtartás – jöllehet sokkal jobban alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz – a hozzáfűzött reményeket nem tudta teljes mértékben beváltani. A bányák művelésének fellendítése nem volt egyszerű feladat. A beruházásokhoz szükséges tőkét a Szepesi Kamarának kellett előteremtenie, ez a kötelesség súlyos terhet rótt az egyébként is állandó pénzügyi gondokkal küszködő kormányzservre.⁵⁶ Szinte mindegyik korabeli kama-

⁵⁰ Az alsó-magyarországi bányagazgatás sematikus ábráját ld. A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 157.

⁵¹ „Tanta est hic hominum penuria!”-fogalmazták meg I. Ferdinánd küldöttjei 1553-ban. Ld. OBORNI 1996, 169.

⁵² A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 157.

⁵³ MOL E 244 5305. t. fol. 122. A helyi igazgatási szokások fontosságára ld. KENYERES 2008, 131.

⁵⁴ EMBER 1946, 502–503. Az összevont feladatkört a későbbiek folyamán sem választották szét ld. MOL E 244. 5306. t. fol. 63.

⁵⁵ MOL E 244 5291. t. fol. 74. Az Udvari Kamara központi szerepére a magyar pénzügyigazgatásban ld. MOL E 244 5291. t. fol. 73., GECSÉNYI 2003, 100–113., illetve RAUSCHER 2004, 174.

⁵⁶ ACSÁDY 1894, 121–125., illetve KENYERES 2003a, 116. A Szepesi Kamara nettó bevétele 1574 és 1576 között 194 112 magyar aranyforint volt, a kiadási tételek 153 348 magyar aranyforintot tettek ki, azonban ehhez még hozzájárult 40.764 forint hiteltörlesztés is.

rai feliratban megemlíttették a tanács tagjai a krónikus költségvetési hiányt, amit a természeti és járványügyi nehézségek is tetézték.⁵⁷ A bányák modernizációjára és irányítására a kamarai tanács éveken keresztül kért segítyet mind a Magyar, mind az Udvari Kamarától, általában nem sok sikerrel. 1576. október 5-én kelt levelében a kamara 3.000 magyar aranyforintot kért a Magyar Kamarától. Az indoklás szerint ezen összeg nélkül nem tudták a pénzverést elindítani.⁵⁸ 1577 áprilisában újabb 4.000 forintot igényeltek a *fodina regia* működtetésére, ezen összeg nélkül semmilyen hasznot nem várhatott az uralkodó a Király-táróból.⁵⁹ Az 1578. február 15-én keltezett kérelmükben azt panaszolták fel az uralkodónak, hogy az 1576. évben kért 3.000 forint még mindig nem érkezett meg Kassára, a kamara teljesen elszegényedett, nem tudják az ércikitermelést ilyen körülmények között sokáig folytatni.⁶⁰ 1578 októberében a Magyar Kamara követet küldött Kassára Kalmár János deák személyében, azonban Kalmár János vonakodott a 3.000 forintot odaadni, ezért a Szepesi Kamara vezetősége levelében kérte I. Miksát, hogy az Udvari Kamarán keresztül bírja rá a pozsonyi vezetőket arra, hogy utalják ki a kért összeget.⁶¹ Mindezek ellenére ugyanebben az évben kincstári zúzókat építettek a kamarai kezelésben lévő tárnákhöz.⁶²

A bányakamara és pénzverde is a szatmári bányavidék központi településén, Nagybányán működött.⁶³ A bányakamara és a pénzverde története szorosan összeforrt a bányák történetével, a forrásokban mindig együtt említik a környező szatmári bányákkal.⁶⁴

A középkori magyar állam megszűnéséig az ércbányászat igazgatásának alapegysége a bányakamara volt.⁶⁵ Végleges formáját a 15. századra érte el, amikor is felügyelete alá tartozott a kincstári bányák üzemeltetése,

⁵⁷ MOL E 244 5292. t. fol. 153–154.; MOL E 254 1576. április. 1. N°1. KENYERES 2008, 514. A járványok mellett komoly gondot okozott, hogy a térség levegője rossz volt, súlyos asztmás rohamokat váltott ki: „*Germani, qui gravibus morbis correpti conflictari- que sunt, et plurimi eorum morte absunt.*” Ld. MOL E 244 5292. t. fol. 340–341., illetve NEWALD 1885, 139.

⁵⁸ MOL E 244 5292. t. fol. 150–151. A magyar aranyforint (=kamarai forint) 100 magyar dénárt ért. Aranytartalma a korszak folyamán változatlanul 3,52 gramm volt, váltópénze a rajnai aranyforint, 1 rajnai aranyforint 80 magyar dénárnak felelt meg, 1 kamarai forint 1, 25 rajnai aranyforintnak. Ld. KENYERES 2008, 45–46.

⁵⁹ MOL E 244 5292. t. fol. 153–154.

⁶⁰ MOL E 244 5292. t. fol. 269. Az irat elején a következő bejegyzés olvasható: „*De Camerae extrema inopia*”.

⁶¹ MOL E 244 5292. t. fol. 329.

⁶² WENZEL 1880, 231.

⁶³ PAULINYI 1979, 626.

⁶⁴ A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 190.

⁶⁵ EMBER 1946, 292–293.

a nemesérc-beváltás folyamata, az ércfinomítás és a pénzverés. Mindegyik feladatot külön tisztviselő gárda látta el. A pénzverde némi önállóságot élvezett.⁶⁶ A központi pénzügyigazgatás bevált módszere a költséges kamara működtetése helyett a bérleti rendszer volt, a kamarát és a tőle függő pénzverdét közösen általában egy személynek adták árendába.⁶⁷

A nagybányai kamara és pénzverde szervezete a 16. század közepére az előnytelen gazdasági hatások miatt összezsugorodott és veszített jelentőségéből.⁶⁸ Ennek ellenére I. Ferdinánd átvéve Erdély kormányzását (1551) királyi biztosokat küldött a térségbe, hogy felmérjék a bányák állapotát. Bornemisza Pál veszprémi püspöknek és Werner Györgynek az volt a feladata, hogy megvizsgálják a kincstári jövedelmeket és javaslatokat tegyenek a lehetséges reformokra.⁶⁹

A biztosok jelentéséből kiderült, hogy a kamarai hivatal (Camerarii officium) Szentgyörgyi Péter deák vezette, akit még Fráter György nevezett ki erre a posztra.⁷⁰ Bornemisza Pál véleménye szerint a deák komoly tapasztalatokkal rendelkezett a bányaművelés és pénzverés terén, ennek ellenére a bányakamara vezetésére egyáltalán nem volt alkalmas, ugyanis a Király-tárhoval szomszédos saját kezelésében lévő tárnákból jóval több nemesércet termelt ki, mint a többi magánvállalkozó, túlzott erőfőlényével felborította a helyi hatalmi egyensúlyt.⁷¹ Ezenkívül sok más, a kamara igazgatásával kapcsolatos hiányosságra is felhívta a figyelmet a királyi biztosok által készített jelentés. Elsőként komolyabb pénzösszegre lett volna szükség, amelynek segítségével a magánkézben lévő tárnákból kibányászott nyers ércet felvásárolta volna a bányakamara.⁷²

A pénzhány miatt a nem lebecsülendő bevételi tételt képező ércbeváltásból származó haszon, ahogy a biztosok fogalmaztak: „másokhoz”, azaz csempészekhez került.⁷³ A csempészet virágzáshoz hozzájárult az is, hogy Nagybánya és környéke határterületnek számított a korszakban, azonban a Magyar Királyság és az erdélyi állam között nem volt megállapodás a bányászati termékek vámtételeire vonatkozóan, és az állandósult feszült helyzet nehezítette az ellenőrzést.⁷⁴

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. Ezt a tendenciát követve a bérbeadási tárgyalásukat is egy helyen tárgyalom. Ld. alább.

⁶⁸ EMBER 1946, 501.

⁶⁹ Uo. A királyi biztosoknak adott instrukciót ld. ENGEL III. 1801, 67-77.

⁷⁰ EMBER 1946, 502., ENGEL III. 1801, 31.

⁷¹ ENGEL III. 1801, 31.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ GÜNDISCH 1932, 70.

Első lépésként meg kellett reformálni a bányakamarát, és felügyelőket kellett küldeni a bányákba, akiknek az útmutatása alapján fel lehetett lendíteni a termelést.⁷⁵ Ha a központi kormányzatnak erre nem nyílt lehetősége, akkor megbízható ellenőrt kellett kinevezni (contrascriba)⁷⁶ a kamarai vezető mellé, aki a kamarai javakat, az érbeváltásból származó hasznot és a Király-táróban folyó gazdálkodást felügyelte, amelyet Péter deák elhanyagoltan, komoly veszteséggel hagyott hátra.⁷⁷

A választóműhely (officina separatoria) már nem hetenként, ahogyan a 15. század végén szokásban volt, hanem csak évenként négy alkalommal üzemelték be. Cementezést pedig, melyre ugyancsak hetenként került sor az előző évtizedekben, évente kétszer végeztek a kamarában.⁷⁸ Az összeírás szerint a kamara tisztviselői közé tartozott egy cementezőmester (cementarius), választómester (separatorius), aranymetsző (auri cesor), égető (cremator auri), fafelügyelő (legnato), illetve kemencefelügyelő (custos ignis).⁷⁹ A helyzetet nem látták reménytelennek a biztosok, véleményük szerint sokkal több lehetőség volt a nagybányai kamarában és pénzverdében, mint a látott eredmények sejtették, az ezüstpénzverést újra kellett indítani, mert a megfelelő képzettségű szakembergárda megvolt hozzá.⁸⁰

Az illetékes bizottság kiküldése azonban késlekedett, Haller Péter erdélyi kincstartó ezért 1552. december 13-án írt levelével a biztosokat kereste meg, míg december 16-án írt I. Ferdinándnak is.⁸¹ Felhívta a király figyelmét arra, hogy a tőkehiány miatt a nagybányai kamara és pénzverde működése akadozik, és lehetetlen megfelelő szakembert találni a térségben. Emellett a hivatalban lévő Szentgyörgyi Péter deák, betegségére hivatkozva, le akart mondani tisztségéről.⁸² A kincstartó arra kérte az uralkodót, hogy a végleges döntés meghozataláig adja neki a kamara működtetési engedélyét, olyan kitételrel, hogy aki fenntartja a verőházat és a kamarát, az részesüljön az érbeváltásból és pénzverésből származó haszonból.⁸³ Ha Őfelsége mégis a kincstári kezelés mellett dönt, a mellékelt összeírásból kiderül, mennyi pénzre lenne szükség. Levelére nem érkezett válasz, ezért 1553. február 2-án újabb levelet jutatott el I. Ferdinándhoz,

⁷⁵ ENGEL III. 1801, 31.

⁷⁶ Az ellenőr – számvevői hivatal – hatáskörére ld. KENYERES 2008, 292.

⁷⁷ ENGEL III. 1801, 31.

⁷⁸ Uo., a két eljárásra ld. BALOGH-OSZÓCZKI 2001, 34–37.

⁷⁹ GÜNDISCH 1932, 87.

⁸⁰ ENGEL III. 1801, 31., EMBER 1946, 502.

⁸¹ OBORNI 1996, 172–173.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

melyben újra megfogalmazta előbbi kérését, és kifejtette, hogy hajlandó saját pénzén, sőt, kölcsönök segítségével is működtetni a bányaművet, amennyiben a királytól határozott választ kap.⁸⁴ Erre a levelére sem érkezett érdemleges reakció.

Végül, Haller lemondása után, 1553 októberében I. Ferdinánd megbízásából a városba érkezett Werner György és veje, Thorda Zsigmond, illetve Francisci Tamás.⁸⁵ Szentgyörgyi Pétert elmozdították állásából, minden ingó és ingatlan vagyonát lefoglalták és őrizetbe vették.⁸⁶ Az új kamarai vezető Szűcs (Pellio) Vince lett.⁸⁷ A kincstár elképzelése szerint újra gyakorolni akarták az uralkodó urburaszedési jogát, a nemesérc forgalmazását monopolizálni és a pénzverést újraindítani kívánták. A biztosok utasításában megfogalmazták, hogy fogadjanak fel kamarai tisztviselőket, legelsőként egy számtartót.⁸⁸ Az új rendtartás értelmében a kincstári bányákból kibányászott aranyból és ezüsből helyben lehetett csak érméket verni, a pénzverőmesternek ügyelnie kell arra, hogy az üzemből elsősorban dukátot (aranyforint) és dénárt verjenek, mert a régióban erre volt a legnagyobb szükség.⁸⁹

A biztosok beiktatva Szűcs Vincét a kamarai és várprefektusi posztba (praefectura camerae et castelli) ideiglenes instrukciót adtak neki.⁹⁰ Az utasítás értelmében a nagybányai kamara a Magyar Kamara fennhatósága alá tartozott, a kamaragróf jelentékeny haderő élén állt, amelynek segítségét igénybe vehette, hogy az uralkodó urbura, bánya, nemesércmonopólium és pénzverési jövedelmei zavartalanul befolyjanak.⁹¹ A bányakamara tisztviselői már nem magánalkalmazottak, hanem állami hivatalnokok voltak.⁹² A kamaragróf legfontosabb feladata az utasítás értelmében a kincstári és magánkézen lévő bányák rendbehozatala és fejlesztése volt.⁹³

⁸⁴ OBORNI 1996, 174.

⁸⁵ GÜNDISCH 1932, 69., illetve OBORNI 1996, 174.

⁸⁶ A vagyonelkobzást később a deák özvegye megtámadta, és 1571-ben panaszt tett a Szepesi Kamaránál, visszakövetelve férje javait. A kamara iratanyagában Szentgyörgyi Péter, mint „*rebellis*” szerepel, I. Ferdinánd Farkas Péternek adományozta vagyonának egy részét 1559 augusztusában, ezt az adományt 1562-ben megerősítette, a másik felet Haller Kristóf kapta meg. Ld. MOL E 244 5305. t. fol. 12–13., 35., 37–38., 44.

⁸⁷ BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 16.

⁸⁸ EMBER 1946, 502.

⁸⁹ GÜNDISCH 1932, 69.

⁹⁰ EMBER 1946, 502., Nagybánya városának sarkában feküdt a vár, amelyet a felső-magyarországi várháborúk során Lazar von Schwendi erősített meg, 1567-ben 1.000 gyalogos szolgált a vár területén. Ld. BETHLEN II. 2002, 313. Vö. PÁLFFY 1997, 119–120.

⁹¹ EMBER 1946, 503.

⁹² Uo.

⁹³ GÜNDISCH 1932, 69–70.

A kamaragrófra várt a kamara házával (castellum) kapcsolatos probléma megoldása is.⁹⁴ A régebben használt ház nem volt szabad, Szűcs Vincét felszólították, hogy keressen egy nemesi tulajdonban lévő, helybeli házat, ahol a kamarai hivatalok berendezkedhetnek.⁹⁵ A pénzügyigazgatási feladatok mellett közigazgatási joghatóságot kapott a bányavárosok lakosai felett, továbbá neki kellett kezelnie az idetartozó falvak jobbgázdálkodási ügyeit is.⁹⁶ Az instrukció eredménytelenül zárult, ugyanis Szűcs Vince, mielőtt érdemleges munkába foghatott volna, 1554 folyamán meghalt.⁹⁷ A kamara ideiglenes irányítását Francisci Tamás vette át, tevékenységéről annyi ismeretes, hogy 1554 és 1556 között állt a bányakamara élén, és két éves szolgálata után 1559-ben kártérítési pert indított a kamara ellen, mert elmondása szerint minden központi pénzügyi támogatás nélkül irányította a kamarát saját vagyonából.⁹⁸

A kamarai tanácsos elégedetlensége valós alapokon nyugodott, mert ekkor újra a háború vette át a modernizáció helyét a térségben. Az előbbieken elemzett háborús pusztítások természetesen a kamarát és a pénzverdét is súlyosan érintették.⁹⁹ A bányavidék helyzete bizonytalanná vált, a Szepesi Kamara azt tervezte, hogy az érc tisztítást és pénzverést egyaránt szünetelteti Nagybányán. Mindezt azzal a gazdasági indokkal magyarázta, hogy a térségben elterjedt lengyel garas felbecsülhetetlen károkat okoz a kincstárnak, amelynek fő kibocsátási helye a nagybányai pénzverde.¹⁰⁰ A rendelkezés értelmében a pénzverdét meghatározatlan időre a körmöci pénzverővel vonták össze.¹⁰¹

A nagybányai kamarai üzemmel és pénzverdével kapcsolatban a következő adat 1573. évből maradt fenn. Eszerint a bányavidéken kibányászott érc jelentős részét már a kassai pénzverőműhelyben dolgozták fel.¹⁰² A kamarai tanácsosok 1573. augusztus 20-án kelt levelükben tudat-

⁹⁴ A régi castellumban ekkor Szentgyörgyi Péter felesége lakott, ezt a házat Haller Kristóf kapta a már említett vagyonekbeírás keretében, innen származik az épület későbbi neve is: „*domus Halleriana*”. Ld. MOL E 244 5306. t. fol. 33–34.

⁹⁵ Uo. A kamara háza különleges, a nemesi privilégiumokhoz hasonló előjogokkal bírt.

⁹⁶ EMBER 1946, 503.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Francisci Tamás 1554 és 1560 között a Magyar Kamara tanácsosa, nagyszombati polgár, harmincados és a harmincadok felügyelője volt, majd az esztergomi érseki birtokok kamarai adminisztrátora. Ld. GECSÉNYI 2003, 105–106.

⁹⁹ BALOGH–OSZÓCZKI 2001, 43. o.

¹⁰⁰ GÜNDISCH 1932, 71.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² GÜNDISCH 1933, 9–10. Kassai pénzverde élén ekkor Jacob Pendter állt. Ld. NEWALD 1885, 140–141.

ták az uralkodóval, hogy reménykedve várják az Udvari Kamara biztosait, addig is Feigel Péter közvetített a két szerv között.¹⁰³ I. Miksa augusztus 7-i leiratára reagálva tudatták a magyar királlyal, hogy számításaiik szerint 4.000 forintra lenne szükség az érc tisztítás és a pénzverés újraindításához, a pénzösszeg felét egy bizonyos *Kegios* nevű birtok jövedelmeiből biztosítanák, a másik részét az adott évi census és dica adókból vonnák el.¹⁰⁴ Azonban a szükséges összeg felével sem rendelkezett ekkor még a kamara, ezért nem láttak sok esélyt arra, hogy ebben az évben újra tudnák indítani az üzemet Nagybányán.¹⁰⁵ Hét nappal később újabb levelet intéztek I. Miksához és az Udvari Kamarához, amelyben közölték, hogy ha a központi kormányzat ragaszkodik ahhoz, hogy a nagybányai üzemet a jövőben működtessék, akkor az Udvari Kamara legyen szíves három szakembert (*perceptor, probator, magister montium*) a helyszínre küldeni, illetve megfelelő eszközöket biztosítani, mert a Szepesi Kamarának nincs lehetősége arra, hogy mindezt megadja a nagybányaiaknak.¹⁰⁶ Hangot adtak örömüknek az Udvari Kamara döntése kapcsán, hogy amíg a nagybányai ércfeldolgozás helyzete nem normalizálódik, addig átszállíthatják Körmöcbányára a ki-termelt aranyat és ezüstöt. A körmöci alkamaragróf elvállalta, hogy arany dukátokat és ezüst tallérokat veret az átszállított ércből, amelyeket a Szepesi Kamara megbízottjának hiány nélkül fognak átadni.¹⁰⁷ Végezetül arra kérték az uralkodót, hogy jelöljön ki megfelelő embereket a nagybányai üzembe, vagy kegyesen engedje meg, hogy Feigel Péter és testvére János keressenek személyzetet az alsó-magyarországi bányavárosokban.¹⁰⁸

¹⁰³ MOL E 244 5305. t. fol. 206. Az Udvari Kamara küldöttjeinek részére 358, 82 forint lett kiutalva a kincstárból. Ld. ACSÁDY 1894, 125., Feigel Péter kiváló bányászati szakember volt, murányi (1550–1551), majd sárosi udvarbíró (1557–1559), ennek következtében jól ismerte a felső-magyarországi helyzetet, 1565–1567 között felső-magyarországi főélelmester, 1571–1573 között a Szepesi Kamara tanácsosa. Ld. MOL E 244 5305. t. fol. 203, MOL A 227 2. kötet 326., SZÚCS 1990, 22., KENYERES 2008, 181.

¹⁰⁴ MOL E 244 5305. t. fol. 206. A magyar király rendes (*ordinaria*) jövedelmei közé tartozott a *census*: a szabad királyi városok egy összegben fizetett éves adója, a dica a rendek által megajánlott hadi vagy rovásadó volt, amely a rendkívüli (*extraordinaria*) jövedelemcsoportba sorolható. Ld. KENYERES 2003b, 62.

¹⁰⁵ MOL E 244 5305. t. fol. 206.

¹⁰⁶ MOL E 244 5305. t. fol. 208.

¹⁰⁷ MOL E 244 5305. t. fol. 208. A körmöci pénzverdébe a következő években is szállítottak át feldolgozásra nemes ércet a szatmári térségből. Ld. MOL E 244 5306. t. fol. 71–72. Körmöcbányán az ércbeváltót, pénzverdét és a bányauzemet a központilag kinevezett alkamaragróf irányította. Ld. A MAGYAR BÁNYÁSZAT ÉVEZREDES TÖRTÉNETE I. 1997, 157.

¹⁰⁸ MOL E 244 5305. t. fol. 208.

Az érc feldolgozása és a pénzverés problémája nem oldódott meg a következő években sem, ugyanis a Szepesi Kamara nem tudott megfelelő konszenzust kötni a központi kormányzattal az ügygel kapcsolatban. 1575 májusában I. Miksa felszólította a kamarát, hogy az egykoron Haller Kristóf tulajdonában lévő házat, amely ekkor Teuffenbach Kristóf kezelésében volt, építsék át és renoválják, hogy a kamarai üzem és a pénzverde beköltözhesen.¹⁰⁹A kamarai tanácsosok azonban felesleges kiadásnak vélték a ház renoválására fordított pénzt, mert az ércfinomítás és a pénzverés lebonyolítására még mindig nem állt rendelkezésre az összes tartozék. Ezért amíg vagy Nagybányán vagy Szatmáron nem voltak megfelelőek a helyi viszonyok, addig a feldolgozás folyjék Kassán.¹¹⁰

A Szepesi Kamara utasítása ellenére végeztek ércfinomítást Nagybányán, ahogy az az 1575. május 6-án kelt levélből kiderül.¹¹¹ Feigel Péter jelentése szerint a helyi tisztviselő az ezüst feldolgozásával a nagybányai polgárokat bízta meg, de erről a kurrens számadásában nem tett említést.¹¹² Ezért a kamara vezetősége arra kérte az uralkodót, hogy rendelje el az egységes, egy helyen történő ércfeldolgozást, mert a Kassán működő szakemberek megbízhatóbbak voltak, és nem volt gazdaságos két helyen próbálót, illetve választót fizetni.¹¹³ Azonban a nagybányai kamarai üzem és pénzverde megszüntetése nem volt annyira egyszerű, mint azt Kassán gondolták. A bányavárosok lakossága nem fogadta el, hogy a kitermelt ércet Kassára szállítsák és ott dolgozzák fel.¹¹⁴ Személyesen keresték meg *Paczóth János* és *Sycelius Mihály* tanácsosokat, hogy ne rendeljék el az üzem bezárását, s inkább ellenőrizzék gyakrabban a tisztviselőket.¹¹⁵ Feigel Péter információi szerint Nagybányán egy bizonyos *Vitus Tal*, aki *separtor* és *cremator* volt egy személyben, végezte az ezüst tisztítását, komoly veszteséget termelve. A feldolgozott érc minősége messze elmaradt az elvárttól.¹¹⁶ A tapasztalatokat összegezve a kamara vezetősége azt javasolta az Udvari

¹⁰⁹ MOL E 244 5306. t. fol. 32. (1575. május. 5.). Teuffenbach Kristóf 1570–1579 között volt szatmári főkapitány. Ld. KENYERES 2008, 516. Szatmári főkapitányság kialakulására, Teuffenbach tevékenységére ld. PÁLFFY 1996a, 209–210. és 222–223.

¹¹⁰ MOL E 244 5306. t. 32. Az ércfinomítás részei a következők: cementezés, választás, égetés, próbálás. Ld. EMBER 1946, 502–503.

¹¹¹ MOL E 244 5306. t. fol. 33–34.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ MOL E 244 5306. t. fol. 63.

¹¹⁵ Uo. Paczóth János és Sycelius Mihályra ld. ACSÁDY 1894, 112. A Szepesi Kamara elnöke Révay Ferenc volt, a kamarai tanács tagja még Nagyváthy Ferenc. Ld. uo., illetve GECSÉNYI 1999, 77–78.

¹¹⁶ MOL E 244 5306. t. uo.

Kamarának, hogy sürgősen fel kell számolni a nagybányai részleget, és minden munkafolyamatot Kassán kell összevonni.¹¹⁷ Az ügy végére még 1578-ban sem került pont, a kamarai üzemmel kapcsolatos vita résztvevője lett *Jacob Pendter*, a kassai pénzverde vezetője és *Teuffenbach Kristóf* szatmári főkapitány, akik 1578. november 11-én levelet intéztek az Udvari Kamarához, melyben kifejtették, hogy az ércfinomításra és a pénzverésre a kassai üzem sokkal alkalmasabb, mint a nagybányai.¹¹⁸

A tanácsosok hasonlóan vélekedtek, hiszen Kassán minden eszköz rendelkezésre állt a megfelelő működéshez, elegendő mennyiségű érc is volt, illetve munkaerőben sem szenvedtek hiányt.¹¹⁹ Míg a szatmári bányavárosok polgárai nehezen tudták volna veszteség nélkül elvégeztetni a feldolgozást, ugyanis – a kamara számítása szerint – ehhez mintegy 2.000 aranyforintra lenne szükségük.¹²⁰ A szatmári térség pénzverése körüli gondok a kincstári kezelés éveit alatti nem rendeződtek, tartós megoldásra 1580 után került sor, amikor is *Herberstein Felicián* vette bérbe a területet.¹²¹

A rendelkezésre álló források alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a nagybányai bányakamara irányítását. A bányakamarát a Szepesi Kamara központilag kinevezett tisztviselői irányították, feladatuk a Király-táró kitermelésének vezetése, a magánbányák támogatása, a kibányászott érc központilag meghatározott árfolyamon való beváltása, a kamarai üzemben folyó érc tisztítás felügyelete és a nemesérc-export lebonyolítása volt.¹²² A kibányászott nemesfém később pénz formájában visszajutott a városba, ugyanis a kamarai rendelet szerint a nagybányai ércből vert teljes pénzösszeget vissza kellett utalni a város részére, és ott a fejlesztési tervekbe forgatni. A befektetésről időről-időre el kellett számolniuk Kassa felé.¹²³

A tisztviselőkar összetételével kapcsolatban I. Miksa által kibocsátott, már elemzett bányarendtartás volt az irányadó. Az előző két évtizedből több tervezet maradt fenn a tisztségek megreformálására, de a helyi viszonyok és a hosszan elnyúló háborús konfliktus miatt érdemleges előrelépés nem történt, és az új rendtartás 1571. évi életbelépéséig a *Camerarii officium* élén álló *camerius* látta el a teljes körű irányítást.¹²⁴ Az archaikus kormány-

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ MOL E 244 5292. t. fol. 340–341.

¹¹⁹ Uo. A szatmári térségbe jövő német vendégmunkások azonban nem bírták a klímát, és a rossz levegőt, lebetegedtek és sokan meg is haltak, ennek következtében a bányavárosokban munkaerő-hiány lépett fel. Ld. uo.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ RAUSCH 2007, 20.

¹²² GÜNDISCH 1933, 9–10.

¹²³ Uo.

¹²⁴ ENGEL III. 1801, 67–68., GÜNDISCH 1932, 81.

zati struktúrán kívánt változtatni az új rendtartás, amely a modern, újkori típusú, kollegiális alapokon működő kormányzerveket vette mintául, ahol a szakirányú feladatokat külön-külön alegység látta el.¹²⁵ Az utasítás alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, azonban mégsem tudta a Szepesi Kamara teljesen megvalósítani.

Az első, érdemleges adatunk a bányakamarában dolgozó tisztviselőkről 1574-ből maradt fenn. A bányakamara élén egy *perceptor* állt, aki felügyelte az érbeváltást, finomítást és a pénzverés folyamatát.¹²⁶ A *perceptor* a kamara pénztárnoka volt elsősorban, mellette általában egy vagy két írnok szolgált.¹²⁷ A pénztárnoki hivatal élén 1575 májusában *Wilhelm Schestuel* állt, akivel kapcsolatban a kamarai tanácsosok sokszor panaszt emeltek az Udvari Kamaránál.¹²⁸ A konfliktus forrása a kamarai üzem és a pénzverde Kassára történő áthelyezése volt.¹²⁹ Schenstuel nem fogadta el, hogy a nagybányai ércfeldolgozást megszüntessék, ezért mindent elkövetett, hogy ezt megakadályozza, sokszor a törvényesség kereteit is átlépte.¹³⁰ A Szepesi Kamara azzal vádolta a *perceptor*t, hogy a számadásaiban leírtak ellenére nemcsak egy kis mennyiségű ezüstöt, hanem aranyat is elküldött a választóműbe, és minderről nem tett jelentést a hatóságoknak, ezért vizsgálatot kértek az Udvari Kamarától.¹³¹ A kamara következő jelentéséből az is kiderül, hogy *Vitus Tal* – a választómű vezetője – segítette a *perceptor*t az illegális feldolgozásban, emellett a tanácsosok azt is kifogásolták, hogy Schenstuel nem végezte elég szorgalmasan és lelkiismeretesen a rá bízott feladatokat.¹³² Schenstuel visszautasította a kamara vádjait, és panaszt emelt az Udvari Kamaránál, mert nem kapta meg Kassáról a bányakamara fenntartásához szükséges pénzüsszeget.¹³³ A tanácsosok nem tagadták, hogy nem küldték meg a teljes összeget, de

¹²⁵ KENYERES 2003c, 91–94.

¹²⁶ MOL E 244 5306. t. fol. 5.

¹²⁷ ACSÁDY 1894 52. A *perceptor* mellett a bányák felügyeletét a *magister montium* (*rei metallicaie praefectus*=bányász-mester) látta el, azonban a tárgyalts korszakban ez a hivatal jórészt betöltetlen maradt. A Szepesi Kamara több alkalmas személyt is ajánlott az Udvari Kamara figyelmébe: *Martin Knopecket* és *Andreas Friedhesent*; azonban kinevezésükről adatok hiányában nem tudunk biztosat. Ld. MOL E 244 5306. t. fol. 33–34. és 92.

¹²⁸ MOL E 244 5306. t. fol. 31. (1575. május. 4.)

¹²⁹ MOL E 244 5306. t. fol. 32.

¹³⁰ MOL E 244 5306. t. fol. 33–34. (1575. május. 6.)

¹³¹ Uo.

¹³² MOL E 244 5306. t. fol. 63. (1575. augusztus. 28.)

¹³³ MOL E 244 5306. t. fol. 71–72. (1575. szeptember. 17.)

hozzátették, hogy Révay Ferenc – a kamara elnöke – vitt személyesen 2.616 forintot Nagybányára.¹³⁴

A finanszírozási gondok csak járulékos súrlódási tényezőt alkottak, az igazi ellentétet a pénzverde bezárására történő kamarai törekvés váltotta ki, az álláspontok pedig nem közeledtek egymáshoz az 1575. év második felében, ezért a szakítás elkerülhetetlen volt. 1576. január 25-én kelt jelentésükben a tanácsosok arról számoltak be az uralkodónak, hogy Schenstuel újból kérte a felmentését tisztségéből, ahogy azt már az 1575. év végén is megette. A kamarai tanács úgy vélte, hogy mindenképpen el kell fogadni a lemondását és új pénztárnok után kell nézni.¹³⁵ Két lehetséges jelöltet ajánlottak az Udvari Kamara figyelmébe: a selmeci bányamestert, illetve *Petrus Fidersint*; mindketten jó szakemberek voltak, és a kamara szerint jól beszéltek magyarul.¹³⁶ Augusztusban tudatták az Udvari Kamarával, hogy Schenstuel a folyó év féléves számadását elkészítette, ha nem lesz a kimutatásokkal semmi gond, hivatalosan is elbocsátják állásából.¹³⁷

A számadások végleges elfogadására 1576 októberében került sor, és ezzel egy időben az Udvari Kamara kijelölte az új nagybányai perceptort: *Michael Krenglert*. Felszólította a Szepesi Kamara tanácsosait, hogy amint megérkezik az új pénztárnok, adják át neki hivatalát, lakhelyéül pedig Teuffenbach szatmári főkapitány nagybányai házát jelölték ki.¹³⁸ A pénztárnoki hivatal új vezetője azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, már 1577 áprilisában arról panaszkodott a kamarai vezetőség, hogy bár kapott támogatást a Király-táró fenntartására, a kincstári bánya és a kamara állapota kétségbeejtő volt.¹³⁹ A következő év tavaszán sem volt jobb a helyzete Krenglernek, mert végső elszegényedésről írt Kassára, és kijelentette, hogy ilyen pénzügyi helyzet mellett nem dolgozhat sokáig.¹⁴⁰ A decemberben elküldött kamarai jelentés szerint Krengler, amióta betöltötte a pénztárnoki posztot, hanyagul és rosszul dolgozott, hiába kapta meg a támogatást, a bányák és a kamara helyzete nem változott a legutóbbi ellenőrzés óta semmit.¹⁴¹ Michael Krengler végül 1579 augusztusában önként beadta lemondását, indoklása szerint a kivételesen rossz pénzügyi helyzet miatt.¹⁴²

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ MOL E 244 5306. t. fol. 93. (1576. január. 25.)

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ MOL E 244 5306. t. fol. 132. (1576. augusztus. 4.)

¹³⁸ MOL E 244 5292. t. fol. 150–151. (1576. október. 5.)

¹³⁹ MOL E 244 5292. t. fol. 153–154. (1577. április. 3.)

¹⁴⁰ MOL E 244 5292. t. fol. 284. (1578. március. 20.)

¹⁴¹ MOL E 244 5292. t. fol. 340–341. (1578. december. 6.)

¹⁴² MOL E 244 5293. t. fol. 396. (1579. május. 19.)

A tisztviselők folyamatos cserélődése és az ebből fakadó egyre súlyosbodó helyzet miatt az Udvari Kamara I. Miksa felszólítására tervezeteket készített a bányák bérbeadásáról. A javaslatokat elküldték a Szepesi Kamara tanácsosainak, akik véleményezték azokat. A vidék bérbeadási procedúrája több éven keresztül húzódtott, mert a két kormány szerv nem tudott közös álláspontra jutni. Az Udvari Kamara véleménye szerint a térség bizonytalan helyzete és a bányavárosok tőkeszegénysége miatt nagy befolyással, komoly anyagi háttérrel rendelkező személynek érdemes bérbe adni a szatmári bányavidéket.¹⁴³ Ebből a megfontolásból kiindulva támogatta Jacob Pendter kassai bányamester és Teuffenbach Kristóf pályázatát.¹⁴⁴ A Szepesi Kamara határozottan elutasította az ajánlatot, a tanácsosok attól féltek, hogy ha a szatmári főkapitány egy ilyen gazdasági potenciállal rendelkező területet tart a kezében, befolyása megnő, és még nehezebben léphetnek fel hatalmaskodásaival szemben.¹⁴⁵ Álláspontjuk az volt, hogy helyi, jó módú bányatulajdonosoknak adják árendába a bányákat, hiszen ők ismerik a helyi viszonyokat, a munkások megbíznak bennük. A két jelölt *Lazio Lukács* és *Szegedy Ferenc* volt, mindketten a városi önkormányzat tagjai voltak.¹⁴⁶ A tervezet szerint évente 7.000 rajnai aranyforint bérleti összeget fizettek volna a bányák után, de az érbeváltás és a pénzverde központi kezelésben maradtak volna.¹⁴⁷

A végső döntés az uralkodó, I. Rudolf kezében volt, aki csak hosszú vívódások után, megfontolva a kincstári kezelés sikertelenségét, egyezett bele a bérbeadásba.¹⁴⁸ Az Udvari Kamara hatására nem a nagybányai városi tanács tagjait bízta meg a bányák működtetésével, hanem a bányászati előképzettséggel és megfelelő anyagi háttérrel rendelkező stájer főúrral, *Herberstein Feliciánnal* kötötte meg a bérleti szerződést.¹⁴⁹ A megállapodást az 1580. év végén írták alá, ennek köszönhetően a szatmári bányavidék helyzete a tizenöt éves háború kitöréséig stabilizálódott.

¹⁴³ GÜNDISCH 1933, 11.

¹⁴⁴ NEWALD 1885, 140–141.

¹⁴⁵ PÁLFFY 1996b, 178. Teuffenbach Kristóf saját kezelésébe kívánta venni a 125 birtokot magába foglaló szatmári váruradalmat, amely a Szepesi Kamara fennhatósága alá tartozott. Ld. KENYERES 2008, 516. A tanácsosok azt sem nézték jó szemmel, hogy a főkapitány nem képes hatalmaskodó rokonait megfékezni. Ld. MOL E 244 5292. t. fol. 310–311. (1578. augusztus. 2.)

¹⁴⁶ MOL E 244 5292. t. fol. 361. (1579. március 19.), E 254 1577. március. 16. N°8.

¹⁴⁷ MOL E 244 5293. t. 418–419. (1579. november. 10)

¹⁴⁸ GÜNDISCH 1933, 11.

¹⁴⁹ RAUSCH 2007, 20., illetve 51–58.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

- MOL A 227 = MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (Budapest), Magyar Kamara Archivuma, Libri donationum
 MOL E 244 = MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (Budapest), Szepesi Kamara levéltára, Minutae-Expeditiones camerales
 MOL E 254 = MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (Budapest), Szepesi Kamara levéltára, Raepresentationes, informationes et instantiae
 MOL F1 = MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR (Budapest), Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii

Szakirodalom

- ACSÁDY 1894 = ACSÁDY Ignác: A pozsonyi és szepesi kamarák (1565-1604). Budapest, 1894.
 A MAGYAR Bányászat Évezredek Története I. 1997 = ZSÁMBOKY László: A korszak bányászatának története. In: A magyar bányászat évezredek története. I. kötet. Budapest, 1997.
 A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI 2001 = GEDAI István-TORBÁGYI Melinda: Pénztörténet. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, 2001.
 BALOGH-OSZÓCZKI 2001 = BALOGH Béla-OSZÓCZKI Kálmán: Bányászat és pénzverés a Gutin alatt (Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt). Miskolc-Rudabánya, 2001.
 BESSENYEI 1995 = BESSENYEI József: Felső-Magyarország, mint történeti földrajzi fogalom. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. II. Fasc. 2. 1995. 77-83.
 BETHLEN II. 2002 = BETHLEN Farkas: Erdély története. II. kötet. Ford.: Bodor András. Budapest, 2002.
 BETHLEN III. 2003 = BETHLEN Farkas: Erdély története. III. kötet. Ford.: Bodor András. Budapest, 2003.
 BOROVSZKY 2002 = BOROVSZKY Samu: Magyarország vármegyéi és városai (elektronikus dokumentum). I. -II. kötet. Budapest, 2002.

- EMBER 1946 = EMBER Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 1.)
- ENGEL III. 1801 = Johann Christian von ENGEL: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Dritter Teil. Halle, 1801.
- ERDÉLY TÖRTÉNETE I. 1988 = Erdély története (A kezdetektől 1606-ig.) I. kötet. Szerk.: MAKKAI László – MÓCSY András. Budapest, 1988.
- GECSÉNYI 1999 = GECSÉNYI Lajos: Egy kamarai tisztviselő 16. században. Nagyváthy Ferenc. Turul 72. kötet. 1999/ 3-4. 77-83.
- GECSÉNYI 2001 = GECSÉNYI Lajos: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a 16. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk.: Seifert Tibor. Budapest, 2001. 55-70.
- GECSÉNYI 2003 = GECSÉNYI Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: Magyar Évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk.: Ormos Mária. Budapest, 2003. 100-113.
- GOOSS 1911 = Österreichische Staatsverträge Fürstentum Siebenbürgen (1526-1690). Hgg.: Roderich GOOSS. Wien, 1911.
- GÜNDISCH 1932 = Gustav GÜNDISCH: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der habsburgischer Zeit (1530-1828). *Numismatische Zeitschrift* (Neue Folge) XXV (1932)/ 67-98.
- GÜNDISCH 1933 = Gustav GÜNDISCH: Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der Habsburgischer Zeit (1530-1828). (kézirat). Wien, 1933.
- HÓMAN 1916 = Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. 1000-1325. Budapest, 1916.
- KENYERES 2003a = István KENYERES: Die Finanzen des Königreichs Ungarn in des zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlichen Politik in den Habsburgischen Ländern und in Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hg.: Friedrich Edelmayer. München, 2003. 84-122.
- KENYERES 2003b = KENYERES István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* XLV (2003)/1-2. 61-93.
- KENYERES 2003c = KENYERES István: A magyarországi pénzügyigazgatás modernizációja. *Rubicon* 2003/ 11-12. 91-94.

- KENYERES 2008 = KENYERES István: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a török ellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008. (Habsburg történeti monográfiák 2.)
- LESCALOPIER 1982 = Pierre LESCALOPIER: Utazása Erdélybe (1574). Szerk.: Benda Kálmán – Tardy Lajos. Budapest, 1982.
- LOSERETH 1898 = Johann LOSERETH: Die Reformation und Gegenreformation in den Innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert. Stuttgart, 1898.
- LUKINICH 1918 = LUKINICH Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541-1711). Budapest, 1918.
- MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR II. 1980 = Magyar Értelmező Kéziszótár. II. kötet. Szerk.: JUHÁSZ József. Budapest, 1980.
- NEWALD 1885 = Johann NEWALD: Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II., Rudolph II. und Matthias. Wien, 1885.
- OBORNI 1996 = OBORNI Teréz: Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére (1552-1553). In: In Memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére). Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 165-176.
- OBORNI 2002 = OBORNI Teréz: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571-1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza- Tóth István György. Budapest, 2002. 291-307.
- OLÁH 2000 = OLÁH Miklós: Hungária. Ford.: Németh Béla. Budapest, 2000.
- PAULINYI 1936 = PAULINYI Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. In: Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk.: Miskolczi Gyula. VI (1936) 32-137.
- PÁLFFY 1996a = PÁLFFY Géza: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: In Memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére). Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 209-229.
- PÁLFFY 1996b = PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezésének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle* XXXIII (1996) 163-217.
- PÁLFFY 1997 = PÁLFFY Géza: A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején. In: *Mediaevalia Transilvanica*. Tom. I. nr. 1-2. Satu Mare, 1997. 113-122.

- RAUSCH 2007 = RAUSCH Petra: Adalékok az erdélyi nemesérbányászat történetéhez a 16. század második felében – Egy bányászati reformer élete és munkássága: Herberstein Felicián (1540-1590), Pécs. 2007.
- RAUSCHER 2004 = Peter RAUSCHER: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004.
- SZÚCS 1990 = SZÚCS Jenő: A szepesi kamarai levéltár (1567–1813). Budapest, 1990.
- WENZEL 1880 = WENZEL Gusztáv: A magyar bányászat kritikai története. Budapest, 1880.

A TÖRTÉNELMI ADOTTSÁGOK SZEREPE
A 21. SZÁZADI REGIONÁLIS FEJLŐDÉSBEN
LENGYELORSZÁG PÉLDÁJÁN

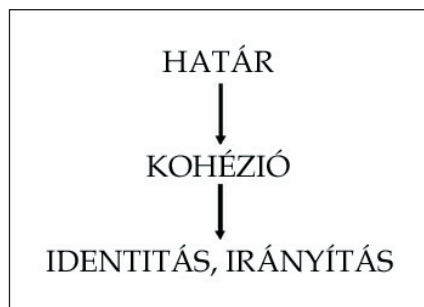
Napjaink egyik fontos kérdésévé vált a területi különbségekből adódó ellentmondások, esetleges szakadékok csökkentésének problémája. Az Európai Unió regionális fejlesztési politikája éppen az ebből adódó konfliktusok áthidalásának lehetőségeit keresi. Az egyes államok hosszú távú fejlesztési stratégiák megalkotásával kísérelnek meg ajánlásokat adni a jövőre vonatkozóan. Egyre gyakrabban olvasható, hallható az „útfüggőség” (path dependencies) fogalma, mintegy magyarázatként az eltérésekre – a jelen adottságait történelmileg meghatározottként értelmezve, s a múlt béli tapasztalatok alapján megoldást ajánlva a jövőre vonatkozóan. Az „útfüggőség” fogalma több tudományág szóhasználatában feltűnik. Jelen tanulmány a közgazdaságtan és a társadalomtudomány fogalom értelmezésére épít, megvizsgálva a régiók szerepét Európában, ezen belül Közép-Európában Lengyelországot példaként állítva. Megkíséreljük a lengyel történelmi régiók felvázolásán át megfogalmazni, mennyiben játszottak/játszhattak szerepet a történelmi, gazdaságtörténeti adottságok a régiók jelen helyzetében. Mindehhez a vizsgálódáshoz a régióképzés/képződésre vonatkozó elméleti magyarázatokat is számba kívánjuk venni.

Regionalizmus és identitás

A tér felosztása és az ennek eredményeként kapott téregységek, régiók azonosítása, vizsgálata tradicionálisan a geográfia terepét jelentik, de a természet- és társadalomtudományok diszciplinái is végeznek saját feltételeikre épülő felosztásokat, amelyek egymástól eltérő régió-meghatározásokhoz vezethetnek. A régió szabatos meghatározására irányuló kutatások a 19-20. században a földrajztudósok vizsgálódásaihoz köthetők, az elmúlt évtizedekben pedig a politológusok, közgazdászok próbálták meghatározni és eredményeiket a közös cselekvés számára használhatóvá tenni.

Az egyes tudományágak régióértelmezései eltérőek lehetnek; a politikatudomány és a politikai földrajz a *hatalom megosztásának* folyamatában fogalmazza meg a régiók szerepét, azaz értelmezésükben nem pusztán terület beosztási kategóriaként jelenik meg, hanem az államszerkezet új minőségi jellemzőjeként is. A szociológia és az antropológia ellenben az etnikai-kulturális, szellemi-tudati együvé tartozásra teszi a hangsúlyt, a régió fogalmát az identitás fogalmával társítja, s mint szociológiai-szociálpszichológiai-antropológiai jelenséget kezeli.¹ A régiót mentális egységként értelmezik, területi, kulturális egységként, határoló fogalmai nem gazdaságiak, nem politikaiak, hanem kulturálisak, azaz megjelenési területei közé tartoznak az életmód, vallás, kapcsolati kultúra, nyelv, művészet, mitológia, mentalitás, értékrend – vagyis valamely specifikus és sajátá tett (elsajátított, értékékként megőrzött) kultúra a régiók hosszú történelmi folyamat eredményeként jön létre, amelynek során a régió polgáraiban sajátos összetartozás-tudat fejlődik ki. Ahol a terület belakó emberek karaktere, identitása, mozgása, értéktudata a meghatározó, ott a történelmi idő adja meg valamely földrajzi egység jellegét, s válik a többi-től megkülönböztethetővé.

A régióvá válás folyamatának vizsgálatánál az időbeliséget is figyelembe véve Nemes-Nagy József felfogása vált általánosan elfogadottá a regionális tudomány művelői körében. Ő az alábbiak szerint vázolta a régióvá válás folyamatát:

Az időbeliség szempontjából azonban lényeges az a megfogalmazás, mely szerint a régiót *nem a tér teszi, hanem az idő, a történelem.*² Ezek a meg-

¹ NEMES 1997, 23.

² Történelmi régióknak nevezzük azt a földrajzi-történelmi egységet, melyet a történelem folyamán tartományként kezeltek, és/vagy területi-közigazgatási autonómiát élvezett és a régió léte meghatározott időtartamra igazolható GYÖRI 1999.

állapítások közel állnak az ún. *regionális transzformáció* folyamatához, mely fogalom magyarázata Paasi finn geográfus nevéhez fűződik. Ő vizsgálta meg a régiók intézményesülésének elméletét, a régiók kialakulásának dimenzióit, s fogalmazta meg a régióformálódás logikáját és történetiségét. Paasi és Bialasiewicz³ értelmezése szerint a regionális tudat, a regionális identitás keletkezése és léte számos tulajdonsággal jellemezhető, egyebek mellett a területi jelképek meglétével, de magával az elnevezéssel is. Ezek mindegyike egységteremtő képességgel rendelkező fogalom, melyhez az összetartozás képzete köthető, ugyanakkor magában hordozza az egymásra utaltság kérdését is, mely a közép-európai régióban szoros kapcsolatban áll a történelem kiemelt szerepével, az egyéni és a kollektív – ez utóbbit nevezi Bialasiewicz *nemzetinek* – történelmi tapasztalattal.

Paasi értelmezésében a régió közepes méretű területet jelöl, amelyet nem lehet közvetlenül megélni, de amelyet szimbolikus jelleggel beépíthetünk a tudatunkba. A régió ebben a felfogásban különbözik a „hely” földrajzi fogalmától, melyet a mai társadalomföldrajz képviselőinek nagyobb része rendszerint olyan területi egységnek tekint, amely az egyén mindennapi élete során egyre személyesebb jellegűvé válik. Azt a folyamatot, melynek során egy bizonyos régió a társadalom térbeli szerveződésének részeként fejlődik, a régió *intézményesülésének* nevezik. Az intézményesülés első szakaszában a régió szert tesz határaitra, identifikálódik a társadalom területi szervezetében. A második szinten alakulnak ki a területi szimbólumok; ezek közül különösen fontos maga a régió neve, elnevezése. A harmadik fokozat saját intézményeinek, társadalmi szervezeteinek kialakulása, illetve ezeknek a társadalmi tudatba való rögzülése. A negyedik szakasz pedig a régió „hivatalos” intézményesülése, mely több mozzanatban is megfogható. Ez az a pillanat, amikor a régió a társadalom térbeli szerveződésének integráns részévé válik. *A régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a nemzetállam kialakulása.* Ebben az esetben jelen van a fenti fokozatok valamennyi fizikai és szellemi kelléke és terméke: terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények.⁴

A régiók mint mitikus konstrukciók gyakran csak később legalizálódnak állami jelképekkel, kormányzati intézményekkel, határokkal és a politikai identitás más szimbólumaival. A régió egyrészt gyakran saját hatáskörrel bír és a központi államtól rendeltetési szerepében elhatárolt területi egység, másrészt a történelem folyamán kialakult átalakítható térség, melyet a kulturális, nyelvi, helyi vagy természeti sajátosságok területi

³ BIALASIEWICZ 1999.

⁴ ÉGER 2001, 24–30

összesűrűsödése, illetve főként a lakosság azonos területre vonatkoztatott összetartozás érzete – ez az ún. *regionális identitás* – jellemez.⁵ A régió azonban ezeken túl társadalmi tapasztalati térségnek is tekinthető, olyan interakció-mezőnek, mely szocializációs folyamatok és saját történelme során egyediséget sajátított el.

A történettudományban kollektív többletet kaphat a régió fogalma. Egyrészt alapvető közösség-szervező tényezővé válik, másrészt megosztja a terület többi lakosával a közös, más csoportoktól elkülönített múltat, mely a környezettel szorosan összekapcsolódik. Materiálisan is visszatükröződik a táj morfológiai tagoltsága vagy települései építészeti képében a személyes és kollektív Én kivetülési tere és a személyes identitás hivatkozási pontjává válhat.⁶ A régiók mint történetileg is felfogható, összterületet felölelő szociális hálók megfelelően kiegészíthetők más dimenziókkal is. A régió jelként, jelentőségként, képként és elképzelésként mutatkozhat, miközben a keletkezett képek a kollektív tapasztalatban a ritualizálódás következtében tovább hagyományozódnak, és a mindennapi életben megerősödnek. Képesek saját maguk identitást létrehozni, mélyreható migrációs tapasztalaton keresztül.⁷

A helyi identitás (újbóli) megtalálásának kérdése szorosan összefügg a határok jelentéstartalmának változásával. A határ ugyanis az identitás kifejezésének egyik lehetősége, melyet fentről (államilag kialakított), kívülről (háborús győztesek által) és belülről (nemzeti igények) egyaránt megteremthetnek. A nemzeti identitás képes alkalmazkodni az új államhatárokhoz, ehhez azonban időre van szükség, s a történelmi igények az után is megmaradnak, hogy a geopolitikai viszonyok régen újrarajzolták a nemzeti határokat. A regionalizmus mint elméleti kategória nem más, mint egy embercsoportnak egy-egy tájegységhez mint földrajzi kerethez való kötődése.⁸ A 21. században a regionalizmus, a régió fogalma új jelentéstartalommal bővült. Sagan értelmezése szerint az új regionalizmus az állam, a civil társadalom és a globalizáció által diktált új fejlődési modell következtében létrejövő válaszlépésként definiálható.⁹

⁵ HASLINGER, én.

⁶ A. FLÜGEL 1992.

⁷ D. IPSEN: Regionale Identität. Überlegungen zum politischen Charakter einer psychosozialen Raumkategorie. *Raumforschung und Raumordnung* 51, 1993, 9–18.

⁸ Ez az elkülönülés igen széles skálán mozog; a nyelvi-kulturális autonómiától egészen az elszakadásig, illetve a saját szuverenitás kivívásáig terjed.

⁹ SAGAN 2007. E törekvés együtt jár az Európai Unió „osztott szuverenitás” elvével, amikor is a nemzetállami kompetenciák egy részét az Unió nemzetek feletti intézményeire ruházták át.

Grúber Károly a regionalizmusnak újabb három – *etnokulturális, politikai és gazdasági* – aspektusát különbözteti meg.¹⁰ A történelmi, politikai tapasztalatok – utal rá Grúber – arra engednek következtetni, hogy e mozgalmak radikalizálódása nagymértékben függ attól, hogy az illető többnemzetiségű állam milyen mértékben fogadja el a regionalizáció¹¹ elvét.

Glatz Ferenc álláspontja szerint a regionalizmus olyan törekvés az európai politikában, melynek az a célja, hogy az egyén és a közösség, az egyén és az adott területi és igazgatási egység között mind szervezettebb viszony alakuljon ki. Ennek az irányvonalnak képviselői a *mesterséges régiók* – melyek ellentétben a történelmiekkal – többnyire anorganikus fejlődés következtében jönnek létre. Más, új típusú intézményrendszer áll mögöttük, s legtöbbször a nemzeti kereteket meghaladó, szupranacionális képződmények. Glatz a „létező regionalizmusnak” három formáját különbözteti meg:¹²

1. regionális együttműködés, vagyis a meglévő területi-igazgatási egységek közötti nemzetközi kapcsolattartás, együttműködés. Ez az állami területeknél nagyobb egységeken az állami adminisztrációk együttműködését jelenti, például visegrádi államok együttműködése,
2. az államok egymással szomszédos területeinek szorosabb, erősödő együttműködése, például eurorégiók, határon átnyúló együttműködések, például Kárpátok Régió, Alpok-Adria Munkaközösség,
3. az országon belül az állami központtól függetlenül kerülnek szoros kapcsolatba az egyes regionális egységek.

Míg a regionalizáció fentről lefelé ható, a politikai elitek kompromisszumait figyelembe vevő, addig a regionalizmus alulról felfelé építkező folyamat, és tömeges részvételt von maga után.

¹⁰ *Etnokulturális* regionalizmus fogalma alatt annak a folyamatnak a betetőzését érti, mely a nemzetállamok lakosságának a helyi demokráciáért és a döntéshozatal decentralizálásáért folytatott politikai kampányok és politikai paradigma részeként meghatározni kívánják magukat az egyes etnoregionális csoportok a soknemzetiségű állammal szemben. Azzal az állammal szemben, ahol ők esetleg a lakosság kisebbségét képezik, de helyi vagy regionális szinten sokszor többséget is alkotnak. GRÚBER 2002, 36–41.

¹¹ Azaz a „felülről” végrehajtott régióképzési folyamat elvét.

¹² GLATZ 1994.

Közép-európai sajátosságok

A régiók más-más szerepet tölthettek be Nyugat- és Kelet-Közép-Európa történetében. Nyugat-Európa-hoz képest térségünkben a feudális rendszer mintegy 500 évvel később alakult ki, a hűbéri hierarchia nem a nyugat-európaihoz hasonló mélységben és tagoltságban jött létre, a királyi hatalom kezdetétől domináns szerepet játszott. A nemesség megpróbálta saját függőségi területeit és rendszerét kiépíteni, de ez általában csak ideiglenesen sikerült. A pártharcokban hosszabb-rövidebb időre felemelkedtek regionális hatalmasságok, majd hamarosan eltűntek, fennállásuk ugyanis túlságosan rövid volt ahhoz, hogy tartós regionális identitást alakítsanak ki az általuk birtokolt/ellenőrzött területen élők körében. A nagy birodalmak hódításai révén a korábbi arisztokrácia, oligarchia teljesen eltűnt egyes vidékeken, mielőtt bármilyen tartós uralmi területet kialakíthatott volna, a birodalmak megszűnését követően magától értetődően nem a regionalizáció, hanem az egységes nemzetállam megteremtése került napirendre.¹³ A nemzeti egységprogram igen mély gyökeret eresztett a közösségi emlékezetben, akadályozva a regionalizmus, a regionális identitás fölülről, azaz államilag vagy éppen az Európai Unió irányából történő megszerzési kísérletét. A történelmi múltat napjaink tendenciáival párhuzamba állítva Kiss Gy. Csaba álláspontja szerint az uniós elvárásoknak megfelelően kialakított (vagy éppen kialakítandó) régiók éppen a hagyományokból adódóan nem lehetnek mesterséges területi képződmények, határaikat nem lehet kijelölni, még akár a legalaposabb előkészítéssel, a gazdasági és földrajzi szempontok figyelembevételével sem.

A történelmi tapasztalatok híján vagy éppenséggel az eltérő történelmi élményből adódóan a regionalizmus igazi nagy kihívás az európai integráció folyamatában Közép-Európában. Nemcsak arra indítja a döntéshozókat és a polgárokat, hogy mérlegeljék a tervezendő (vagy frissen kialakított) régiók előnyeit és hátrányait, hanem arra is, hogy visszatekintve számba vegyék a nemzetté válás útjának dilemmáit, a történelem üzeneteit. A régió Kiss értelmezésében *rendszerint szerves történelmi fejlődés eredménye*, a politikai mozgásteret nézve pedig a szubszidiaritás ösztönzője, a lokális érdekek szószólója.¹⁴

Az ideális területi egységeket számba véve, vizsgált térségünkben, Közép-Európában az identifikációs hatóerővel rendelkező szintnek a közép-nemesség szerveződési szintje – Magyarországon és Horvátországon

¹³ ILLÉS 2002.

¹⁴ KISS 2004, 12.

a megye, Lengyelországban a *vajdaság*, Ausztriában és Csehországban a *koronatartomány* – bizonyult. A falusi közösségeknek – lévén hosszú ideig a nemesség birtokai voltak – önszerveződési és identitásképző szempontból kisebb jelentőségük volt, mint a Balkánon.¹⁵ A nagy birodalmak tartományai jelenthettek még identitásteremtő szintet, különösen, ha meghatározott mértékű önkormányzattal rendelkeztek. Ilyen volt a Habsburg Birodalmon belül a Kárpátok övezet egyik központi területének számító Galícia, mely az 1869-es megegyezést követően önálló tartományi gyűléssel rendelkezett a birodalmon belül, követeket küldhetett a bécsi osztrák tartományi gyűlésbe is. A történelem, a nemzeti ébredés eszméi és a mozaikos etnikai jelleg, a 20. század első harmadában létrejött nemzetállamok hosszú időre felülírták a létező vagy születő regionális identitásokat, a második világháborút követő szocialista rendszer a maga sajátos állami szerepvállalásával új értelmet adott a regionális identitás gondolatának.

A régió egyben az állami szervezet része lett, ami a totálisan államosított kommunista rendszerbe jól beilleszthető volt, s a vállalat és az ágazati minisztérium mellett a központi erőforrásokért folytatott harc egyik, állandóan legitimált alanya, szubjektuma lett, annál is inkább, mert az uralkodó párt (állampárt) mindenütt regionális, nem pedig szektorális alapon szerveződött. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy némelyik országban, elsősorban a Balkánon, a lakosság a regionális identitás élményét először a kommunizmus évtizedei alatt élte meg. Számos esetben, például Jugoszlávia, Szovjetunió, de Bulgáriára is igaz, nem a nemzetek teremtettek maguknak államot, hanem az államok teremtettek nemzetet.¹⁶

Jellemző módon a szocialista-kommunista állam többnyire a már történelmileg kialakult területi egységeket vette át és igyekezett azokat új tartalommal, főként ideológiával megtölteni. Voltak ugyan területát-szervezési kísérletek, de előbb-utóbb általában visszatértek a hagyományosabb régiókhoz. A szocialista időkben a keleti blokk országokban nem

¹⁵ A falvak évszázadokon át nem is voltak a közjog alanyai, a nemesség gondoskodott a bíraskodásról, az adószedésről, az akkori értelemben vett szociális ellátásokról.

¹⁶ Ha tovább vizsgáljuk a Szovjetuniót tagköztársasági szinten, Fehéroroszország, de Litvánia és Ukrajna falusi társadalmára is igaz, hogy a lakosság a népszámlálások során a nemzetiséget firtató kérdésre „tutejszy”, „tutajszy”, azaz idevalósinak minősítette magát. A szóból etimológiailag levezethető, hogy valamely szláv nyelvhez tartozik, de Litvánia esetében arra a problémára is rávilágít, hogy még a litván nemzetiségű parasztság is igen nehezen azonosította magát etnikai szempontból, a városi lakosság körében ugyanakkor elenyésző hányadot képviselt a litván nemzetiségűek csoportja, helyette zsidók, lengyelek, németek lakták zömmel a városokat, a litván nemesség is ellengyelesedett az évszázadok során.

vagy csak alig beszélhetünk regionalizmusról, hiszen az államközpontúság, az etatista szemlélet egyeduralma nem engedte – a hatalom megtartása, a társadalom feletti teljes ellenőrzés igénye miatt nem is engedhette – meg ezen „mezoszint” kialakulását.

A nyugat-európai folyamatokhoz képest eltérésként kell értékelnünk, hogy térségünkben a regionalizmusnak nincsenek meg vagy csak csökkenően léteznek a belső, endogén katalizátorai. Ez azt is jelenti, hogy – amint arra Białaszewicz és Paasi is utalt – Közép- és Kelet-Közép-Európa országaiban a régiókialakítási folyamatok – ahol egyáltalán voltak ilyenek – *általában felülről, központilag irányítottak* voltak. Azaz általában hiányzott a szerves fejlődésből adódó, s a régióknak igazi erőt biztosító „alulról történő építkezés”. A mindenkori államhatalom túlsúlya, a kis közösségek viszonylagos zártsága, a középszint gyöngesége vagy befelé fordulása a régióalkotási kísérletek és kezdeményezések kerékkötőivé vált a térségben, s nem vezettek a hagyományos, nyugati értelemben vett régiók kialakulásához. A szocializmus bukása sem hozott jelentős előrelépést, a rendszerváltást követően ráadásul térségünkben aránytalanul megnövekedett a helyi szint szerepe és nagymértékben korlátozott volt a mezoszint jelentősége.

A lengyel államszervezés történelmi távlatai

A helyi közigazgatási rendszer gyökerei Lengyelországban a középkorig nyúlnak vissza. A fejlődés és a modernizáció folyamatait gyakran befolyásolta az ország önállóságának külső erők általi fenyegetése, illetve a szuverenitás időszakos elvesztése.

A Piast ház uralkodása idején, azaz a 14. századig „okregi grodowe” néven ismert tartományokra oszlott Lengyelország területe. A 15. században trónra került Jagelló dinasztia a hagyományos tartományi szerkezetre épülő vajdasági rendszert épített ki. A vajda elnevezés eredeti jelentése: aki a harcosokat vezeti. A 16. század második felében hozták létre az uralkodók a tartományokat, Nagylengyelországot (Poznań székhelyű Wielkopolska), Małopolskát (Krakkó székhelyű Kislengyelország), valamint az egykori Litván Fejedelemségből Litvánia tartományt. Ezek a tartományok vajdaságokra, azon belül „landokra” (ziemia), illetve „powiatokra” – azaz járásokra tagolódtak. Ez a rendszer állt fenn egészen 1795-ig, amikor Lengyelország a három nagyhatalom, Ausztria, Poroszország és Oroszország javára elvesztette függetlenségét. A széttagozódott, önállóságát veszített Lengyelországra az 1918-as egyesüléséig többféle közigazgatási modellt is

rákényszerítettek, de a történelmi régiók szerepvállalása nélkül. A Varsói Hercegségben a napóleoni sikerek idején a francia „département”-modellt vezették be, a Szent Szövetség idején létrejött, valójában orosz bábállamként funkcionáló „Lengyel Királyság”-ot – melynek területe nagyban megegyezett a Varsói Hercegségével – előbb a lengyel hagyományoknak megfelelő 8 vajdaságra osztották fel, míg 1837-ben – a sikertelen 1831-es szabadságharcot követően – az orosz gubernium-modelll vették át. A poroszokhoz került területeken tartományokat és kerületeket állítottak fel, míg a Habsburg Birodalomhoz került területeket kerületekre, a kerületektől független városokra, közösségekre és „udvarházakra” – tulajdonképpen majorságokra – osztották fel.

Lengyelország 1921-es alkotmányának szövege szerint az ország vajdaságokból állt, azok kerületekből, illetve városi és községi közösségekből. A két világháború közötti időszakban 16 vajdaság, illetve az önálló jogkörrel bíró Varsó főváros létezett, Szilézia pedig autonóm terület volt. A második világháború az elsőhöz hasonlóan újfent területi változásokkal járt, 1945-öt követően az országot a szövetséges hatalmak a potsdami szerződés értelmében „nyugatra tolták”, azaz Németország területéből kárpótolták a Szovjetunió javára biztosított keleti részekért. Az ország visszaszerezte történelmi régióinak egy részét, nyugaton azonban a területgyarapodás újabb kihívások elé állította Lengyelországot. Az 1950-es évek regionális fejlesztési politikája egyértelműen a szovjet irányelveket követte. Az ország társadalmi és gazdasági intézményei alárendelődtek a szovjet irányelveknek, a lengyel gazdaság további fontos feladata volt a szovjet és a Varsói Szerződés érdekeinek való megfelelés.

A regionális fejlődés történelmi háttere

Az általánosan elfogadott nézet napjaink Lengyelországot *négy nagyrégióra* osztja, melyek közül *három* a lengyel állam születése óta létezik. A 12. században jelentkező feudális széttagoltság sem tudta hosszú távon befolyásolni e területek elkülönülését. A Piast-ház, az 1386 után trónra kerülő Jagelló-dinasztiához hasonlóan, éppúgy sikeresen megőrizte e három terület szerkezetét.

Ez a középkorban és a reneszánszban kialakult terület, *Nagylengyelország* /Wielkopolska/, *Kislengyelország* /Małopolska/, valamint *Mazóvia* /Mazowsze/ évszázadokra visszavezethető együttműködéssel rendelkezik. A középkorban alakult ki az egyes régiókat összekötő úthálózat, ekkortól

különülnek el a gazdasági munkamegosztás kívánalmainak megfelelően az egyes területek. Ez a térség tekinthető a lengyel kultúra és államiság bölcsőjének, melynek fejlődése az 1569-es nemesi alkotmányban, mint *lengyel-litván-belarusz-ukrán* „államszövetség” megalakulásában teljeseedik ki.

E három egykori történelmi régió a *felosztást követően, 1795 után*, a 18–19. századi Európa három nagyhatalmának, a *Habsburg Monarchia*, a *Hohenzollern birodalom*, majd Németország, illetve a *cári Oroszország* mintegy *határvidékeiként részben eltérő fejlődésbeli utat követett*. E határmentiség volt érzékelhető az ipari forradalom korszakában is, melyet mindhárom terület egymástól eltérő módon tapasztalt meg.

Az egyes birodalmak perifériájához tartoztak és a nagyhatalmak gazdasági helyzetéből adódó különbségeknek köszönhetően eltérően fejlődtek. Közös vonásuk a nagy ipari központok létrejötte, illetve a vasútvonal kiépülése volt.¹⁷ A három birodalomba beékelődő terület lakossága ugyancsak eltérő politikai kultúrával rendelkezett, hiszen míg a galíciai lengyelség a Habsburg Birodalomban autonómiát élvezett, nyelvét és vallását szabadon gyakorolhatta, nemzeti identitását megőrizhette, addig a Németországhoz csatolt Nagylengyelország lengyelségének meg kellett tapasztalnia a múlt század hetvenes éveiben zajló „*kultúrharc*” keretei közt jelentkező erőteljes germanizálódási kényszert, Mazóviát pedig 1864 után bekebelezte az Orosz Birodalom. Gazdasági téren is hatalmas különbségek mutatkoztak. Ez abból adódott, hogy három eltérő fejlettségű birodalom részei voltak és a birodalmakban betöltött szerepük is nagyban különbözött egymástól.¹⁸ Galícia a Habsburg Birodalom elmaradott térségei közé tartozott, míg Mazóvia, Lódz és Varsó ipari központtal, egyértelműen a cári Oroszország legfejlettebb részeinek egyike volt.

Az 1918 novemberében függetlenné vált Lengyelországnak (II. Köztársaság) e területek eltérő gazdasági szerkezetét, politikai és kul-

¹⁷ Ez utóbbiból 1918-at követően Lengyelországnak bizonyos szempontból haszna is származott a sok egyéb probléma mellett.

¹⁸ Ez a különbségesség mind a mai napig érezteti hatását. A 19. században a galíciai lengyelségről összességében elmondható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia legfőbb támogatói voltak, a Lajtán inneni területek leglojálisabb alattvalói voltak, akik, noha 1846-ban és 1848-ban felkelést szerveztek a császár ellen, az 1869-es galíciai kiegyezést követően egyértelműen a császár mellé álltak. Akik a leginkább megsínylették az idegen birodalomba tartozást, azok a Németországhoz csatolt lengyelek voltak, akik viszont egy gazdaságilag dinamikusan fejlődő államban gyakorlatilag semmilyen módon sem tudták kifejezni nemzeti identitásukat. Az Oroszországhoz csatolt lengyelek az Orosz Birodalomba való tagozódás első számú haszonélvezőivé váltak – gazdasági téren. Ami a politikai és nemzetiségi jogait illeti, ezek az 1831-es és 1863-as felkelést követően gyakorlatilag megszűntek.

turális hagyományait kellett egybekovácsolni, a három területből kellett egy működőképes létrehozni úgy, hogy azok mind politikailag, mind pedig gazdaságilag teljesen eltérő irányba orientálódtak. A háború végeztével fellépő gazdasági válság mindkét területen érezte hatását, ekkor kellett talpra állnia az eddig orosz piacra termelő varsói és lódzi ipari központnak is.¹⁹

A két világháború közötti időszakban Lengyelországban hatalmas méretű újjáépítés kezdődött az egységes gazdasági fejlesztés jegyében. A lengyel parlament 1938 decemberében fogadta el Kwiatkowski miniszterelnök-helyettes 1939–54 közötti évekre vonatkozó nagyszabású fejlesztési tervét, melynek megvalósítását az időközben kirobbant második világháború és a jaltai megállapodás következtében a szovjet érdekszférába való betagozódás akadályozott meg. A második világháborút követő időszakban Lengyelország a szocialista tábor tagjává vált, amely az *extenzív iparosítás időszakát* jelentette. A nehézipar erőszakos fejlesztése különösen az ötvenes évekre volt jellemző, nagyarányú ipari beruházások kezdődtek. A régi ipari központok mellett az időközben feltárt új nyersanyagokra alapozva újakat is kiépítettek ebben az időszakban. Egyes kisebb területeket, nem ritkán falvakat specializált ipari központokká fejlesztettek fel, melyek egy része a rendszerváltást és a Szovjetunió összeomlását követően hátrányos gazdasági helyzetbe került.

A második világháborút követően Lengyelország a területi változások következtében az eddigi három régió mellett egy újabb, viszonylag kompakt területi egységgel gyarapodott. A potsdami döntés értelmében Németország területéből kapott nyugati terület a köznapi szóhasználatban az „új terület – nowe terytorium” elnevezést viselte. Az ország területét a Szovjetunió közbenjárására nyugatabbra tolták, az elveszített keleti vidék lengyeliségének ügye megoldásra váró problémává vált. A Németországról leválasztott, s Lengyelországnak juttatott nyugati területek lakosságának legnagyobb része ugyanakkor németekből állt, akik érthető módon nem akartak idegen ország területén élni. A háborút és a területi döntéseket követően már 1944-ben megkezdődött a *lakosságcsere* Lengyelországban, az egykori keleti lengyel területekről mintegy másfél milliónyi lakosságot telepítettek zömmel az újonnan megszerzett nyugati és északnyugati területekre. Mintegy 800 ezer főt Nyugat-Ukrajnából, 270 ezret Nyugat-Belaruszból és közel 200 ezer főt Litvánia területéről. Így az új terület lakosságának túlnyomó többségét a mai napig a keletről idetelepített lengyel

¹⁹ Az eddigi széttagoltság időszakából Lengyelország egy igen alapvető, máig kiható örökséggel rendelkezik; nevezetesen a többközpontú vasúthálózattal.

lakosság adja, akik legtöbbször szintén nem saját akaratukból kerültek ily távolra a szülőföldjüktől, de az itt élő németek elűzése is erőszakos úton zajlott 1944 és 1949 között.²⁰

Lengyelország legújabb régiójában, a nyugati és északnyugati területeken az ország többi területeihez képest igen magas volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a megszerzett területek ugyanis Németországban is döntően agrár jellegűnek számítottak. Az idetelepült lengyelség zömmel a fiatal generáció tagjai közül került ki, ennek köszönhetően itt magasabb értékeket mutatott a természetes szaporulat és a születések aránya. Megfigyelhető ugyanakkor a „gyökerektől való elszakítottság”, az átmeneti állapot érzése, mely abban mutatkozott meg, hogy az idetelepült lakosság kevesebb hosszú távú beruházást valósított meg, s a 20 főnél többet foglalkoztató vállalkozások állóeszközeinek állaga is messze rosszabb képet mutatott, mint az országos átlag. Ha összehasonlítjuk ezt a térséget Lengyelország többi történelmi régiójával, feltűnik a nagyvárosok hiánya, hiszen egyedül Szczezin tartozik a több százezres lakosú települések közé.

A történelmi hagyományokból közvetve a középnyugati és északi területek, Nagylengyelország és a gdanski tengermellék magas szintű mezőgazdasági hagyományokkal rendelkezett és a magángazdaságok jelenléte is meghatározó volt. A területre a kisebb városok és az agglomerációs övezetükbe tartozó, azokat kiszolgáló falvak sűrű hálózata a jellemző. Az itteni lakáshelyzet összességében jónak mondható és a terület Lengyelország leggazdagabb vidékeként ismert. A térség két meghatározó nagyvárosa Poznań és Gdańsk.

A délkeleti vidék – Krakkó központtal az ukrán határig – a falusi lakosság nagy számával, illetve arányával jellemezhető. További jellegzetessége a területnek a kettős foglalkoztatási rendszer, tehát a városban dolgozó falusi lakosság jelenléte, akik emellett lakóhelyén mezőgazdasági termeléssel is foglalkozik, mely a kis és közepes méretű városok sűrű hálózata miatt lehetséges. A kettős (kétlaki) foglalkozási struktúra, a falvak és városok sűrű hálózata mellett itt a legnagyobb a magánépítkezések aránya, illetve itt található a legnagyobb számban széleskörű infrastruktúrával rendelkező falu. A falvak magas szintű fejlettségének köszönhetően e területeken aránylag kisebb a falvakból a városokba való áramlás, hiszen a mezőgazdasággal való foglalatosságot elhagyó lakosság, mely a városokban keres munkát, nem okvetlenül költözik el eddigi lakóhelyéről.

²⁰ A két szomszédos ország kapcsolatának ez a döntés nem tett jót. Amíg létezett az NDK, a lakosságcserét és a lengyel nyugati, német keleti határt illetően csak a Németországi Szövetségi Köztársaság hallatta hangját. A rendszerváltást és Németország egyesülését követően ismét felmerült ez a probléma.

Az ország központjában és keleti területén található régiót közepes méretű magángazdaságok, viszonylag alacsony termelékenységi szintű mezőgazdasági termelés, elmaradottabb infrastruktúrájú falvak, alacsonyabb fejlettségi szintű városok közötti együttműködés jellemzi, viszonylag állandósult a migrációs tevékenység a falvakból a városok felé. Itt található *Lengyelország legnagyobb városainak egy nagyobb csoportja*, Varsó, Łódź, Lublin, Białystok, ugyanakkor a demográfiai szerkezet meglehetősen negatív tendenciát mutat, különösen a falvak rovására.

A történelmi adottságok a jelenben is visszatükröződnek. Ha a foglalkoztatottsági és a gazdasági fejlettségre utaló adatokat vesszük figyelembe, azt tapasztalhatjuk, hogy Varsó, Łódź és Krakkó kivételével (az előbbi kettő orosz területekhez tartozott, ráadásul az előbbi főváros volt a 17. századtól kezdve, míg az utóbbi Galícia egyik legnagyobb városa volt) a külföldi tőkekoncentráció legnagyobb arányban az egykori porosz területekre, valamint a Németországtól a második világháborút követően megszerzett területekre koncentrálódik. Hasonló tendencia figyelhető meg a külföldi partnerekkel (például testvérvárosi kapcsolatok kiépítése) való együttműködés terén is.

Az ország földrajzi adottságait vizsgálva fontos megemlíteni a folyók ipartelepítő jelentőségét. Lengyelország területét kettéosztja a Visztula; a folyó mentén alakultak ki a középkortól Közép-Európa legfontosabb városai, így a lengyel városok közül Krakkó, Wrocław, Szczecin, Toruń, Gdańsk. Az ország gazdasági fejlődését a 19. században nagymértékben befolyásolta a nyersanyaglelőhelyek elhelyezkedése, mindenek előtt a fekete és a barna kőszén, valamint réz, cink, az ólom, kén és kősó. Ezek a nyersanyagok fontos szerepet játszottak a szocialista iparfejlődés idején is, e lelőhelyek köré épültek a nagy bányászati-ipari komplexumok számos nagyra duzzasztott, felfejlesztett ipari várossal. Ezek közül kiemelkedik Felső-Szilézia, ezen belül Katowice jelentősége. A nyersanyagokkal kevésbé ellátott régiók fejlődése nem érte el a legdinamikusabban növekvőket, noha a korábbi rezsim politikai célkitűzései egyike a munkásosztály társadalomban betöltött arányának növelése volt. Ennek érdekében erőltetett iparosító politikába kezdett a politikai vezetés, gyakran a természetes ásványanyag lelőhelyek hiányában.

A korabeli területfejlesztési politikában az ipar, azon belül is a nehézipar játszotta a legnagyobb szerepet, a szolgáltatások a szocializmus időszakában kevésbé voltak meghatározóak, nem lévén súlyuk. A magán-szektor is bizonytalan helyzetben volt; gyanús, a szocialista felfogással ellentétes jellege miatt nem élvezett támogatást a kormányzat, az állam

részéről. A mezőgazdasági termelés is kettős arculatú volt. Egyfelől a három történelmi régió területén a családi, generációkon át örökölt farmok maradtak a meghatározóak.²¹ Nagyobb állami tulajdonban álló mezőgazdasági szövetkezetek ugyanakkor zömmel a megszerzett nyugati területeken alakultak ki, s működtek a szocializmus időszakában részben az ideköltötetett, zömmel keleti elveszített területekről érkező lakosság „gyökértelenségének” köszönhetően, a generációs örökség hiányából adódóan, részben pedig az egykori német hagyományoknak megfelelően. A mezőgazdaság egyedül a Mazuri vidéken játszott meghatározó modernizációs szerepet, mindenhol máshol az ipar volt elsődleges fontosságú. A kommunista gazdaságfejlesztés prioritásként kezelte a regionális különbségek felszámolását, s ehhez előszeretettel alkalmazta (nem csak Lengyelországban!) az erőltetett iparosítás politikáját. Ez a különbség a rendszerváltást követően sem csökkent jelentős mértékben. Az előző rezsim esetében az erőltetett iparosítás gyakran felülírta a városiasodás kívánalmait, a semiből nőttek fel hagyományokkal nem rendelkező iparvárosok.

A történelmi adottságokat alapul véve Lengyelországon belül létezik egy úgy nevezett *belső perifériális törésvonal* az egykori felosztott területek határvidékein.²² A szocializmus idején kialakult fejlettségbeli különbség az ország keleti határvidéke mentén Lengyelországot észak–dél irányban osztotta meg. A történelmi földrajzi adottságok alapján a perifériára került egykori területek a valamikori Lengyelország központi területeit alkották az egykor keleti irányban húzódó ország félperifériájaként a mezőgazdasági ágazat túlsúlyával. A 20. század harmincas éveitől kezdve alakították ki itt a Központi Iparvidéket s telepítettek ide számos stratégiai jelentőségű ipari üzemet, melyek a második világháború végével vagy megsemmisültek, vagy pedig a határváltozás következtében elvesztették a hátszágukat. A szovjet minta hű másolása, a nehéziparnak, ezen be-

²¹ Lengyelországban az 1956-os események eredményeként sikerült leállítani a mezőgazdasági kollektivizálást, s mindezt a Szovjetunióval is elfogadtatni. Erről bővebben: BEREND 1999, 141–144.

²² Azaz a porosz-osztrák, orosz-osztrák 1918 óta belső határok továbbra is őrzik a határ jellegüket. A lengyel önkormányzati és országgyűlési választásokon való részvételi hajlandóság tekintetében is tapasztaltak ilyen törést – elsősorban a vidéki lakosság választási részvételi hajlandóságát vizsgálva, hiszen a nagyvárosi környezet módosítja a képet, ld. erről Komornicki felméréseit. Másik érdekes vizsgálat a krakkói külső agglomerációban zajlott 2003 körül. Itt húzódott az egykori orosz-osztrák határ. A vizsgálat során azt tapasztalták, hogy az újraegyesítés óta eltelt mintegy hét és fél évtized és a nagyvárosból kiköltözők eredményeként bekövetkező lakosság összetételbeli változás ellenére is kicsi az átjárás, átházasodási hajlandóság a két terület között, noha a települések között alig néhány kilométer a távolság.

lül a bányászatnak az előtérbe helyezése ugyancsak nem tett jót e régió fejlődésének. A mezőgazdaságtól további forrásokat vontak el a nehézipar számára, így a szükséges beruházások elmaradása további hátrányt jelentett az agrárszektor számára. Nem használt az erőszakos szövetkezetesítés sem, a földjeiktől megfosztott gazdák nem váltak érdekeltté a mezőgazdaság modernizálásában. A szocialista Lengyelország az egész keleti övezetével mostohán bánt, az egész országot érintő fejlesztési programokból kihagyták a területet. A keleti határ közelsége, viszonylagos zártsága nem tette lehetővé a további fejlődés lehetőségét, a szomszédos országokkal folytatott kereskedelem sem kapott újabb impulzusokat. A terület gazdasági mutatóinak, adottságainak, lehetőségeinek köszönhetően nem véletlenül kapta a „Polska B” elnevezést megkülönböztetendő a fejlettebb és urbanizáltabb „Polska A-tól”.

A poszt-szocialista átmenet sikerességének egyik mutatója a külföldi tőkebefektetések alakulása, azok térbeli megoszlása. Ha összevetjük a legnagyobb bevétellel rendelkező területi egységeket, a fejlettséget és a külföldi tőkebefektetés koncentrációját tekintve egyenes arányosságot fedezhetünk fel: azaz minél tehetősebb egy terület, annál nagyobb a tőkevonzó képessége, s viszont. Minél kisebb a mezőgazdaság hátránya s nagyobb a rendelkezésre álló szakképzett munkavállaló száma, s minél nagyobb az ipari termelés hagyománya, annál eredményesebben vonzhatja a terület a megtelepedni kívánó külföldi vállalkozásokat.

A lengyel regionális különbségek értelmezésére két egymástól némiképp eltérő álláspont fogalmazódik meg, s a regionális politikát is e kettős vonulat jellemzi:

Nagyváros – többi országrész dichotómia: ez a korábban érvényes falu-város megosztásnak felélesztett és továbbgondolt folytatása. A nyertesek közé a sokoldalú, diverzifikált ipari és szolgáltató szektorral, megfelelő infrastruktúrával, telekommunikációs háttérrel és magasan képzett munkaerővel, kellően fejlett kutatásfejlesztési háttérrel rendelkező városok sorolhatók. E kritériumoknak Lengyelországban összességében a fővároson kívül további négy város felel meg; Krakó, Wrocław, Poznań, illetve a Trójmiasto – azaz a Gdańsk, Gdynia és Sopot alkotta városhalmaz.²³

Nyugat – kelet: ez a megosztottság hosszú történelmi múltra tekinthet vissza. Már a középkorban is nagy fejlettségbeli különbségek voltak megfigyelhetők a nyugati területek javára, a nyugati civilizációs hatások egyik

²³ Összvajdasági szinten ez sem változtat az eredményen, hiszen Mazowieckie vajdaság mind területét, mind pedig lakosságát tekintve Lengyelország legnagyobb vajdasága. Ld. Regiony Polski, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 2007, 15–26.

ismérvének tartott román stílus elterjedése át sem lépte a Visztula vonalát.²⁴ A 18. században Lengyelországot három szakaszban felosztották, s a három eltérő fejlettségű s adottságú területhez való csatlakozás tovább mélyítette a korábbiakban is fennálló különbségeket máig tapasztalható gazdasági-társadalmi következményekkel. Az 1990-es évek elején az akkor még nagyrészt preindusztriális szintű fejlettséggel rendelkező²⁵ Kelet-Lengyelország kisebb árat fizetett a strukturális átalakulásért, az évtized első harmadának végére, 1993-tól azonban sokkal kisebb hatékonysággal tudott bekapcsolódni a nyitottabb, a versenynek nagyobb lehetőséget biztosító gazdasági folyamatokba. A keleti területek regressziója a fentiekből adódóan sokkalta inkább ennek a megkésett fejlődésnek a következményének tudható be, s hasonló okokkal magyarázható az a tendencia is, hogy a nagyvárosi agglomeráción kívül eső központi régiók nem képesek megfelelni a modern, nyitott gazdaság diktálta kihívásoknak.

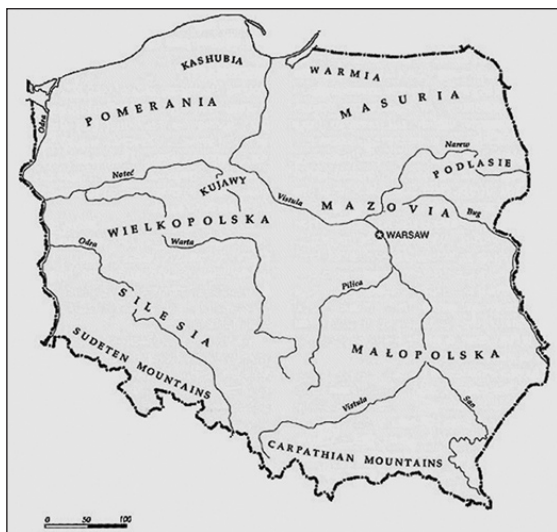
A történelmi adottságok és a rendszerváltás mint történelmi esély

A rendszerváltással együtt járó gazdasági szerkezetátalakítás továbbra is fenntartotta a regionális különbségeket. Erős és gyengébb régiók jöttek létre, az előbbiekre a nagyvárosokkal, s magasabb szintű szakosodási lehetőséggel rendelkező, egykori egyetemi, kulturális és gazdasági központok, valamint a diverzifikált szerkezetű nagyvárosok kerültek. E területeken korábban is meghatározó volt az ipari foglalkoztatás dominanciája. Ellenpólusként pedig megfigyelhetők a gyenge régiók: zömmel a vidéki- agrárjellegű foglalkoztatottsággal rendelkező területek az ország középső és keleti részein. Itt meghatározó volt a nem nagy hatékonysággal, sőt veszteségesen működő magángazdaságok jelenléte, melyek a lakosság legnagyobb hányadát foglalkoztatták. A jelen állapota a nem túl biztató jövőre is következtetni enged. (A vállalkozói hajlam, a működő vállalkozások esetében a különbség akár több százszoros is lehet.) Az ország egykori megosztottságának további társadalmi és demográfiai vetületei is szembeötlők még több mint nyolc évtized távlatából is. Ezt támasztja alá az aktív korú lakosság képzettségbeli megoszlásának alakulása is. A legala-

²⁴ Ld. erre vonatkozóan Gorzelak „golden curtain” – arany függöny teóriáját, mely szerint Európát kettéosztja egy aranyfüggönynek nevezett törésvonal, melynek megfigyelhető jele a román és gótikus stílus elterjedésének vonala.

²⁵ GORZELAK 2007.

csenyebb iskolai végzettséggel rendelkezők a leszakadó keleti vajdaságokban élnek, míg a legalább középfokú, vagy diplomával rendelkezők zömmel a nyugati és déli vajdaságokban, valamint a nagyvárosokban találhatóak, s a munkanélküliségi mutatók is arra engednek következtetni, hogy a strukturális válsággal küszködő területeken nagyobb a hivatalosan regisztrált álláskereső aránya.²⁶ Hasonló tendencia figyelhető meg a külföldi munkavállalók lakóhelyét tekintve; a magasan képzett nagyvárosi lakosság mellett a keleti területekről jelentős a külföldre áramlás. E történelmileg kialakult szakadékok kezelésében az Európai Unió forrásain keresztül Lengyelország próbál segíteni. Felzárkóztatási kísérletbe kezdtek a keleti területeket segítő önálló Kelet-Lengyelország Operatív Program keretében, bár igen jelentős forrás átcsoportosítást hajtottak végre e térség javára, egyelőre csak a történelmileg adott különbségek mérséklésére van lehetőség, a végkifejletet illetően a megfogalmazott cél és a realitás között igen nagy különbség mutatkozik.

Lengyelország történelmi régiói – a mai országhatárok között. A Visztula jobb partján elhelyezkedő terület képezi „Polska B”-t

²⁶ Ebből a szempontból lényegtelen, hogy ipari, vagy mezőgazdasági strukturális problémákra vezethető vissza az állástalanok számának alakulása, az ipari központokban éppúgy magasabb értékeket lehet tapasztalni, mint a nyugati, északi területeken, ahol az egykori termelőszövetkezetek felszámolásából adódott a munkanélküliek számának növekedése. (GORZELAK 2007, 215–226.)

Felhasznált irodalom

- BEREND 1999 = BEREND T. Iván: Terelőúton, Közép- és Kelet-Európa története 1944–1990, Vince Kiadó, Budapest, 1999.
- BIALASIEWICZ 1999 = BIALASIEWICZ, Luiza: Reordering Europe's Eastern Frontier: Galician Identities and Political Cartographies on the Polish-Ukrainian Border, manuscript, 1999.
- ÉGER 2001 = ÉGER György: Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Osiris, Budapest, 2000.
- FLÜGEL 1992 = FLÜGEL, A: Der Ort der Regionalgeschichte in der neuzeitlichen Geschichte. In: S. BRAKENSIEK – A. FLÜGEL – W. FREITAG – R. v. FRIEDBURG: Kultur und Staat in der Provinz. Perspektiven und Erträge der Regionalgeschichte. Bielefeld, 1992, 1–28.
- GLATZ 1994 = GLATZ Ferenc: Új regionalizmus? Közép-Európa 1993. *Kritika*, 1994/2.
- GORZELAK 2007 = GORZELAK, Grzegorz: Rozwój, region, polityka. In: Rozwój, region, przestrzeń, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych. Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 2007.
- GRÜBER 2002 = GRÜBER Károly: Európai identitások: régió, nemzet, integráció. Pro Minoritate Könyvek, Osiris-BIP, Budapest, 2002.
- GYÖRI 1999 = GYÖRI Róbert: Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. *Tér és Társadalom*, 1999/4. 77–106.
- HASLINGER ÉN. = HASLINGER Peter: Régió és regionalitás Délkelet-Európában. A történetírás aktualitásai (előadás kézírata).
- ILLÉS 2002 = ILLÉS Iván: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integrációk, régiók. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002.
- IPSEN 1993 = IPSEN, D.: Regionale Identität. Überlegungen zum politischen Charakter einer psychosozialen Raumkategorie. *Raumforschung und Raumordnung* 51, 1993, 9–18.
- KISS 2004 = KISS GY. Csaba: Nemzetté válás és regionalizmus Közép-Európában. In: *Szín*. Budapest, 2004.
- KOMORNICKI 2007 = KOMORNICKI, Tomasz: Międzynarodowe relacje Polski w ujęciu regionalnym. In: GORZELAK, G. – Tucholska, A. (szerk.): *Rozwój, region, przestrzeń*. 289–306.
- KOVÁCS 1999 = KOVÁCS Tibor: Polémia a magyarországi régiókról. *Területi Statisztika*, Budapest 1999/2.

- KOVÁCS 2003 = KOVÁCS Tibor: Regionalizáció és regionalizmus két átalakuló posztoszocialista ország, Magyarország és az egykori NDK példáján (doktori értekezés). Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003.
- NEMES 1997 = NEMES NAGY József: Régiók, regionalizmus. *Educatio* 1997/3.
- PAASI 2002 = PAASI, A: Place and Region: Regional Worlds and Words. *Progress in Human Geography* 21, 2002, 802-811.
- Regiony Polski, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, 2007.
- SAGAN 2007 = SAGAN, Iwona: Regional Transformation in Postsocialist Poland. In: Pécsi Politikai Tanulmányok IV. PTE Pécs, 2007. 75-87.
- SÜLI-ZAKAR 1999 = SÜLI-ZAKAR István: A régiók Európában és Magyarországon. *Debreceni Szemle* 3. Debrecen, 1999. 1-16.

SLACHTA KRISZTINA

IFJÚSÁGI DIVAT, ANTIDIVAT, SZUBKULTÚRÁK,
ELLENKULTÚRA AZ NDK-BAN
AZ 1960-AS ÉS 1970-ES ÉVEKBEN

Ellenkultúra, szubkultúra

A jelenségek egymásba fonódása miatt szükségesnek érzem először is definiálni azokat a fogalmakat, melyeket azután a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) divat és ifjúsági divat történetébe ágyazottan konkrétan szeretnék bemutatni. Az összefoglalóan ellenkultúrának nevezett jelenségek mindig az adott társadalom többségi kultúrájához viszonyítva nyernek értelmet, hiszen önmaguk is ahhoz viszonyítva határozzák meg létüket és tevékenységüket. Bár ez a legtöbb esetben természetesen nem tudatos folyamat.¹ Az ellenkulturális csoportok véleménye a többségi társadalomról és annak kultúrájáról leginkább kulturális „termékeikben” kristályosodik ki, szembenállásukat leglátványosabban és a legmegbotránkoztatóbb módon öltözködésükkel fejezhetik ki, mely maga is egy kulturális terméként értelmezhető.

Az ifjúsági szubkultúrák elkülönítése az ellenkultúra egészétől fogalmilag nehezen megfogható.² Alapvető különbség, hogy míg az ellenkultúra esetében egy, a többségi kultúra egészével szemben álló kulturális jelenségről beszélünk, addig a szubkultúrák nem csak méretükben, elterjedtségükben különböznek attól, hanem abban is, hogy csak bizonyos aspektusukban tagadják a többségi kultúrát. Leggyakrabban és általános értelmében az egy-egy zenei irányzathoz kötődő, kisebb ifjúsági csoportokat nevezzük szubkultúrának, de ide sorolhatók az egyes szabadidő-eltöltést meghatározó szokások, életmódmin-ták, vallási nézetek alapján szerveződő közösségek is, melyek tagjai eltérő társadalmi csoportok tagjai lehetnek, akik az életük más területén esetleg gyökeresen eltérő kulturális gyakorlatokat követnek.

¹ KLANICZAY 2004, 17-24.

² KANDBINDER 2005, 22.

Ifjúsági divat, antidivat

Az ifjúság öltözködésére Nyugat-Európában egy a fiatalokra jellemző, az ízlést, gondolkodás- és életmódot visszatükröző, az haute couture-t és az uralkodó divatot demonstratív elutasító, specifikus megnyilvánulási formaként tekintettek és tekintenek ma is. A serdülőkor során a fiatalok mind testi-fizikai, mind lelki-érzelmi téren erőteljes változásokon esnek át, melyek során egzisztenciális, identitásbeli kérdésekkel konfrontálódva az ifjúsági szubkultúrák kortárs csoportjaiban keresik, illetve vélik megtalálni életük és jövőjük értelmét. A folyamat legtöbbször együtt jár a felnőttek és a társadalmi normák elutasításával, amire az idősebb generáció elítélő hozzáállása a válaszreakció. Ez a feszültség egymást kölcsönösen továbbgerjesztve leglátványosabban a fiatalok által képviselt sztétikai stílusban nyilvánul meg, ami által kifejezhetik társadalmi és szociális igényeiket, és ami a leginkább megbotránkoztatja az idősebbeket.

Az öltözködés mellett, hogy az egyediséget és a csoportidentitást látványosan kifejező jelenség, hamar válhat a tömegkultúra részévé is, aminek következtében a fiatalok a reklámpiac célpontjaiként a fogyasztói társadalom részévé válnak. A szubkultúrák által képviselt antidivat így általában nagyon rövid életű, mivel kreativitásuk és eredetiségük miatt gyorsan bekerülnek a tömegdivat formavilágába. Ez a folyamat Nyugat-Európában már az ötvenes években elindult, mivel az ipari fejlődés és az anyagi jólét növekedése a fiatalok helyzetének gyökeres változását hozta magával. Az ifjak önálló jövedelemmel rendelkezve piacot teremtettek a divatiparban új területként megjelenő ifjúsági divatnak, melynek egyben inspirálói is voltak.

Az antidivat kifejezést eredetileg az ellenkultúrák által képviselt ellendivatként értelmezték,³ viszont az ifjúság kulturális forradalma után gyakorlatilag minden ifjúsági szubkultúra öltözködési szokását, majd később, az ezekből a hétköznapi divatba beszivárgott elemet vagy ezekből táplálkozó stílust összefoglalóan antidivatnak neveznek. Az antidivat elemei a hétköznapi viseletekhez képest mindig megbotránkoztatóak, uniszex jellegűek, anyagukban, formájukban és színükben is ellentétesek a megszokott, általánosan elfogadott öltözködési hagyományokkal.⁴

A hatvanas években a fiatalság önálló vásárlóerőként jelent meg a divat világában, még Kelet-Európában is. A történelemben először saját divatja lett a fiataloknak, ami már önmagában is megbotránkoztatta az

³ KÖNIG 1982, 44–51.

⁴ KANDELBINDER 2005, 31.

idősebb korosztályokat. Az ifjúság forradalma teljesen felforgatta a divat hagyományos struktúráit, és véleményem szerint azóta minden „új divat” és minden jelenség a divatban ennek a változásnak a következményeként értelmezhető.

Úgy vélem, hogy ezt a folyamatot generációs világjelenségnek tekinthetjük, amely ugyanúgy megfigyelhető a nyugat-európai és a szocialista országokban is. Az ifjúsági ellenkultúra a háború után született generáció sajátja, politikai jelleggel csak érintőlegesen színeződik, és alig pár év eltéréssel ugyanazt a folyamatot a keleti blokk országaiban is megfigyelhetjük. Talán ez a jelenség az egyetlen, amelyben szinte elmosódott a vasfüggöny léte, és az idősebb generáció elleni lázadás ugyanúgy kitört a keleti országokban is.⁵

A kulturális-ifjúsági forradalom korszakában gyakorlatilag mindenki, aki 25 évesnél fiatalabb volt, ennek az ellenkulturális mozgalomnak volt a „tagja”, abban az értelemben, hogy ugyanazokat a ruhákat hordták, ugyanazokat a zenét hallgatták, és mindenki, a vasfüggöny mindkét oldalán „harcban állt” a szüleivel, tanáraival, vagyis az idősebb generációval.⁶ A korszak állandó jelmondata volt, hogy „*Ne higgy senkinek, aki elmúlt 30 éves!*” Az ifjúság látszólag korszakalkotóan új dolgokat talált ki ebben az időben, kulturális és bizonyos esetekben politikai forradalmat robbantott ki, a fiatalok egyrészt a kispolgári hétköznapjaikat élő szülei ellen, másrészt pedig saját kultúrájuk, saját életmódjuk kialakításáért szálltak szembe az idősebb generációkkal.⁷ Az idősebbeket teljesen megbotránkoztatta a fiatalok új zenei világa is, mivel a kettő – zene és divat – elválaszthatatlan volt egymástól ebben az időben.

A hatvanas évektől kezdve a másként öltözködők a szabadságukat, függetlenségüket, fiatalságukat és az „ancien régime” elleni lázadásukat hirdették ruháikkal. Ebben a szellemben minden divat lett, ami addig nem volt az: a népviseletek, a munkaruhák, az élénk, vidám színű vagy a régi, kopott darabok. Gyakorlatilag bármilyen ruhadarab megjelenhetett az utcai viseletek között, sőt bármi ruhadarabbá, viseleti tárggyá válhatott.⁸

A klasszikus utánzás-, leszivárgás-elmélet⁹ ugyan nem dőlt meg teljesen, de jelentősen módosult: a divat terjedésében továbbra is nagyon fontos szerepet játszott az, hogy az emberek bizonyos – általuk kiválasztott –

⁵ HORVÁTH 2004, 410.

⁶ VALUCH 2004, 97.

⁷ HRADIL 1995, 347–387.

⁸ HEBDIDGE 1996, 183.

⁹ SPENCER 1982, 33–37. és SIMMEL 1973, 473–507.

csoporthoz hasonlulni szeretnének, illetve másoktól – szintén általuk kiválasztott csoportoktól – el akarnak határolódní, és ennek legegyszerűbb módja a külsőségek elsajátítása, amivel látszólag az adott csoporthoz tartoznak. Ebben az időszakban azonban ennél fontosabb lett az utánzás-, leszivárgás elméletnek az a momentuma, hogy az emberek a divattal az egyediségüket, a másoktól való különbözőségüket is ki akarják fejezni.¹⁰ Viszont a legfontosabb változás a divat hagyományos terjedéséhez viszonyítva az, hogy megváltozott az a csoport, akiknek a viseleteit az emberek utánozzák: a kulturális konfliktus idejében a divat terjedése szempontjából a felső rétegek helyét a fiatalok vették át.

Az antidivat jellegzetes elemei

A kulturális változások annyira gyorsak voltak, hogy egyik pillanatról a másikra teljesen divatjamúlttá vált minden, ami addig divatos volt. Nem volt elég egyszerűen csak lerövidíteni a régi ruhákat, mert egy teljesen új sziluett született, aminek legfontosabb momentuma, hogy a derékvonalat egy kicsit lejjebb vagy feljebb csúsztatták. A nagyon karcsú derék és a hangsúlyos mellék ideje után a kis mellék, a formás has és a hangsúlytalan csípő, a látványos karcsúság helyett az egészében vékony női testalkat lett az ideális. A formák és színek változása mellett nagyon fontos kiemelni azt a változást is, hogy megváltozott az a mód, ahogyan a ruhákat viselték és a mozgáskultúra is. Sokkal szabadabb, fesztelenebb lett a járás, ami a fiatalok által keltett közvetlen, felszabadult életstílus velejárója volt. Megszűnt az úrinői modorosság, divat lett a napbarnított bőr, a rövid haj. A női test felszabadítása először a viseletekben öltött testet, és ezt szolgálták az egyes ruhadarabok is, amelyek teljes mozgásszabadságot adtak.

A korszak jellegzetes viseletei voltak a harsány színű ruhák és ingek, ultrarövid, vagy földig érő szoknyák és kabátok, combig, térdig, vagy bokáig érő csizmák, színes cipők, színes harisnyák, virágmintás, geometrikus mintájú ruhák, bő, romantikus szoknyák, szőrmék, afgán irhabundák és mellények, napszemüvegek, horgolt és kötött ruhadarabok, muszlinruhák, farmerek hímzésekkel, virágmintákkal, hatalmas válltáskák, nadrágkosztümök, hosszú láncok színes gyöngyökből. Divatba jöttek a használt ruhák is, amiket az újakkal keverve hordtak, sőt divatosak voltak a saját készítésű, házilag hímzett darabok is.

¹⁰ BOURDIEU 1978, 136–145.

A női ruhatár gyökeres átalakulása mellett az idősebb korosztályokat a férfiak öltözködése is mélyen megbotránkoztatta. A fiatalok kulturális forradalmának következménye volt az uniszex öltözködés terjedése, a fiatal párok egymás ruháit hordták, nem voltak már kifejezetten női, vagy férfi ruhadarabok. A póló és a farmer egyenruhává vált, a hagyományos férfiviseletek is „megfiatalodtak”, a zakók és az ingek sokkal karcsúbbak lettek, szűk, hajtóka nélküli nadrágok készültek. Az új típusú anyagok használata sokkal könnyebbé tette a hagyományos férfi viseleteket is. Térdig érő kabátok és kívül hordható ingek voltak divatban. Elterjedt a garbó, ami kiszorította az inget és a nyakkendőt, a diákmozgalmakkal együtt elterjedt a Mao-öltöny is.

A fiatalok a szüleik divatjának, életmódjának totális tagadásával tudták legjobban megbotránkoztatni az idősebb generációt. Az egyes ruhadarabok eredeti funkciója teljesen háttérbe szorult, és bizonyos darabok esetében akár teljesen újraértelmeződött. Mint a divat hagyományos terjedési elmélete alapján is láthattuk, ettől kezdve a fiatalok határozták meg az aktuális divatot, és a hagyományos társadalmi nagycsoportok tagjaival szemben definiálták magukat. A kulturális konfliktus lecsengése egybeesik azzal a folyamattal, aminek során a fiatalok megbotránkoztató viseletei konszolidált formában ugyan, de eljutnak a hagyományos társadalmi nagycsoportok tagjaihoz – akár saját szüleikhez – is.

Mindezeknek a változásoknak a fényében azt a merész kijelentést tehetjük, hogy a fiatalok kulturális „ellen”-forradalma gyökeresen megváltoztatta a divat fogalmát. A divat megszűnt annak lenni, ami addig volt: csillogó, mindig elegáns, a gazdagok és szépek kiváltsága, gyönyörű anyagok és rafinált szabásvonalak kavalkádja. A kulturális konfliktus – a társadalom többi területéhez hasonlóan – gyökeresen megváltoztatta a divat minden aspektusát.

Ifjúsági divat, antidivat a szocialista diktatúrákban

Egy viselet két feltétel teljesülése esetén válik divattá: ha egy viszonylag nagyobb csoport körében, relatív rövid időn belül elterjed, majd végül pedig ezt a divatot ugyanilyen gyorsan felváltja a következő újdonság. Ezeknek a kitételeknek különösen jól megfelel az ifjúsági divat, mivel a fiatalok képezik azt a réteget, akik az öltözködéssel szinte kizárólag a divat formájában találkoznak, és életmódjukból és életkorukból fakadóan különösen gyorsan képesek változtatni öltözködésükön és szezononként

követni a legfrissebb divatot. Ahhoz, hogy ennek a két feltételnek bármilyen új ruhadarab megfelelhessen, a divat kialakulásához a „készítés és a viselés” szabadsága szükséges. Egy tervgazdaságban működő szocialista diktatúrában mindkettő csak korlátozottan létezhet.¹¹ Mindezek alapján jogos lehet az a gyakran hallott feltételezés, hogy a szocialista blokk országokban, a tervutasítással működő könnyűipar és az erősen ellenőrzött véleménynyilvánítás miatt csak korlátozott értelemben beszélhetünk divatról, és még korlátozottabban a még nagyobb szabadságot és kreativitást igénylő ifjúsági divatról, ami még a nyugat-európai országokban is az idősebb generáció felháborodásába ütközik formabontó újításaival.

Egy olyan országban, ahol diktatórikus politikai berendezkedés van, mindenféle individualista törekvést, a felülről diktált normáktól, gondolkodásmódtól való eltérést, és ennek megfelelően az egyedi öltözködést igyekeztek szinte bármilyen módszerrel elnyomni, elfojtani. Különösen igaz volt ez a szocialista blokk országaira, ahol államilag irányítottan törekedtek arra, hogy a fiatalok ne fejezhessék ki identitásukat egyedi öltözködésükkel. Ezt a célt szolgálta egyrészt az ifjúsági szervezetekben kötelező egyenruha, valamint a szabadidő eltöltésének állami befolyásolása, ellenőrzésére.

Már az ötvenes évek legelején megjelent az a politikailag determinált szándék, amelynek megfelelően a központosított divatirányítás vezetésével egy, a szocialista társadalom különböző igényeinek megfelelő, niveláló és homogenizáló jellegű öltözködéskultúrát kellett szolgáltatnia a ruháiparnak. Mindezt a tervezéstől a gyártásig ívelő tervutasításos rendszerben hajtották végre, a gazdaság összes többi területéhez hasonlóan. A divattervezés ezekben az országokban nem művészeti vagy gazdasági kérdés volt, mint egy kapitalista, demokratikus berendezkedésű országban, hanem mindvégig politikai kérdés maradt, egybefonódva az ifjúság szabadidős tevékenységének, életmódjának állami tervezésével, irányításával.

A divat léte, terjedése szempontjából abszurd módon éppen ezeknek az országoknak a vezetése gondolta úgy, hogy a szocialista társadalomban nincs helye a divatnak, mivel az egy polgári, kapitalista, sőt imperialista jelenség, ami a mindenkori uralkodó osztály uralmát fejezi ki. Míg az NDK-ban a hetvenes évek végéig politikai propagandacélokat szolgált az ideológiai alátámasztott „divat” az osztálytársadalom elleni harcban és a kelet-nyugati szembenállás tematizálásában, addig más szocialista országokban, mint például Lengyelországban, a nyugati divat követése sokkal kevésbé

¹¹ PELKA 2008, 26.

volt korlátozva, és jóval kevesebb ideológiai tartalom vette körül. A nyugati divatot tekinthették követendő mintának, és a „nyugatosodás” nemcsak a társadalomban, hanem a divatintézetekben is bekövetkezhetett.¹²

A keleti blokkhoz tartozó országokban először a hatvanas években ismerték el legfelsőbb szinten a fiatalok igényét saját öltözködési stílus megteremtésére, és adtak utasítást a divatintézeteknek a megvalósításra. Ennek ellenére még ekkor sem nézték jó szemmel a farmer és a hosszú haj viselését, különösen Kelet-Berlinben. Ebben is annak az NDK-ban sokkal erősebben jelen lévő szemléletnek a megnyilvánulását láthatjuk, ami a nyugat-keleti szembenállás egyik szimbólumának tekintette a fiatalok nyugati mintát követő öltözködését, „nyugatosodását”, és ennek megfelelően küzdött is ellene. Az összes szocialista állam a divatban is a számára kívánatos „szovjetizálódást” támogatta minden eszközzel: a tervek szintjén és politikai, gazdasági döntéseivel is.

Az NDK-ban a hetvenes évek végéig propaganda célokat szolgált az ifjúsági divat, ami együtt járt a divattervezés ideológiai megközelítésével és a ruhagyártás állami felügyeletével, viszont a többi szocialista blokkhoz tartozó országban szinte minden nyugat-európai újdonság nagyon rövid időn belül bekerülhetett a ruhaipar kínálatába, mivel a divat viszonylag korán kikerült az államilag felügyelt kérdések közül. Jól példázza ezt a farmer gyártása: Lengyelországban már 1961-ben, míg az NDK-ban csak 1968-ben került be a ruhaipar termékei közé.¹³

Az NDK-ban élő fiatalok a háború után az ország újjáépítése, és a nemzetiszocialista múlttól való elhatárolódás miatt sokáig nem viselkedtek tömegesen kritikusan a szocialista propagandával szemben. Ezzel párhuzamosan a hatalom képviselői Németország megosztása, a kivándorlási hullámok, a nyugati kultúra erős hatásai miatt sem engedhette meg az ifjúság pluralizálódását.

Alapvető különbségek az ifjúsági szubkultúrák között Kelet- és Nyugat-Európában

Az ifjúsági szubkultúrák születésének természetesen teljesen más körülményei voltak a szocialista országokban, mint Nyugat-Európában, mindezek ellenére azonban szinte döbbenetesen hasonló módon és formában, időben csekély vagy semmiféle késést mutatva jött létre, tört

¹² Uo. 114.

¹³ MENZEL 2004, 105.

elő – szinte a semmiből – a kelet-európai ifjúság körében is az idősebbeket megbotránkoztató öltözködés. Az ifjúság kulturális forradalmához kötődő jellegzetes viselet a szocialista országokban is szinte változatlanul jelen volt: a színes, harsány, nagy mintás ingek, ruhák, a farmer, a bőrkabátok, a mini, a népviselet elemei, a „mindegy csak feltűnő legyen” alapelve Kelet-Európában is jelen volt.

Nyugat-Európában a hétköznapi életben soha nem látott jólétet és a fogyasztás hatalmas megnövekedését hozta a tömegtermelés. A háború után született nemzedék szembefordult szülei életstílusával és életszemléletével, és saját gondolkodásmódot, saját életmódot akart magának kialakítani.¹⁴ Nagyon gyorsan és látványosan zajlott ez a változás. Az idősebb generációk megtámadva érezték magukat, hiszen minden számukra biztonságot jelentő dolgot fel akartak forgatni a saját gyerekeik. A fiatalok mozgalmi összefonódtak politikai követelésekkel is: a vietnami háború elleni tiltakozás, a feketék polgárjogi mozgalmi, majd később a melegek jogaiért folytatott küzdelmek, a feminizmus, a diáklázadások, amelyek Európában összekapcsolódtak a munkások követeléseivel is.

A nyugat-európai ifjúság öltözködését mélyen befolyásolta néhány olyan tényező, amely egyben a kelet-európai fiatalság viseleteivel való alapvető különbségek okainak is tekinthető. Egy ilyen fontos aspektus a ruhákhoz való hozzáférés, aminek Nyugaton gyakorlatilag csak a fiatalok pénztárcája szabott határt, míg a szocialista országokban már maga a ruhadarabok beszerzése is hatalmas akadályokba ütközött. Erre az időre kibővültek az anyagi lehetőségek, felnőtt a háború utáni első nemzedék, akik különösen nyitottak voltak az új körülmények lehetőségeire: a bőség társadalmában¹⁵ az öltözködésben már nem a mindennapi szükségletek kielégítése volt a cél, hanem a választott csoporthoz való tartozás kifejezése. Nyugaton csak be kellett sétálni valamelyik kultikus, speciális üzletbe, míg Kelet-Európában a hozzáférés szűkössége csak fokozta a megszerzett darabok értékét, melyek tulajdonosa sokkal „menőbbnek” számított, szinte átlényegült egy-egy eredeti nyugati farmer felhúzásától.

Az NDK-beli fiatalok öltözködését nagyban megkönnyítette a Nyugathoz való földrajzi közelségük, mivel a berlini fal 1961-es felépítése és a határ totális lezárása előtt a fiatalok viszonylag könnyen eljuthattak Nyugat-Berlinbe, hogy hozzájussanak a legújabb divat szerinti ruhákhoz.¹⁶ Ter-

¹⁴ SCHULZE 2003, 190.

¹⁵ BECK 1999, 419.

¹⁶ LIEBING 2005, 47.

mészetesen ezek a kiruccanások is kockázatosak voltak, és mindig kellett egy készenlétben tartott „szöveg”, ha a rendőrség megállította a fiatalokat.

Másik lényeges különbség, hogy a nyugat-európai fiataloknak csak saját szüleik, a szomszédok, tanárok, vagyis csak az idősebb generáció ellenséges érzéseivel kellett megküzdeniük, a hatóságokkal esetleg csak a koncertek, nagyobb rendezvények során. Ezzel szemben a kelet-európai fiatalokat öltözködésük miatt a legkülönbélebb retorziók érthették: rendszeres igazoltatásoknak, akár kihallgatásoknak voltak kitéve, munkahelyükön, szabadidejükben folyamatos megfigyelés alatt állhattak.¹⁷

A fiatalok szubkultúráinak fontos eleme a társadalmi és privát tér használata: a banda találkozóhelyei, a koncertek helyszínei. Ebben az aspektusban is lényeges különbségeket tapasztalhatunk Kelet- és Nyugat-Európában, melynek oka természetesen a hatóságok hozzáállásában keresendő. Míg a feltűnő és megbotránkoztató ruhákat viselő fiatalok csoportjait Nyugat-Európában is kiemelt rendőri figyelem övezte, ez mértékében össze sem hasonlítható a már eddig is említett intézkedésekkel a szocialista országokban. A kelet-európai fiatalok bandái is alapvetően az utcán, köztereken, parkokban gyűltek össze, ellenük azonban jól szervezett, megtervezett akciókban próbált meg fellépni a rendőrség, az állampárt ifjúsági szervezeteinek tagjai, az ifjúságvédelem.

Az ifjúsági szubkultúrák az NDK-ban

Szinte minden kelet-európai országban volt már a második világháború előtt, illetve alatt is valamilyen jellegű ifjúsági szubkultúra, amihez aztán a háború utáni években visszanyúlhattak a fiatalok. Ezekben az alapokon nagyon gyorsan, az 1950-es évek legelején kialakulhatott a legújabb rock and roll nyomán egy ifjúsági szubkultúra. Az NDK-ban „Halbstarke” néven emlegetik azokat a fiatalokat, akiket Magyarországon a jampecekként találunk meg már az ötvenes évek legelején, akik megfelelői a Szovjetunióban „sztyiljági” jelzővel illetett fiatalok voltak.¹⁸ Szubkultúrájuk lényege a rock and roll zene hallgatása, és az ahhoz kötődő tánc és öltözködés követése volt.

Az NDK-ban ezek a fiatalok jellemzően piros pulóvereket és fekete, a boka körül zsinórral megkötött szűk nadrágot hordtak. Ezt az öltözködést a közvélemény, illetve az azt befolyásoló szándékkal író sajtó „madári-

¹⁷ Uo. 32–40.

¹⁸ KANDELBINDER 2005, 38–50.

jesztőhöz” hasonlította.¹⁹ A fiúk hajviselete szinte egész Európában és az USA-ban is egységes volt: cukros vízzel, vagy hajzselével felállított kacsarizurát viseltek. A korabeli közvéleményt mélyen felháborította a fiatalok divatkövetése, divatmajmolása és ez a stílus még nem terjedt el nagyon széles körben a fiatalok között sem.

Ezeket a szubkultúrákat a hivatalos szervek huligánoknak, randalírozó bandáknak, „Rowdy”-knak nevezték, és a legkülönfélébb intézkedéseket alkalmazták ellenük: a megfigyelés, beépülés, kartokékok vezetése a bandákról, rendszeres igazoltatások, programjaik betiltása, az utcán való lödörgés, csavargás (Rowdytum) üldözése. A hatóságok szemében ők csak bandába tömörült huligánok voltak, akiknek az üldözése, illetve a szocialista ifjúságról alkotott idealisztikus képbe való beillesztése folyamatos feladat volt. Az állami propaganda az ezekről a fiatalokról a nyilvánosság számára alkotott képpel hangsúlyozni akarta a bandák viselkedésének helytelenségét, az elvetendő öltözködési és szórakozási szokásokat, ezzel együtt pedig a szocialista ifjúságtól elvárt követendő normákat.²⁰ Mindezek érdekében torz, túlzásokkal terhelt cikkek jelentek meg a sajtóban, és ugyanez a tendencia figyelhető meg a rendőrségi jelentésekben is.²¹

A korszak egyik leghíresebb kelet-német zenekara a lipcsei *The Butlers* volt, akiknek még azt is sikerült elérniük, hogy a boltokban csak feketében és fehérben kapható vogtlandi gitárokból nekik pirosban készüljenek egyedi darabok. Létezett egy illegális lemezcsere-szolgálat is, amit az egyik kultikus zenekar nemhivatalos „menedzseré” szervezett meg, és több mint tíz éves tevékenysége során szinte már az egész NDK-ra kiterjedt a működése.

A szocialista országokban az ötvenes években még nem volt kidolgozott ifjúsági kultúra, szórakoztatás, és mint már említettem, nem volt külön szerepe a fiatalok divatjának. A hivatalos ifjúságpolitika nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”, a különböző ifjúsági és az úttörő szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőséget a kulturális, szabadidős tevékenységek terén. Ezt az űrt aztán nem volt nehéz kitöltenie az amúgy is mindent elsöprő rock and rollnak. A szocialista vezetés minden szinten és minden területen elkésett: csak a nyugati zenére, ruhákra, szabadidő-eltöltési formákra való reakcióként születtek meg azok a tervek, jelentések, végrehajtási utasítások, amelyek a

¹⁹ LIEBING 2005, 43.

²⁰ HORVÁTH 2004, 412.

²¹ LIEBING 2005, 29.

fiataloknak „értelmes”, a „szocializmust építő generációhoz méltó” divatot, zenét, sztárokat és programokat kínált.²²

Az állam szocialista ifjúsági kultúra kialakítására irányuló kezdeményezéseit a különböző szubkultúrák bandáihoz tartozó fiatalok természetesen nem túl nagy lelkesedéssel fogadták, vagy akár ki is nevették, de a hatóságok sem riadtak vissza akár az erőszak alkalmazásától sem annak érdekében, hogy legalább papíron sikeres legyen az ilyen irányú tevékenységük. Az állam azért tartotta különösen veszélyesnek a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a nyugati rádióadókat hallgatva, a „szennyirodalmat” olvasva, és a nyugati divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára,” azt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük.

A politikai vezetés, felismerve a hiányosságokat az ifjúságpolitika területén, egyszerre két oldalról indított támadást a „Rowdy”-knak, „garázdáknak” nevezett fiatalok ellen: egyik oldalon a szocialista ifjúsági kultúra megteremtésére, és ezzel a nyugati „szenny” kiszorítására irányult ez a tevékenység, másrészt pedig aktívan felléptek a „garázda” bandákhoz tartozó fiatalok ellen. Ennek része volt a rendszeres járőrözés során a fiatalok igazoltatása, előállítás, elkergetése, kihallgatások, házkutatások, a rajongóklubok levelezéseinek figyelése, valamint egy Lipcsében kifejlesztett módszer, az ún. „Rowdy”-kartoték, melyben megpróbálták minden, a bandákhoz tartozó fiatal, a bandavezéret, a bandák nevét, törzshelyeiket és a tagokat nyilvántartani. Ez különösen nehéz lehetett, mivel az ifjúsági szubkultúrákra jellemzően ezek a bandák is nagyon laza szerkezetűek voltak, folyamatosan változtak a tagok, a vezérek pedig a csoportdinamikának megfelelően cserélődtek.

Az ún. „Rowdy”-kartoték módszerét aztán az egész NDK-ban bevezették, mivel a nehézségek ellenére hatékonynak bizonyult a bandák felszámolásában. A rendőrség a jelenség felbukkanásától kezdve politikailag veszélyesnek tartotta a zenekarokat és rajongóikat, aminek következtében a szubkultúrák folyamatosan átpolitizálódtak a hatalom részéről, de ennek ellenére az NDK-ban 1967-ig csak a rendőrség és nem az állambiztonság hatáskörébe tartozott a megfigyelésük.

A világpolitikai események is hatást gyakoroltak az NDK-beli fiatalok csoportjaira: először az 1956-os magyar forradalom leverése utáni időszak okozott érezhető szigorítást és fokozott ellenőrzést a kelet-német ifjúsággal szemben is, majd pedig a berlini fal 1961-es felhúzása, ami egy időre szinte teljesen megszüntette a zenék és ruhadarabok beszerzésének lehe-

²² VALUCH 2004, 115.

tőségét. Az NDK összes fiatalja Nyugat-Berlinbe járt, hogy megszerezze a legfrissebb lemezeket, sztárfotókat és az igazán menő ruhákat, ezen belül is legfőképpen egy eredeti farmert!

Az 1960-as évek elején az előző évekhez képest erősebben jelentkezett a bandázás, a „garázdaság”, és erre válaszul a rendőrség is nagyobb erővel reagált: sűrűbbek lettek a razziák, az utcákról szinte teljesen visszaszorították a bandákat, és a lakásokon tartott összejöveteleken is megjelentek a hatóság képviselői. A bandák szinte teljesen fel is oszlottak amiatt, hogy a rendőrségnek sikerült egyre több besúgót beépíteni közéjük, és minden lépésükről tudtak a hatóságok.

A beat-korszak²³ a hatvanas években bontakozott ki, a Kelet-Európában bekövetkező enyhülésnek is köszönhetően egyre több zenekar alakulhatott, és egyre szélesebb közönséghez juthatott el zenéjük. A beatnik öltözködése hasonlított a nyugat-európai hippikére, csak szelídebb változatának tekinthetjük azt. Ennek ellenére a közvéleményt – az idősebb korosztályokat – az ő öltözködésük is mélyen felháborította. A beatnik zenei világa volt a leginkább politikai tartalommal telített, ezért a hatóságok részéről főleg emiatt, és nem az utcai randalírozás miatt voltak kitéve zaklatásoknak.²⁴ Jellemzőjük volt a hosszú haj viselése mindkét nem esetében, amit legfeljebb egy bőrszíjjal fogtak össze a homlokukon. Viseleteikben megjelentek a népviseleti darabok, a trapéznadrág, a farmer, szőrmebundák, tarisznyák, hímzett blúzok, indiai gézruhák, földig érő szoknyák, ahogyan azt a nyugat-európai hippik esetében is láthattuk, mindezeket a darabokat egymással keverve, teljes összevisszaságban viselték.²⁵

A *Németország Szocialista Egységpártja* (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) vezetésében kialakult nézet szerint nem szabadott engedni, hogy az ifjúság saját ízlését követve a nyugati zenét hallgassa, és a nyugati kultúrát majmolja, mivel az veszélyeztethette a szocialista állam hatalmát és jövőjét. Walter Ulbricht híve lett volna egy liberalizációs, decentralizációs és demokratizáló folyamatnak, de végül egy, a jelenléte nélkül 1965. október 11-én megtartott Központi Bizottsági (KB) ülésen, az ún. Kahlschlag-Plenumon elfogadták a *Néhány kérdésről, a fiatalok munkájáról és a garázda bandák feltűnéséről* című határozatot. Ez gyakorlatilag megpecsételte a beat-kultúra sorsát az egész NDK-ban, és a legtöbb zenekar engedélyének bevonásához vezetett.

²³ KANDBINDER 2005, 61–68.

²⁴ LIEBING 2005, 65.

²⁵ DYER 2006, 132.

Az előzményekhez tartozik egy 1965. szeptember 15-i nyugat-berlini Rolling Stones koncert, ahol a feldühödött tömeg gyakorlatilag szétverte a koncert helyszínét és a környező utcákat. Ez az esemény elég alapot adott arra, hogy a nyugati zenében nagy veszélyeket látó hatalom betiltson szinte mindent, ami ahhoz kapcsolódik. A SED Központi Bizottsága (KB) határozatát jelentések, statisztikák, újságcikkek, olvasói levelek is alámasztották a nyilvánosság felé.

Ebben az időszakban is létezett kartoték a fiatalokról, egyik az ún. „beat-akta”, a másik a „zenész-akta” volt. Hangsúlyoznunk kell egy fontos tény: míg eddig csak a rendőrség figyelte meg, illetve szervezte be a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, 1965-től már az *Állambiztonsági Szolgálat* (Staatsicherheitsdienst, Stasi) is érdeklődött a beat-rajongó fiatalok iránt, sőt, a Stasi soraiba való beszervezésükre is történtek próbálkozások.²⁶

Az 1965-68-as időszakban a hatalom szigorított addigi gyakorlatán, és erőteljesebben folytatódott a harc a bandák ellen. Az 1966. májusi pártplénumon kialakított álláspont, a politikai-ideológiai harc a nyugati zene ellen, a titkosszolgálati gyakorlatba is átkerült: az NDK minisztertanácsa szolgálati utasítást adott ki *„a fiatalok közötti illegális politikai-ideológiai tevékenység operatív felszámolására”*. Ennek a radikális hozzáállásnak a legitimálására az a gyanú szolgált, miszerint *„a kapitalista ellenség a titkos háború előkészítése érdekében támaszpontokat keres a fiatalok körében”*. Ennek következtében erősödött a Stasinak a fiatalok megfigyelésére és beszerzésére irányuló tevékenysége, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a beatzenét szerető hosszú hajú fiatal azonos volt a huligán munkakerülővel.

A hetvenes évek az ifjúsági ellenkultúrák lecsengését hozták, viszont ennek az évtizednek a terméke a punk zene és a hozzá kapcsolódó szubkultúra. A punk esetében tapasztalhatjuk a legnagyobb időbeli csúszást, Kelet-Európában inkább csak a hetvenes évek végén bukkant fel.²⁷ A közvéleményt még ma is megbotránkoztató öltözködés akkoriban különösen felháborító volt, még a fiatalok többsége sem tudta elfogadni azt. A punk mozgalom gyökere pontosan az a jelenség, hogy a kulturális konfliktus lázadó ifjúságának viseletei a középosztályhoz tartozó felnőttek divatjává vált: a punkok az egykor lázadást szimbolizáló ruhadarabokat megszagatva, majd újra összetűzve, vagy másként viselve, újraértelmezve hordták, ezzel kifejezték a divat-hippik és az öregedő lázadók iránt érzett megvetésüket. Végül ezt a stílust is felfedezték a divattervezők, és elemei lassan, de végül mégiscsak megjelentek az utcai öltözékekben.

²⁶ LIEBING 2005, 103.

²⁷ LOVAS 1994, 1061.

A punkok világa jellegzetesen Angliához kötődött, ahol főleg a munkásosztály gyerekei tartoztak közéjük. 1974-ben Malcolm McLaren megalapította a *Sex Pistols* nevű punkegyüttest; gyakorlatilag ez volt a punk „mozgalom” kezdete. A punk zene szövegei ha lehet, még inkább megbotránkoztatóbbak, mint feltűnő öltözködésük. A punkok ruháinak anyaga főként bőr, műbőr, lakkbőr, vinil és gumi volt, általában teljesen feketébe voltak öltözve, a pólóik piszkosfehérek vagy feketék voltak, amelyeken megbotránkoztató feliratok és rajzok voltak. Ruháik gyakran hordoztak szadomazo jelleget, vagy esetleg eredetileg ilyen kellékek voltak, amiknek utcai ruhaként való viselése még ma is feltűnést keltene.²⁸ Ezt a hatást erősítette ruháikon a szögek, szegecsek sokasága. Megszagztatott ruháikat biztosítótűkkel tűzték össze, a lányok fekete miniszoknyában és lyukas harisnyában vagy neccharisnyában jártak, túsarkút vagy a fiúk fekete bakancsát hordták. Legszembetűnőbb a punkok hajviselete, az irokéz indiánokhoz hasonlóan, féloldalt felnyírt, zselével felállított, égnek meredő hosszú hajuk. Öltözködésük jellegzetessége volt, hogy olyan anyagokból is (csomagoló fólia, szemeteszsák) készítettek ruhákat, és olyan tárgyakat viseltek magukon, amiket eredeti funkciójuk alapján semmiképp sem lehetett volna ruhadarabnak nevezni.²⁹ Ilyen volt a biztosítótű is, de hordták mindenféle háztartási gép alkatrészeit, zsilétpengét, véceláncot, gyakorlatilag bármilyen tárgyat. Ezek a tárgyak azonban mindenképpen homológok voltak a punkkultúra gondolkodásmódjával, az öltözetük által kifejezett életfilozófiával.

Jellegzetesen kelet-európai jelenség az ún. art-punk, ami értelmiségi és művész fiatalok, főként egyetemisták által alakított, a szövegekre különösen nagy gondot fordító irányzat a punkon belül. Zenei alapjaikban nagyon sok hasonlóság van, de az art-punk képviselői nem viselték a punkok jellegzetes öltözékeit, inkább csak az egyre szélesebben terjedő alternatívokra jellemző ruhákat hordták.

Az ifjúsági szubkultúrák viseleteinek továbbélése a divatban

Az antidivat mai értelmezésében segítséget nyújt az a jelenség, amit az ifjúsági szubkultúrák középosztályosodásának neveznek,³⁰ és a szubkultúrák fogyasztói jellegűvé válásában nyilvánul meg a leglátványo-

²⁸ McDERMOTT 2003, 155.

²⁹ HEBDIDGE 1996, 183.

³⁰ GÁBOR 2000, 23.

sabban. Az eredetileg a társadalomban uralkodó kulturális gyakorlatok egésze ellen lázadó, és azokkal szemben alternatívát megjelenítő szubkultúrák a kilencvenes évekre teljesen beleolvadtak a fogyasztói társadalomba.³¹ A mai szubkultúrák már leginkább csak egy zenei ízlés preferálásának tekinthetők, ami ugyan együtt jár egy-egy jellegzetes öltözködési stílussal is, de tagjaik már ugyanúgy készen, üzletekben, áruházakban vásárolják meg ruháikat, mint bárki más.

Például a punkok viseleteinek továbbélése nem mindig jelenti konkrét ruhadarabjaik, stílusjegyeik alkalmazását a mai utcai divatban, vagy haute couture kollekciókban, viszont a tervezők által alkotott kreációk mögött már sokkal több a tudatos tartalom, mint a tizenéves punkok esetében. Szerintem a punk-ság, az antidivat nem csak a megszaggatott neccharisnyákban élhet tovább, a kollekciókban csak a lényeg marad meg és kikacsint egy párizsi, vagy londoni divatbemutatón: a polgárpukkasztás. A klasszikus punk viseletek megteremtője, Vivienne Westwood ma már az angol divat meghatározó és megkerülhetetlen személyisége, kollekcióiban viszont mindig van valami fricska az arisztokratikus brit (kis)polgári kényelemnek: egy nemzeti zászlóból varrt szoknya, egy Napóleon-kalap, egy Margaret Thatchert idéző kosztüm.

*

Ma már egyszerre több, párhuzamosan élő divatirányzat létezik, amelyek jórészt a korábbi évek, évtizedek divatjaiból táplálkoznak, gyakorlatilag minden ruhadarab visszatért már többször is, a régi divatok kimeríthetetlennek látszó ötlettárát adnak a tervezőknek. Egy-egy régebbi időszak divatjának feléledését elsősorban a sokféleség megnyilvánulásaként értékelik, egy öltözet minden egyes darabja egy régebbi korból ismerős irányzathoz származik, minden darabja egy időbeli „bricolage”³² eredménye, és így alakult ki az az „eklektikus stílus,” ami talán a leginkább jellemző a mai divatra. Elkülöníthetőek még ugyan az olyan – már-már hagyományosnak nevezhető – irányzatok, mint a klasszikusan elegáns, a nőies-romantikus, és a fiatalok zenei stílusokhoz köthető viseletei, de egyrészt ezek minden elemével találkozhattunk már valahol, másrészt ezek az elemek tetszés szerint variálhatóak, a stílusok határai szabadon átjárhatóak. Nemcsak a sokféleség vált deklarált értékévé, hanem az egyes darabok variálhatósága, az egyének – szerintem látszólagos – szabad-sága is egyre nagyobb hangsúlyt kap.

³¹ KLANICZAY 2004, 29.

³² HEBDIDGE 1996, 183.

Felhasznált irodalom

- BAUDOT 2000 = BAUDOT, Francois: Divat a XX. Században. Budapest. Park Kiadó. 2000.
- BECK 1999 = BECK, Ulrich: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest. Új Mandátum. 1999. 418–468.
- BROBY-JOHANSEN 1969 = BROBY-JOHANSEN, Rudolf: Pillanatképek kilátással a 3000. évre In: u.ő.: Az öltözködés története. Budapest. Gondolat Kiadó. 1969. 305–322.
- BOURDIEU 1978 = BOURDIEU, Pierre: Különbségek és megkülönböztetések. In: u.ő.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Budapest: Gondolat Kiadó. 1978. 136–150.
- CRANE 2000 = CRANE, Diana: Fashion and its social agendas. Class, gender and identity in clothing. Chiago and London. The University of Chicago Press. 2000. 132–170.
- CSIPES 2006 = CSIPES Antal: Divattükör. Budapest. Osiris Kiadó. 2006.
- DYER 2006 = DYER, Lisa (szerk.): Vintage Fashion. London. Carlton Books Limited. 2006. 112–209.
- GÁBOR 2000 = GÁBOR Kálmán: A középosztály szigete. Szeged. Belvedere Meridionale. 2000.
- GROSSIORD 2003 = GROSSIORD, Sophie: Az újjáépítéstől a világdivatig, In: F. DÓZSA Katalin - HEGYINÉ DÉRI Erzsébet (szerk.): Párizs és Budapest a divat tükrében 1750–2003. Budapest. Budapesti Történeti Múzeum. 2003. 113–118.
- HEBDIDGE 1996 = HEBDIDGE, Dick: A stílus mint célzatos kommunikáció. Replika. 1996. 21–22. 181–197.
- HRADIL 1995 = HRADIL, Stefan: Régi fogalmak és új struktúrák. Milió-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In: ANDORKA Rudolf - HRADIL, Stefan - PESCHAR, Jules L. (szerk.): Társadalmi rétegződés. Budapest. Aula Kiadó. 1995. 347–387.
- HORVÁTH 2004 = HORVÁTH Sándor: Huligánok, jampecek, galerik. Fialatok szubkultúrái a hatvanas években. In: RAINER M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest. 1956-os Intézet. 2004. 408–423.

- KANDBINDER 2005 = KANDBINDER, Jakob: Halbstarke und Cool. Ausgewählte Jugendkulturen seit den 1950er Jahren. Münster, Telos Verlag, 2005.
- KLANICZAY-NAGY 1982 = KLANICZAY Gábor – S. NAGY Katalin (szerk.): Divatszociológia. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1.-2. Kötet. 1982.
- KLANICZAY 2004 = KLANICZAY Gábor: Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Budapest. Noran Kiadó. 2004. 17-42.
- KLESSMANN 1988 = KLESSMANN, Christoph: Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955-1970. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1988. 379-430.
- KÖNIG 1982 = KÖNIG, René: Divat és antidivat. In: KLANICZAY Gábor – S. NAGY Katalin (szerk.): Divatszociológia. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1982. 44-51.
- LEHNERT 2003 = LEHNERT, Gertrud: Divat. Budapest. Kossuth Kiadó. 2003.
- LIEBING 2005 = LIEBING, Yvonne: All You Need Is Beat. Jugendsubkultur in Leipzig 1957-1968. Leipzig. Forum Verlag. 2005.
- LOVAS 1994 = LOVAS Lajos: A punk. *Magyar Szemle*. 1994/10. 1061-1075.
- McDERMOTT 2003 = McDERMOTT, Catherine: Mode made in Britain. Zwischen Tradition und Avantgarde. München, Stiebner Verlag GmbH, 2003.
- MENZEL 2004 = MENZEL, Rebecca: Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose. Berlin, Ch. Links Verlag, 2004.
- MILES 2005 = MILES, Barry: Hippik. Budapest. Józsefvárosi Műhely. 2005.
- NEUBERT 1997 = NEUBERT, Erhardt: Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. 421-445.
- PELKA 2008 = PELKA, Anna: Jugendmode und Politik in der DDR und in Polen. Eine vergleichende Analyse 1968-1989. Osnabrück, Fibre Verlag, 2008.
- RAUHUT 2002 = RAUHUT, Michael: Rock in der DDR. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 2002.
- REI 2003 = REI, Nii: A 20. század második fele, In: AKIKO, Fukai – TAMAMI, Suoh – MIKI, Iwagami – REIKO, Koga – REI, Nii: A divat története a 18.-20. században. A Kyoto Costume Institut gyűjteménye. Budapest. Vince Kiadó. 2003. 509-709.
- SCHIFFER 1973 = SCHIFFER Péter: Az ifjúsági diákmozgalmak problémái Nyugat-Berlinben és az NSZK-ban 1949-1968 között. Budapest,

- A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1973.
- SCHULZE 2003 = SCHULZE, Gerhard: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: WESSELY Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest. Osiris - Láthatatlan Kollégium. 2003. 186-204.
- SIMMEL 1973 = SIMMEL, Georg: A divat. In: u.ő.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest. Gondolat Kiadó. 1973. 473-507.
- SPENCER 1982 = SPENCER, Herbert: A divat. In: KLANICZAY Gábor - S. NAGY Katalin (szerk.): Divatszociológia. Budapest. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1982. 33-37.
- STEELE 2000 = STEELE, Valerie: Fifty years of fashion - New look to now. New Haven and London. Yale University Press. 2000.
- SÜKÖSD 1985 = SÜKÖSD Mihály: Beat, hippy, punk. Budapest. Kozmosz Könyvek. 1985.
- VALUCH 2004 = VALUCH Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Budapest: Corvina Kiadó - 1956-os Intézet. 2004.
- WILLIS 2000 = WILLIS, Paul: Skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra. Budapest: ÚjMandátum Könyvkiadó. 2000.
- WOLLE 1999 = WOLLE, Stefan: Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung 1999. 235-255.
- ZSOLT 1988 = ZSOLT Péter: A divat történeti szociálpszichológiai vázlata. *Világosság*. 1988/11. 58-79.
- ZSOLT 2007 = ZSOLT Péter: Divatszociológia, Budapest: Pro Die Kiadó. 2007.

A HATÁRHASZNÁLAT VÁLTOZÁSA FEHÉRVÁRCSURGÓN ÉS KÖRNYÉKÉN

Az emberi élet fizikai színtere a környezet, a maga teljességében. Az egyes környezeti adottságok némelykor segítettek, máskor akadályozták bizonyos tevékenységeiben az embert, aki viszont saját szükségletei szerint alakította környezetét. A környezet, a társadalom és a technikai újítások kölcsönösen hatnak egymásra, és minden újításnak, változtatásnak messzeható következményei vannak.¹ A továbbiakban a fenti megállapítások alátámasztására törekszem egy helyi jelentőségű példa bemutatásával.

Fejér megye mintegy negyede hegyes–dombos vidék, amelynek vonulatát árkok törik meg. Közéjük tartozik a Móri-árok vagy Móri-völgy,² amely a Vértest és a Bakonyt választja el egymástól északnyugat-délkelet irányban, természetes útvonalat alkotva a két dunántúli nagytáj, a Kisalföld és a Mezőföld között.

A néprajzi szakirodalom a Móri-völgyet a Zámolyi-medencével, a Sárréttel és a Velencei-tó környékével együtt a Vértesaljához sorolja, paraszti kultúráját összekötő kapocsnak tekinti az Alföld és a Kisalföld népi műveltsége között.³ Kósa László a Dunántúl tagolása során Fejér megyét és Székesfehérvár környékét a Kelet-Dunántúlhoz sorolja. Véleményem szerint ez a terület társadalmi összetettsége és kulturális heterogenitása miatt néprajzilag nem jellemezhető egységesen, mind a földrajztudomány, mind a néprajz átmeneti területként említi az Alföld és a Dunántúl távolabbi vidékei között.⁴

Kutatásaim során a Móri-völgy két települése, Fehérvárcsurgó és Rákhegy vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. Fehérvárcsurgó község Székesfehérvártól mintegy 17 kilométerre található. Tőle délre terül el Rákhegy, amely egykor állandóan lakott szőlőhegyi szórványtelepülésként létezett, napjainkban Kincsesbánya része. A különböző okokra

¹ POUNDS 1997, 15., illetve 17–18.

² A Móri-völgy földrajzi tájfogalom, a népi tájszemlélet nem ismeri. Fejér megye területére eső községei a következők: Bodajk, Csákerény, Csókakő, Fehérvárcsurgó, Iszkaszentgyörgy, Magyaralmás, Moha, Sárkeresztes, Söréd – ld. GELENCSÉR 1991, 244., GELENCSÉR 1988, 48.

³ A Vértesalja „a Vértes hegység nyugati, déli, keleti peremterülete” – FILEP 1983, 192–193.

⁴ KÓSA 1998, 233.

visszavezethető átalakulások azonban több környékbeli település életét befolyásolták hasonló módon. Éppen ezért helyenként hivatkozom a szomszédos Iszkaszentgyörgy, Guttamási, illetve Kincsesbánya történetére is.

Célom elsősorban a határhasználat változásainak, a táj átalakulásának és tudatos átalakításának, illetve a mindezekkel összefüggő életmódbeli és társadalmi változásoknak felderítése és bemutatása, főként a 19. századra, valamint a közelmúltra vonatkozó történeti adatok és a jelenlegi állapotok összevetése révén. Kutatási eredményeimet a Fejér Megyei Levéltár és a székesfehérvári Szent István Király Múzeum adattárának anyagára, a témára vonatkozó helytörténeti irodalom adataira, illetve saját terepmunkámra alapozom. Viszonylag kevés ugyanis a Fejér megyére, különösen a Móri-völgy településeire vonatkozó, nyomtatásban megjelent szakirodalom, jóval több viszont a rendelkezésre álló kéziratos anyag, a jelenbeli állapotok dokumentálása pedig elsősorban terepmunka révén valósítható meg.

E rövid tanulmány keretein belül négy, egymással összefüggő folyamatot szeretnék bemutatni, amelyek egyaránt alkalmasnak tűnnek a múlt és a jelen állapotok összehasonlítására, a változások lehetséges okainak és következményeinek feltárására, mivel a tájképet és a határhasználatot jelentősen befolyásolták, emellett az emberi beavatkozások, a tudatos környezet-átalakítás látványos formái.

A káposztatermeléstől a víztározóig

A Bakony és a Mezőföld közötti terület táji munkamegosztása a következőképpen jellemezhető: a hegyvidékek lakói elsősorban erdei munkával, házi faiparral, bányászattal, mész- és szénégetéssel, a Mezőföldön élők pedig gabonatermesztéssel vagy a természeti viszonyoktól, talajadottságoktól függően egy-egy növényfajra (káposzta, paprika, torma, zeller, dohány) szakosodott földműveléssel foglalkoztak. Ez utóbbi terület lakói nagy mennyiségű árut szállítottak piacokra, vásárokra, de gyakran vidéki kereskedők jöttek hozzájuk az áruért.⁵

Fehérvárcturgó egyik fő megélhetési forrását évszázadokon át a káposztatermesztés jelentette. A község határának helynevei között a Káposztáskert(ek), Káposztás, Palántásrét, Palántáskertek, Káposztás dűlő, Gajai káposztás elnevezéseket találjuk, de termeltek káposztát a Gajántúli,

⁵ LACKOVITS-LUKÁCS 1987, 3.

illetve a Gajai nyugati és Gajai keleti nevű dűlőkben is, többnyire tehát a Gaja patak menti, áradásoknak kitett földeken. A palántás kertek a falu északkeleti oldalán, az ún. Kisgát-csatorna mellett helyezkedtek el.⁶

Jelentősebb mennyiségű káposztatermelésre utaló adat már a 16. században előfordul. Egy 1519-ben készült összeírásban Csurgó a csókakői várbirtok részeként szerepel. Az összeírás rögzíti a jobbágyok szolgáltatásait, megemlítve, hogy a várnép szükségleteinek fedezésére többek között 500 fej káposztát kötelesek adni. A székesfehérvári keresztes konvent 1536-ból származó oklevele pedig arról tanúskodik, hogy a keresztesek megegyeztek a „Chokakew várához tartozó Chorgo-i” jobbágyokkal az utóbbiak által a konventtől bérelt „Bakon puszta” bérleti díjában, aminek része 12 éven át 600 fej válogatott káposzta volt. Egy harmadik adat a török hódoltság korából maradt fenn (Székesfehérvárt 1543-ban foglalták el Szülejmán seregei); egy 1570-ben készült adóösszeírás szerint a káposzta után tizedet fizettek a falu lakói.⁷

19. századi leírások gyakran említik a káposztatermelés jelentőségét, és a terület nagyságára vonatkozó pontos adatokkal is találkozhatunk különböző forrásokban. Ezek közül néhány példa. Fényes Elek a Fejér vármegyében természetett növények bemutatása során kiemeli, hogy a „*Káposzta mindenütt elég; híres a' csurgói*”. 1851-ben kiadott „geographiai” szótárában pedig így jellemzi Csurgót: „*Határa első osztálybeli; terem szép buzát és híres káposztát, jó bort*.”⁸ Zách József statisztikájában a következőket írja Csurgóról: „*Említésre méltó tartós káposztája, mely csak nagyon mostoha kezelés mellett kezd rohadni; e messze vidéken mint jeles izü ismert káposztát mintegy 25 holdon természetik s évenként circa 120000 fejet ad a piacra*.”⁹ Wekerle Sándor pedig megemlíti, hogy Csurgót többek között híres káposztája teszi nevezetessé, amelynek „*a magja távol vidéken is keresett árúszik*”.¹⁰

Egy 1835-ben készült összeírás szerint Csurgón és a hozzá tartozó Igarpusztán együttesen 43 holdat tett ki a burgonya- és káposztaföld. 1852-ben a dézsmát 19 hold 383 négyszögöl káposztaföld után fizették. A jobbágyfelszabadítást követő úrbéri egyezség első lépéseként Károlyi György földesúr lemondott a káposztáskertek után fizetendő dézsmáról. A végleges

⁶ Vö. KÁLLAY 1985, 250., NAGY 1972, 247., KURUCZ 1989, 46., PAULIKOVICSNÉ 1977, 4., Fehérvár-Csurgó urbéri térképe és kataszteri térképe, 3. katonai felmérés.

⁷ DAKÓ-ERDŐS-VITEK 2004, 26–33., ÉRSZEGI 1971, 259.

⁸ FÉNYES 1836, 67., FÉNYES 1851, 230.

⁹ ZÁCH 1863, 110.

¹⁰ WEKERLE 1896, 555.

egyezség szerint (1867) a feudális kötöttségektől mentes birtokok részét képező palántás kertek nagysága 1 hold 59 négyszöglet tett ki.¹¹

A község tehát a gabonán kívül az „*édes, vékonylevelű, nem eres*” káposzta, illetve a káposztamag termesztése révén kapcsolódott be a területi munkamegosztásba. A terményeket a móri, bicskei, székesfehérvári, várpalotai piacokon árultak. Budapestről, Zalaegerszegről és Győrből is érkeztek kereskedők, akik vagonként szállították el a káposztát. A két világháború között Fehérvárcsurgóról évente 80–100 vagon káposztát szállítottak Budapestre.¹²

A második világháborút követő időszakban szintén fontos szerepet játszott a káposztatermelés, amely 1946-ban 30 holdon folyt. A már működő Földműves Szövetkezeten belül káposztatermeléssel és értékesítéssel foglalkozó szakosztály, illetve konzerváló üzem létesítését tervezték. Ez utóbbi azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a termés mennyisége nagyon ingadozó volt, főként a település vízviszonyainak rendezetlensége miatt. A későbbiekben ezért más művelési ágak kerültek előtérbe, a káposzta termesztése kisebb mennyiségben a háztáji kertekben folyt tovább.¹³

A korábban nagy hírnevet szerzett csurgói tájfajta országos viszonylatban is háttérbe szorult a háború utáni évtizedekben. Az 1911 és 1935 között kiadott Révai Nagy Lexikon például a fejeskáposzta „hazai jelesebb fajtái”-ként mindössze a „csurgó és balinkai”-t tünteti fel,¹⁴ ezzel szemben a Földművelésügyi Minisztérium egy 1955-ben megjelent kiadványa¹⁵ már mindkettőt „régí jóhírú, eltűnőben lévő fajta”-ként mutatja be. Fejér megye és „Csurgó vidéke” még helyet kap Magyarország fontosabb káposztatermesztő tájainak sorában, illetve a szerző kiemeli, hogy az „itt élő nép úttörő munkát végzett a káposztatermesztés, eltartás és káposztamag-termesztés terén”. A felsorolt adatok azonban arról tanúskodnak, hogy az itt termesztett tájfajta helyét más, jelentősebb terméseredményt biztosító hazai és külföldi fajták vették át, mint például a nagyecsedí, hajdúhadházi vagy a braunschweigi.

A fent említett okok valószínűleg közrejátszhattak abban, hogy a korábban káposztatermesztésre használt Gaján túli és Gajai nyugati-keleti

¹¹ DAKÓ-ERDŐS-VITEK 2004, 61., illetve 67–70.

¹² LACKOVITS – LUKÁCS 1987, 3–4., PAULIKOVICSNÉ 1977, 1.

¹³ SZIRBIK 1946, 14–15, 47–48, 59., DAKÓ-ERDŐS-VITEK 2004, 117.

¹⁴ Ld. „Káposzta” címszó In: Révai Nagy Lexikona (1990-es kiadás) 11. kötet 226.

¹⁵ Ismeretlen szerző: A káposzta termesztése – a szöveg főbb pontjaiban megegyezik Karmacsí Bertalan: A káposztafélék termesztése c. munkájával (ld. bibliográfia), ezért valószínűleg az idézett kiadványnak is ő a szerzője. KARMACSI 1955, 5., 12., KARMACSI 1962, 10–12., 99., 108.

elnevezésű dűlők teljes egésze az 1971-ben létesített víztározó területébe olvadt. A Káposztás kertek területén a 20. század elején utca épült, a Palántás kertek helyén pedig napjainkban rét található.¹⁶

A szőlőműveléstől az üdülőterületig

Bár a vizsgált községek nem tartoznak a móri borvidékhez,¹⁷ a helyi szőlőművelés jelentős szerepet játszott a lakosság életében. Bizonyítják ezt a különböző korokban készült leírások, amelyek, ha csak néhány szóval is, de utalnak a vidék bortermelésére. Fehérvárcsurgó és a környező települések paraszti társadalmában a szőlő birtoklása társadalmi presztízst jelentett, egyfajta rangjelző szereppel bírt. A szőlőhegyi pincék, préházak pedig a közösségi élet jellegzetes helyszíneiként játszottak fontos szerepet.

A szőlőművelésre utaló első írásos említés 1236-ból való. Eszerint IV. Béla Csurgó területének egy részét egy olasz származású királyi hospesnek adományozta, többek között 40 hold szőlőművelésre alkalmas földdel együtt. 16. századi adóösszeírások szerint a csurgói jobbágyok borkilenceddel tartoztak a csókakői várbirtoknak. A török hadjáratok során a szőlőhegy elpusztult, a 17. század folyamán teljesen műveletlen volt, a 18. század elején is csak egy részét művelték. Az 1700-as évek közepétől mutatkoztak a fellendülés jelei. Bél Mátyás már így jellemzi Csurgót 1772-ben, *Fejér vármegye leírása* című munkájában: földje kövér, a gabonát és a bort egyaránt bőven termi.¹⁸

Az 1800-as években több forrás is kiemeli a szőlőművelés jelentőségét. Így például Fényes Elek említi, hogy a községben jó bor terem, illetve, hogy a 19. században komáromi, pozsonyi és nagyszombati kereskedők a Bakony, a Vértes és a Mezőföld borát egységesen móri bor néven hozták forgalomba. Ugyanezt a jelenséget írja le 1863-ban Zách József Fehérmegye topographiai statistikájában.¹⁹

A források egészen a 19. századig egységesen „szőlőhegy” néven említik a szőlőművelésre használt határrészeket. Egy 1702-ben készült összeírásban találkozunk először a „Czurgó hegy” elnevezéssel. Gróf Károlyi

¹⁶ KURUCZ 1989, 46., 49., saját terepmunka.

¹⁷ Az 1997-es bortörvény a következő településeket sorolja a Móri borvidékhez: Csákerény, Csókakő, Mór, Pusztavám, Söréd, Zámoly. –URBÁN 1997 12.

¹⁸ BÉL 1977, 116.

¹⁹ Fényes Elek 1847: Magyarország leírása – idézi GELENCSÉR 1988, 48., FÉNYES 1851, 230., ZÁCH 1863, 110.

György 1867-ben kötött úrbéri egyezséget jobbágyaival, ebben a szőlőterületek már Aranyhegy és Öreghegy néven szerepelnek.²⁰

A község szőlőművelésre használt határrészei a 19. században egy többé-kevésbé összefüggő területen helyezkedtek el a belterülettől északnyugatra. A korabeli forrásokban²¹ a következő helynevek fordulnak elő:

1. Aranyhegy/Kutyahegy: 1875-ben a szőlőterület nagysága 27 kataszteri hold. Az 1900-as évek elején egy székesfehérvári cég bérelte a községtől murvabányát. Ugyanitt egy vöröskavicsbánya is üzemelt még az 1940-es években. Az egykori bányák gödrei napjainkban illegális személtelakóhelyként szolgálnak.
2. Kövecses hegy: 1875-ben a szőlőterület nagysága 29 kataszteri hold.
3. Középhegy: 1875-ben a szőlőterület nagysága 36 kataszteri hold.
4. Öreghegy: 1875-ben a szőlőterület nagysága 34 kataszteri hold. Egy részét a Károlyi család birtokolta, ezt a területet a falu lakói mind a mai napig Urak szőlőjének nevezik.

Az országos pusztítást végző filoxéravész a környéket sem kímélte. Az 1880-as évek végére Fehérvárcsurgó szőlőterületeinek száma jelentősen csökkent, az újratelepítés az 1890-es években indult meg. Ekkor olyan új területekre is telepítettek szőlőt, ahol korábban más művelési ág volt jellemző, és távol estek az egymás mellett elhelyezkedő régebbi szőlőhegyektől. A belterülettől dél-nyugatra található Gányás nevű határrész, amely korábban Gányási-dűlő, Gányás aljai rét néven szerepelt a forrásokban, a század végén lép elő szőlőhegyé.²²

Fehérvárcsurgó határának része volt továbbá egy állandóan lakott szőlőhegyi szórványtelepülés: Rákhegy. A hegyközség korábban Iszka-szentgyörgyhöz, majd Guttamásihoz tartozott, 1921-ben csatolták Fehérvárcsurgóhoz, 1966 óta pedig Kincsesbánya Rákóczi utcájaként létezik. Létrejöttének és megszűnésének körülményeit külön pontban mutatom be.

Az említett szőlőhegyek nagy részén napjainkban is aktív művelés folyik. Jellemző tendencia azonban, hogy az idősebb generációknak már ter-

²⁰ Fehérvárcsurgó a középkor folyamán Csókakő várához tartozott, 1834-ben került a Károlyiak tulajdonába, akik 1945-ig birtokolták. A grófi uradalom 4483 holdon terült el, szántókat, erdőt, parkot, kertészetet, szőlőket foglalt magába. Vö. KÁLLAY 1985, 253–255., DAKÓ-ERDŐS-VITEK 2004, 44–45., 56., 69–70., EPERJESSY 1977, 142., 146., SASHALMI 1982, 1., FARKAS 1971, 173.

²¹ Kataszteri térkép és telekkönyvi iratok 1883; 3. katonai felmérés 1872–1884; KURUCZ 1989, 10–11., 14–16., 18., KÁLLAY 1985, 250.

²² Csburgó község képviselőtestület gyűléseinek jegyzőköve 1894–1906, KURUCZ 1989, 46.

het jelent a szőlők megművelése (többen 2–3 szőlőterülettel is rendelkeznek), a fiatalok pedig nem érnek rá segíteni, vagy nem tartanak igényt a szőlőbirtokra. Az eladásra kerülő birtokokon a szőlőt és préházat, pincét gyakran váltja fel hétvégi ház, gyümölcsös, veteményes. A víztározóhoz közel fekvő területek a legkeresettebbek. A szőlőhegyek képére a hagyományos és újabb építésű, dűledező vagy felújított préházak és hétvégi házak váltakozása jellemző. A tározó a környékbeli horgászok kedvelt helye. A Gányás vízparti területein például névre szólóan bérelt részekkel rendelkeznek.²³ A szőlőterületek funkcióváltásának folyamata már az 1980-as években megindult. A vidéki tulajdonosok, illetve a hétvégi házak növekvő száma egyre több problémát vet fel, amelyekre a település vezetősége is keresi a megoldást.

Fehérvárcsurgó 1975-ben készült, 1987-ben felülvizsgált rendezési terve kiemelten foglalkozik az üdülőterületek kialakításával, mivel a község vezetése meghatározó szerepet tulajdonít a víztározónak. Éppen ezért a belterület észak-nyugati oldalához tartozó zártkerteket „kollektív üdülőterületként” vették számításba és tömbtelkeket alakítottak ki. A felülvizsgálat során azonban kifogásolták, hogy a tározó környékének felkapottságával nem tart lépést annak infrastrukturális ellátottsága. A szőlőhegyek közül vitatott az Aranyhegy és az Öreghegy funkciója. Mivel ekkor még jellemzőbb volt a telkek szőlőművelése, valamint a haszonnövények termesztése, és a tulajdonosok között a helyi lakosság volt túlsúlyban, akiket az üdülőterülettelé alakítás hátrányosan érintene, továbbra is zártkertként tartották számon.²⁴

A 2004-ben elkészült új rendezési tervben szintén az idegenforgalom növelése az egyik elsődleges szempont. Kiemelt szerepet kap a meglévő üdülőterületek korszerűsítése, valamint újabbak kijelölése, amelyeket részben a külterületi zártkertek – Aranyhegy, Öreghegy, Aszókúti dűlő, Gányás – és a volt termelőszövetkezeti-major fejlesztésével alakítanának ki.

Mindemellett azonban a tudatos tájatalakítás hátrányos oldala is helyet kap a tervezetben, amelynek készítői egy napjainkban is zajló folyamat veszélyeire hívták fel a figyelmet: a gyümölcs- és szőlőtermesztésre kiválóan alkalmas zártkertek használata fokozatosan átalakult, nagy az igény közművesített építési telkekre. A közműellátási- és közlekedési problémák, a tradicionális tájhasználat megváltozása azonban zavaró táji karakterváltozást, településképi módosulást és súlyos környezeti konfliktusokat okozhatnak.²⁵

²³ Saját tapasztalatok.

²⁴ Fehérvárcsurgó összevont rendezési terv felülvizsgálata, 1987.

²⁵ Fehérvárcsurgó község településszerkezeti terv, 2004.

Fehérvárcturgó esetében súlyos környezeti konfliktus ugyan nem jelentkezett, de egyre inkább jellemző a táji karakterváltozás, illetve a szőlőhegyek korábbi településképének hangsúlyos átalakulása.

A szőlőhegyi szórványtelepüléstől a bauxitbányáig

Kutatásaim fő célpontja Fehérvárcturgó mellett a község határában található Rákhegy volt. Vizsgáltam a 20. század közepéig állandóan lakott szőlőhegyi szórványtelepülés kialakulását, betelepülését, gazdálkodási és társadalmi viszonyait, illetve a megszűnéséhez vezető tényezőket és jelenlegi helyzetét. A kutatás eredményeit részletesen egy korábbi tanulmányban foglaltam össze.²⁶

Rákhegy mint szőlőhegyi szórványtelepülés kialakulása a 18. század végére vezethető vissza. A 11. században Guth néven létezett település a török időkben elpusztult. Helyét a 18. század elején rét, erdő és legelő foglalta el, amelyeket iszkaszentgyörgyi és mohai jobbágyságok béreltek. A település az 1700-as évek végétől a szőlőművelés révén éledt újjá az iszkaszentgyörgyi uradalom részeként. Több földbirtokos család – Amade, Bajzáth, Esterházy – kezdeményezésének köszönhetően szerződéses szőlőtelepítések történtek.

A néhány évi szolgálatmentesség biztosítása, illetve a szőlő megélhetést ígérő lehetőségei nagy vonzerőt jelentettek a környékbeli települések (többek között Fehérvárcturgó, Székesfehérvár) lakosai számára, akik a 18. század végén még csak időszakosan kijárva művelték földjeiket, a 19. század elejétől azonban egyre nagyobb számban költöztek ki a szőlőhegyre. Így e század folyamán kialakult az állandóan lakott szórványtelepülés. A lakosok száma az 1870-es években 319, később 342–373, a 20. század elején pedig 240–280 fő között mozgott.²⁷

A település Ó-Guth és Új-Guth néven 1860-tól a szomszédos Gutta mási község határához tartozott. Rákhegy, mint helynév, 1842-ben tűnt fel először, a 19. század végére Ó- és Új-Guthot felváltotta az Alsó-, illetve Felső-Rákhegy elnevezés. A hegyközséget hosszas viták után 1921-ben Fehérvárcturgóhoz csatolták, hozzá tartozott egészen 1966-ig.²⁸

²⁶ DOBAI 2002.

²⁷ KURUCZ 1984a, KURUCZ 1984b, NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001, SCHNEIDER-JUHÁSZ 1937, 110.

²⁸ KURUCZ 1984a, KURUCZ 1989, KÁLLAY 1985, 282–283., Fehérvárcturgó képviselőtestület jegyzőkönyvek 1914–1921.

A 18–19. században a szőlőhegy lakossága többnyire szőlőművelésből élt. Az év során adódó különféle szőlőbeli napszámosmunkák segítették a földdel nem rendelkező zsellér családok életét is. A szőlőművelés azonban önmagában nem volt elegendő a megélhetéshez, ezért a lakosság a helyi környezeti viszonyokhoz alkalmazkodva, valamint a kistáji munkamegosztás kereteihez igazodva különböző jövedelemkiegészítő munkákat végeztek (részes aratás, kaszálás, cséplés, favágás, fuvarozás, vásározás, állatkereskedelem, kőfejtés). Ugyanez az életforma jellemző a 20. század első évtizedeiben is.

A szőlőhegy rendjét, a vagyonbiztonságot, a betartandó erkölcsi normákat és a hegyben való építkezést földesúri rendtartások szabályozták, de létezett bizonyos helyi önkormányzat a választott hegymester és a helyi tanácsban részt vevő esküdtek személyében. A 20. század elején a közösséget a hegybíró, valamint a hegyközségi előljárók képviselték.

A szőlőhegy lakossága erős helyi közösségi tudatot fejlesztett ki. Az összetartást erősítették a különböző társas munkák, ünnepek és szórakozási alkalmak. Noha a hegyközség közigazgatásilag nem volt önálló, megfigyelhető egyfajta függetlenségre törekvés, amit saját iskola, harangláb, imaház és temető létesítése jelez. A szomszédos falvakból kijáró szőlősgazdák nem tartoztak ehhez a közösséghez, különállásukat magatartásukkal is hangsúlyozták.

A település képeinek kialakulását erősen befolyásolták a Gaja patak áradásai, amelyek következtében a lakosság inkább a magasabban fekvő részekre építkezett. A mélyebben fekvő területeken közös kutak szolgáltatták a vizet. Rákhegy területén folyt a Gaja patak Kis-Gajának nevezett mellékága, amely az Iszkaszentgyörgy határában található halastavakat táplálta vizével.²⁹

A 20. század közepére azonban a fent leírt állapot jelentősen megváltozott, a már említett víztározó és egy bauxitbánya létesítése révén. 1941-ben az Alumíniumérc Bánya és Ipari Rt. 23 hold területet igényelt bányaművelés céljára. A külfejtés a Kincsesbánya nevet kapta. A régi épületek helyén egy üzemvezetői lakást, egy bányairodát, két altiszti lakást és egy 12 lakásból álló munkásházat emeltek. A bauxitbánya-telepből 1966-ban kifejlődött, önálló közigazgatással rendelkező község szintén a Kincsesbánya nevet kapta.

Rákhegy és környéke életében jelentős változásokat okozott a bauxitbánya megnyitása, mivel sok helybeli családnak nyújtott munkalehetőséget, másrészt biztosította az infrastruktúra fejlődését. Az 1950-es években már

²⁹ Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1984a, 29–35., 42., 69–70., KURUCZ 1984b, 39–43., NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001, 58.

legtöbbsen a „bányánál” dolgoztak, a megélhetéshez azonban továbbra is szükségük volt mezőgazdasági munkák végzésére. Sokan vállaltak részes aratást, cséplést, vagy saját földjüket művelték.³⁰

A bányaművelés az 1960-as években a karsztvíz hasznosítása céljából áttevődött Rákhegy területére. A kiszivattyúzott és átszűrt karsztvíz biztosította Székesfehérvár ivóvízellátását. 1975-ben nyitották meg a „Rákhegy II. lejtőszaknát”, amelynek feladata a szállítási kapacitás növelése volt. A bányaműveléssel kapcsolatos vízszintsüllyesztés következtében azonban a környékbeli források, kutak és a Gaja vize elapadt. Ugyanerre a sorsra jutott a Fehérvárcsurgó vízellátását biztosító, a Fejér megyei Vízművállalat kezelésében lévő kút is. A bánya ezért vállalta Rákhegyen a vízvezetékrendszer kiépítését, valamint biztosította az áramot is.³¹

A legmeghatározóbb változást azonban a telkek kisajátítása okozta. A település középső részén lebontásra került tizenöt lakóház melléképületekkel együtt, a lakosok a kárpótlásként kapott pénzüsszezből a környező falvakba költöztek (Fehérvárcsurgó, Iszkaszentgyörgy, Magyaralmás stb.). Ezzel az addig összefüggő Rákhegy kettészakadt. A település létét az 1960-as években már a közeli Kincsesbánya lehetőségei határozták meg. A község 1966. január 1-jével nyert önálló közigazgatást, ez időtől kezdve hozzá tarozott több külterületi lakott hely, köztük Rákhegy is.

A bányaművelés céljaira történő kisajátítások az 1970-es években folytatódtak: további tizennégy lakóházat bontottak le gazdasági épületekkel együtt. Rákhegy közel 300 fős lakossága 1987-re kb. 70 főre csökkent, napjainkra a régi családok közül csak néhányan maradtak.³²

A bauxitbányát 1999 augusztusában az ércvagyon teljes kitermelése miatt végleg bezárták. A vízbázis 1994-ben került a Dunántúli Regionális Vízmű Rt. Fejér Megyei Igazgatósága tulajdonába és kezelésébe. 2003-as tervek szerint a mélyben található termálvíz készletet szeretnék volna felszínre hozni, és megfelelő módon hasznosítani. Ezáltal lehetőség nyílt volna a korábban jelentős fürdő kultúra újjáélesztésére, a vidék turisztikai vonzerejének növelésére. A reményekkel ellentétben azonban mindössze 29 fokos vizet találtak, amit a szakértők azzal magyaráznak, hogy a bánya bezárása következtében a vízszint megemelkedett, ezáltal a hévízforrás felhígult. A termálfürdő tervét tehát elutasították, és 2004 nyarán egészen más típusú

³⁰ Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1984a, 72., NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001, 89.

³¹ Saját terepmunka, vö. NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001, 91., illetve KURUCZ 1984a, 73., Fehérvárcsurgó rendezési tervének felülvizsgálata, 1987.

³² Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1984a, 73–74., illetve KURUCZ 1987, 432.

beruházás kezdődött a területen: az Üveg-Ásvány Kft. mészköhomokból előállított téglát és falazóhabarcsot gyártó vállalata építette fel telephelyét.³³

A már említett víztározó szintén jelentős mértékben hozzájárult a településképet átalakulásához. Létrehozását a bányához hasonlóan a telkek kisajátítása előzte meg. Az ingatlanok egy része továbbra is mezőgazdasági terület maradt, haszonbérlet formájában.

A funkcióváltás, az üdülőterület kialakulása a többi szőlőhegyhez hasonlóan az 1980-as évektől jellemző Rákhegy környékére is. Az azóta eltelt évtizedek során tovább folytatódott az átalakulás. A szőlők többnyire eltűntek, helyükre nyaralók, hétvégi házak épültek, sokan Székesfehérvárról, vagy akár Várpalotáról, Érdről, Budapestről járnak ki birtokaikra.³⁴

A vízrendszer átalakulása

A Móri-völgy településeinek többsége a Gaja patak mentén terül el. A falvak – mint Moha, Iszkaszentgyörgy, Bodajk – leginkább a karsztvízből fakadó gazdag források mellé települtek.³⁵ Egybehangzó vélemények szerint Fehérvárcsurgó neve is erre utal, a forrást jelentő „csorgó”, „csurgó” főnévből származik.

A Gaja-patak jelentőségét több adat is alátámasztja. Vize számos malmot működtetett Fehérvárcsurgó és a környékbeli települések határában. Emellett hallal és rákkal is szolgált a lakosságnak, vizét használták öntözésre, hídjain a 18. században három vámszedőhely is működött.³⁶ Napjainkban a legfontosabb szerepe a víztározó táplálása.

A környéken nagy számban előforduló vízforrásokat a 19. századi szerzők is megemlítik leírásaikban. Pesty Frigyes és Károly János például utal Fehérvárcsurgó nevének eredetére, illetve a határában található forrásokra, amelyeket a bodajki és mohai vízzel egyező összetételűnek tartanak. Ez utóbbiak összetételéről és gyógyhatásairól több szerző is említést tesz.³⁷

Fehérvárcsurgó határában és belterületén számos -forrás, illetve -kút végződésű helynév fordul elő: Büdösforrás, később Büdöskút, Szilvafor-

³³ Ld. Fejér Megyei Hírlap 1999. augusztus 7., 2003. február 27., 2004. június 16.

³⁴ Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1984a, 74., illetve KURUCZ 1984b, 63.

³⁵ SCHNEIDER-JUHÁSZ 1937, 43., KOGUTOWICZ 1936, 308.

³⁶ FÉNYES 1836, 66., KURUCZ 1989, 25–27., 34–37.

³⁷ Ld. PESTY 1977, 195., KÁROLY 1896, 42., KÁROLY 1899, 241–242, 379., HUNFALVY 1865, 142–156., FÉNYES 1836, 67., 78–82.

rás, később Szilvakút, Héjakút, Feketekút, Aszókút, Horgoskút, Kiskút, Kozmakút, Kútaljai forrás, Major forrás, Renc kút. Ezen kívül több tó, illetve fürdőhely is volt a határban és a falun belül, mint például a Halastó, Határtó, Kenderáztató-tó, Zárdató, Kastélykerti fürdő, Meluzina fürdő.³⁸

Nemcsak maga a település, hanem a község egyes utcái is a közeli közterületen található forrásról kapták nevüket. Például a mai Kossuth utca korábbi neve Kútalja vagy Kútfőle utca, mivel itt korábban egy forrás volt, ahonnan a falu lakói hordták a vizet. A mai Deák utca korábbi elnevezése, a Tó vagy Tó melléki utca pedig az itt található Zárdatóra utalt.³⁹

Az említett tavak közül a Halastó a Károlyi család kastélyához tartozó kert része volt. Felesleges vizét egy csatorna vezette le a községi rétekre. A tó az 1950-es években fokozatosan elmocsarasodott, majd kiszáradt. Medre még ma is látható, a kastély rekonstrukciós tervei között szerepel újbóli feltöltése.

Szintén a parkban állt a Kastélykerti fürdőnek nevezett medence 1910-től az 1940-es évekig. A Károlyi család nevéhez fűződik továbbá a Rákhegy területén fekvő Meluzina fürdő létesítése, amelyet valószínűleg a család egyik hölgytagjáról neveztek el. A melegvízű forrás egy fürdőmedencét táplált, amelyet park vett körül, a felesleges vizet pedig betoncsatorna vezette le a Gajába. A forrás vize a fent említett kincsesi bauxitbánya megnyitását követően, a bányaművelés következtében elapadt. Hasonló sorsra jutott a Rákhegygel szomszédos Iszkaszentgyörgy határában található Duzzogó, ahol szintén az uradalom birtokosa, a Pappenheim család létesített fürdőt az azonos nevű termálfvízforrás helyén. Ma már csak romjaik láthatók.⁴⁰

A Határtó vagy Tófenék elnevezésű állóvíz egykor szintén gyógyvizet is lehetett, a 19. századi források azonban már mocsárként jelölik. A bauxitbánya megnyitását követően ezen a területen műút épült.

A Zárdató is kedvelt fürdőhely volt. Vizét egy kis ér vezette le a kastélykerti halastóba. Egy 1946-os leírás így jellemzi a helyet: *„A község kellős közepén [...] egy bő forrásokkal rendelkező tó fekszik, mely a korábbi években csak a zárda iskola céljait szolgálta. Ez a tó és környéke a háborús bombázások következtében annyira tönkrement, hogy a jelenlegi állapotában fürdésre felhasználható nem volt. 1947 tavaszán ezen tavat a különböző egyesületbe tömörült ifjúság bevonásával kívánja a község népfürdővé tenni.”*⁴¹ A fürdő meg is valósult, és egészen

³⁸ KURUCZ 1989, 20–26., SASHALMI 1982, FÖLDI 1979, 24., Kataszteri térkép 1883.

³⁹ Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1989, 59–60., SASHALMI 1982, 7., VARGHA 1984, 61.

⁴⁰ Saját terepmunka, vö. NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001, 13–14., KURUCZ 1989, SASHALMI 1982, 6.

⁴¹ KURUCZ 1989, SZIRBIK 1946, 47.

az 1960-as évekig működött, amíg a forrás vize – szintén a bányaművelés következtében – el nem apadt. Napjainkban csak az egykori medence fűvel és bozóttal benőtt maradványai láthatóak.

A felsorolt példák a vízrendszer jelentős mértékű átalakulását tükrözik. Ez a több évtizeden át tartó folyamat két, egymással összefüggő tevékenység: a bányaművelés, valamint a víztározó kialakításának eredménye.

A terület vízgazdálkodását leginkább az intenzív bányavízkitermelés befolyásolta. A természetes karsztvízszint süllyedése először Iszkaszentgyörgy környékén érezte hatását, ahol a fokozott szivattyúzás 1956-ban kezdődött el. Ennek hatására a bányától 3-4 kilométerre elhelyezkedő bővízű források – a fent említett Duzzogó és Meluzina – apadni kezdtek, majd 1958-ra teljesen elapadtak. További források apadásához vezetett az 1961-ben és 1964-ben bekövetkezett bányavízbetörést követő jelentős vízkiemelés. A fehérváracsurgói víztározó létesítését a bányavíz-kitermelés csökkenése tette indokolttá, ekkor ugyanis gondoskodni kellett a Székesfehérvár számára szükséges vízmennyiség biztosításáról, illetve a későbbi vízpótlás lehetőségeiről.⁴²

A víztározó kialakítását a telkek kárpótlás ellenében történt kisajátítása előzte meg. Területe a feltöltés évében 34 hektár volt, amit számítások szerint maximális feltöltés esetén 223 hektárra lehetett növelni. A munkálatok lényegesen megváltoztatták a Gaja-patak folyását, a korábbi meder helyett új csatornát alakítottak ki a tó vizének levezetésére Fehérváracsurgó és Rákhegy között. A fent említett határrészek mellett több dűlő, valamint két malom és két kút is víz alá került.⁴³ A tározó mára a táj meghatározó elemévé, valamint horgászok, fürdőzők, korcsolyázók kedvelt kirándulóhelyévé vált, a környék egyik fő turisztikai vonzerejét jelenti.

Napjainkban az egykori fürdőket a tározó partján kialakított strand helyettesíti, amely azonban folyamatos karbantartást és infrastrukturális fejlesztést igényelne. A fent említett rendezési tervek kiemelten kezelik a kérdést, mivel a víztározóban látják a turizmus további fellendülésének lehetőségét. Felhívják továbbá a figyelmet a tájatalakítás veszélyeire is: a vízfelület megjelenésével a térségben kialakult az üdülési igény, és az addig főleg szőlőtermesztéssel foglalkozó zártkertek kezdtek beépülni, anélkül, hogy az üdülési funkció fogadására mind a tározó tó, mind a zártkertek alkalmasak lettek volna.⁴⁴

*

⁴² PUSKÁS 1967, 25–27., 37., 67., 71.

⁴³ Saját terepmunka, vö. KURUCZ 1987, 424., KURUCZ 1989, 21., 25.

⁴⁴ Fehérváracsurgó község településszerkezeti terv, 2004.

A fentiekben röviden összefoglalt négy folyamat révén igyekeztem rámutatni a vizsgált települések határhasználatában az elmúlt két évszázadban bekövetkezett néhány fontosabb átalakulásra, illetve az általuk előidézett életmódbeli változásokra.

A példák között visszatérő elemként jelent meg egyrészt a bauxitbánya megnyitása, másrészt a bányaművelés következtében szükségessé vált víztározó létesítése. Mindkettő tervszerű, tudatos emberi tájtalakító tevékenység eredménye volt, amelynek nyomán nemcsak egyes határrészek és helynevek szűntek meg, de megváltozott a természetes vízrendszer, a tájkép, a településkép, valamint bizonyos mértékig az adott területen élők életmódja is.

Ez az átalakulás Fehérvárurgó esetében egy viszonylag lassú folyamat volt, amely a második világháború vége óta fokozatosan zajlik. Mind a káposztatermesztés, mind a szőlőművelés több tényező együttes hatása nyomán veszített jelentőségéből. A víztározó létesítése csupán egyike ezeknek a tényezőknek, amelyek közé sorolhatók a háttérben zajló országos gazdasági és társadalmi változások is. Rákhegy esetében viszont egy igen gyors és drasztikus átalakulásról beszélhetünk, amely – a bánya megnyitását követően – alapjaiban változtatta meg a település képét és az ott élők életmódját. A víztározó létesítése már e megváltozott település sorsának további alakulását befolyásolta.

A bemutatott példák azonban arra is utalnak, hogy a vizsgált település, Fehérvárurgó mindenkor a rendelkezésére álló környezeti adottságok minél szélesebb körű kiaknázására törekedett, és törekszik napjainkban is. A hagyományos paraszti életforma háttérbe szorulásával új irányok, új lehetőségek rajzolódtak ki, amelyek a mezőgazdaság helyett előbb az ipart, majd az idegenforgalmat helyezték előtérbe.

Felhasznált irodalom

Források

- Balinka, Bodajk, Fehérvárcsurgó 1997. Készítette a Tájéoló Térképészeti Iroda. Kiadja a Bodajki Polgármesteri Hivatal.
- Csurgói belsőtelkek és káposztáskertek térképe (1857-ben készült eredeti térkép hitelesített másolata, 1869). Polgármesteri Hivatal Irattára, Fehérvárcsurgó.
- Fehérvárcsurgó nagy község birtokrészletezési vázlatja és kataszteri térképe 1883. Községi Kataszteri Térképek. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
- Fehérvárcsurgó összevont rendezési terv felülvizsgálata, 1987. Polgármesteri Hivatal, Fehérvárcsurgó.
- Fehérvárcsurgó község településszerkezeti terv, 2004. Polgármesteri Hivatal, Fehérvárcsurgó.
- Fejér Megyei Hírlap 1999. augusztus 7., 2003. február 27., 2004. június 16.
- Képviselőtestületi gyűlések jegyzőkönyve, Fehérvárcsurgó 1894–1906, 1914–1921. Képviselőtestületi jegyzőkönyvek. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár.
- Magyarország II. katonai felmérése 1829–1866. Hadtörténeti Intézet Térképtár, Budapest, B IX. a. 530. Coll. XXIX. Sect. 52.
- Magyarország III. katonai felmérése 1872–1884. Hadtörténeti Intézet Térképtár, Budapest, B IX. a. 397. Coll. 5060. Sect. 4.
- 1999, 2003, 2004 során több alkalommal végzett saját terepmunka.

Szakirodalom

- BÉL 1977 = BÉL Mátyás: Fejér vármegye leírása. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11., Székesfehérvár, 1977. 83–117.
- DAKÓ-ERDŐS-VITEK 2004 = DAKÓ Péter – ERDŐS Ferenc – VITEK Gábor: Fehérvárcsurgó története. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 31., Fehérvárcsurgó–Székesfehérvár, 2004.
- EPERJESSY 1977 = EPERJESSY Kálmán: Fejér megye katonai leírása II. József korában. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11., Székesfehérvár, 1977. 119–160.

- ÉRSZEGI 1971 = ÉRSZEGI Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában 1193–1542. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5., Székesfehérvár, 1971. 177–264.
- FARKAS 1971 = FARKAS Gábor: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5., Székesfehérvár, 1971. 171–176.
- FÉNYES 1836 = FÉNYES Elek: Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, Trattner-Károlyi Nyomtatása, 1836
- FÉNYES 1851 = FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára I. Budapest, 230.
- FILEP 1983 = FILEP Antal: Vértesalja. In: Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 192–193.
- FÖLDI 1979 = Földi Ervin (szerk.): Magyarország földrajzinév-tára. Budapest. Kartográfiai Vállalat. 1979.
- GELENCSÉR 1988 = GELENCSÉR József: Szőlőhegyi élet a Móri-völgyben. *Honismeret* 1988/1. 48–53.
- GELENCSÉR 1991 = GELENCSÉR József: Jeles napi szokások és hiedelmek a Móri-völgyben és a Zámolyi-medencében. In: Gelencsér József – Lukács László (szerk.): Szép napunk támadt. A népszokások Fejér Megyében. István Király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár, 1991. 41–374.
- GYÖRFFY 1987 = GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 358–359.
- HANTOS 1970 = HANTOS László: A falusi települések fejlettségi és ellátottsági színvonala Fejér megyében. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 4., Székesfehérvár, 1970. 559–678.
- HUNFALVY 1865 = HUNFALVY János: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, Emich Gusztáv magyar akad. nyomdásznál, 1865.
- KÁLLAY 1985 = KÁLLAY István: Fehérvárcsurgó. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 16., Székesfehérvár, 1985. 249–309.
- (sz.n.): Káposzta. In: Révai Nagy Lexikona 11. kötet, Budapest, 1911–1935. 226.
- KARMACSI 1955 = KARMACSI Bertalan (?): A káposzta termesztése. Budapest, Földművelésügyi Minisztérium Kísérletügyi és Propaganda Főigazgatóság, 1955.

- KARMACSI 1962 = KARMACSI Bertalan: A káposztafélék termesztése. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1962.
- KÁROLY 1896 = KÁROLY János: Fejér vármegye története I. Székesfehérvár, Csitári K. és Társa Könyvnyomdájában, 1896.
- KÁROLY 1899 = Csurgó. In: KÁROLY János: Fejér vármegye története III. Székesfehérvár, Csitári K. és Társa Könyvnyomdájában, 1899. 379–385.
- KATUS 1978 = KATUS László: A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848–1867. In: Farkas Gábor (szerk.): A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867. MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője, Székesfehérvár, 1978. 6–30.
- KOGUTOWICZ 1936 = KOGUTOWICZ Károly: Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képen II. Szeged, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, 1936.
- KÓSA 1998 = KÓSA László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Budapest, Planétás Kiadó, 1998.
- KURUCZ 1984a = KURUCZ János: Rákhegy település története. Kézirat. István Király Múzeum Néprajzi Adattár, Székesfehérvár, 1984.
- KURUCZ 1984b = KURUCZ János: Szőlőművelés Iszkaszentgyörgy környékén a 18. és 19. században. Kézirat. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1984.
- KURUCZ 1987 = KURUCZ János: Kincsesbánya. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 17., Székesfehérvár, 1987. 401–434.
- KURUCZ 1989 = KURUCZ János: Fehérvárcsurgó történeti–földrajzi helynevei. Fejér Megyei Levéltár Közleményei 13., Székesfehérvár, 1989.
- LACKOVITS-LUKÁCS 1987 = LACKOVITS Emőke – LUKÁCS László: A vásárok és az árucseré néprajza a Közép-Dunántúlon. István Király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár, 1987.
- NAGY 1972 = NAGY Lajos: Adatok Fejér megye történeti–földrajzi névanyagához. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6., Székesfehérvár, 1972. 227–311.
- NÉMETH-GOMBOSNÉ 2001 = NÉMETH Gyula – GOMBOSNÉ KIS Edit: Iszkaszentgyörgy története. Iszkaszentgyörgy, 2001.
- PAULIKOVICSNÉ 1977 = PAULIKOVICS Györgyné: A csurgói pulutyka termelése. Kézirat. István Király Múzeum Néprajzi Adattár, Székesfehérvár, 1977.
- PESTY 1977 = PÁRNICZKY Józsefné (bev., közr., jegyz.): PESTY Frigyes helységnévtára, Fejér megye. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11., Székesfehérvár 1977. 161–305.

- POUNDS 1997 = POUNDS, Norman J. G.: Európa történeti földrajza. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
- PUSKÁS 1967 = PUSKÁS Tamás (szerk.): A Gaja patak vízgyűjtőjének vízgazdálkodási tanulmánya. Budapest, Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, 1967.
- SASHALMI 1982 = SASHALMI Endre: Földrajzi nevek Fehérvárcsurgón. Kézirat. István Király Múzeum Néprajzi Adattár, Székesfehérvár, 1982.
- SCHNEIDER-JUHÁSZ (szerk.) 1937 = SCHNEIDER Miklós -JUHÁSZ Viktor (szerk.) 1937: Magyar városok és vármegyék monográfiája XXII. Fejér-vármegye. Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1937.
- SZIRBIK 1946 = SZIRBIK Ferenc: Fejér vármegye újjáépülése. Székesfehérvár, 1946.
- URBÁN (szerk.) 1997 = URBÁN András (szerk.): A hegyközségi tisztviselők kézikönyve. Budapest, Hegyközségek Nemzeti Tanácsa, 1997.
- VARGHA 1984 = VARGHA László Gyula: Fehérvárcsurgó természeti földrajzi vázlata népi megfigyelésekkel és földrajzi nevekkal. *Fejér Megyei Szemle* 1984/1. 53–62.
- WEKERLE 1896 = WEKERLE Sándor: Fejérmegye. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország IV. kötet, Budapest, 1896. 555.
- ZÁCH 1863 = ZÁCH József: Csurgó falu. In: Fehér-megye topographiai statistikája, 1863. 108–111.

„...APÁMNÁL NEM VAGYOK JÓ...”

A ZALPA-SZÖVEG ÉS A HATALOM MEGOSZTÁSÁNAK GYAKORLATA
A HETTITA BÍRODALOM KORAI IDŐSZAKÁBAN¹

A hettita Óbirodalom korából fennmaradt, történeti jellegű szövegek iránt az utóbbi években megélnékült a tudományos érdeklődés: nemcsak új, modern szövegkiadások születtek (részben eddig fel nem ismert töredékek felhasználásával), hanem radikálisan új értelmezések is megfogalmazódnak a kutatók körében, amelyek alapjaiban változtatják meg az egyes szövegek forrásértékével kapcsolatos eddigi elképzeléseinket.

Ennek a tendenciának egyik kiváló példája az ún. *Zalpa-szöveg* (CTH 3.1), amelyet a közelmúltban több tudós vett újra górcső alá. Ez azért különösen érdekes, mert a szöveg maga már a hettitológia hőskorától kezdve tárgya tudományos vizsgálódásoknak. Az első töredékeket *Hugo Figulla* publikálta 1923-ban,² 1926-ban pedig *Emil Forrer*, immáron átírásban.³ Hans Gustav Güterbock nagyhatású, 1938-ban napvilágot látott a hettita történeti hagyományról szóló értekezésében szintén foglalkozik a szöveggel, amely mögött – az anekdota-szerű részletek ellenére – valós történeti hátteret feltételez.⁴

Az érdeklődés a szöveg iránt az 1970-es években élénkült meg, amikor egy régebbi, akár óhettita írásmódot is valószínűsítő szövegvariáns került elő a hattusai Nagy Templom ásatásai során a kőtörmelékben, amely a történet elejét is tartalmazta.⁵ Az addig ismert töredékeket *Heinrich Otten* adta ki 1973-ban, részletes kommentárral ellátva.⁶ Ettől kezdve a szöveg nagy karriert futott be, számos interpretációt megélt. Az eddigi megközelítések közös vonása, hogy a szöveget két részre bontották: egy mesés (és ismert irodalmi toposzokat sem nélkülöző) „bevezető” után egy történeti(nek látszó) narratíva következik, amely Zalpa városa és a hettiták közötti konfliktust beszéli el és Zalpa lerombolásával végződik. Az értelmezést tekintve a kutatástörténet igen

¹ Elhangzott előadás formájában 2008. május 22-én Szegeden, a VIII. Magyar Ókortudományi Konferencián.

² KBo 3.38.

³ BoTU 2.13.

⁴ GÜTERBOCK 1938, 102.

⁵ KBo 22.2, vö. OTTEN 1974.

széles tartományban mozgott: a be-, oda- és visszavándorlásoktól kezdve a vérfertőzésre vonatkozó etikai szabályokon át a Hettita Birodalom korai történetére vonatkozó történeti forrásig.

Ahogy fentebb jeleztem, az elmúlt évek döntő változást hoztak a Zalpa-szöveg recepciótörténetében is – ezen írás azt mutatja be, hogy ez az újfajta értelmezés hogyan befolyásolja a szöveg elhelyezkedését és értékelését a Hettita Birodalom politikai berendezkedésével kapcsolatos kutatások körében.

Miről szól a Zalpa-szöveg?

A szöveg egy jól ismert irodalmi toposszal kezdődik: Kaniš királynője 30 fiúgyereket szült, de mivel nem akarta őket megtartani, kitétte őket a folyóra.⁷ A folyó Zaluwa ország tengeréhez sodorta a gyerekeket, ahol az istenek emelték ki és nevelték fel őket. A királynő nem sokkal a fiúk „távozása” után 30 leánygyermeket is szült, de őket saját maga nevelte fel. A fiúk felnöve elindultak megkeresni anyjukat, akit meg is találtak, de isteni közbeavatkozás hatására⁸ az anya nem ismerte fel saját fiait, és hozzájuk akarta adni a lányait. Egyedül a legkisebb fiú fogott gyanút – a szöveg ezen a ponton sajnos olyan töredékessé válik, hogy nem tudjuk biztosan, mi történt:⁹

[ha-an-te-e]z-zi-aš DUMU^{MEŠ} ni-ku-uš-mu-uš na-
at-ta ga-ni-eš-šir ap-pi₂-iz-zi-ia-aš-ša-an / [x x x
]-uš-za ni-e-ku-šum-mu-uš da-aš-ke-e-u-e-n[i n]u
le-e ša-li-ik-tu-ma-ri / [x x x x x x] a-ra-a nu
k[at-t]i-iš-mi š[e-/tábla vége/
Az idős](ebb) fiúk testvéreiket nem ismerték fel,
az utolsó [fiú így szól:] „... testvéreinket vesszük

⁶ OTTEN 1973.

⁷ Ld. LEWIS 1980 irodalmi és etnológiai párhuzamokkal az egész világból. A hettita írásbeliségben a „kitett gyerek” motívuma még egyszer ugyan előfordul (KBo 12.3 I 13-21.), de nem Anum-Hirwe történetével kapcsolatban (vö. ÚNAL 1986, 132. skk., MILLER 2001, 97. sk.).

⁸ Az istenek elváltoztatták a fiúk „belsejét”: nu]-uš-ma-aš DINGIR^{DIDL}-eš ta-ma-i-in ka-ra-a-ta-an da-i-ir nu AMA-ŠU-NU / [x-u]š na-at-ta ga-ni-eš-zi ... (KBo 22.2 Rs. 16-17).

⁹ KBo 22.2 Rs. 18-20.

(feleségül)! Ne kövessünk el bűnt! [... nem] helyes! És velük [...]

A folytatásban¹⁰ már nem esik szó Kaniš királynőjéről és gyermekeiről, hanem (egy rövid, áldozatbemutatásról szóló rész után) Zalpa városa és a hettita udvar több generáción át tartó konfliktusát követhetjük nyomon. Először békekötésről olvashatunk a két hatalom között, ám a békét egy lázadás rúgta fel, amelynek során meggyilkolták a hettita király lányát is, aki Zalpa királyának volt a felesége. A lázadást újabb békekötés követte, a hettita király saját fiát küldte Zalpába kormányzónak. A fiú, Hakkarpili valahogyan konfliktusba keveredett a központi hatalommal, újabb fegyveres konfliktus bontakozott ki:¹¹

ma-a-an ^mHa-ak-kar-pi₂-li-iš ^{URU}Za-al-pa pa-[...
/ nu-uš-ma-aš me-mi-iš-ta ki-i-mu LUGAL-uš
pa-i[š-t]a [... / HUL-lu har-zi nu ku-ru-ur e-ep-
ten nu-za [... / šu-u₂-ni-iz-zi nu kat-ta ha-aš-ša
ha-an-za-aš-š[a ... / GIR₂-an-za kar-aš-du ^mKi-iš-
wa-aš-ša te-et iš-[... / A-NA ^{HUR.SAG}Ta-pa-az-zi-li
hu-ul-li-it [... / hu-ul-li-ir ^{GIŠ}TUKUL GID₂.DA
u₂-e-ek-mi [... / pa-a-u₂ nu-wa me-ek-ki ^{UM}-
MA ŠU-MA ki-[... / [x]-u-e-ni nu-wa-an-na-aš
^{GIŠ}TUKUL šu-[... / [^mKi-i]š-wa-aš-ša u₂-it nu-[...
/ [x x x x x] ha-at-r[i ... /Rs. vége/
Amikor Hakkarpili Zalpába m[ent ...] nekik (így)
beszért: „Ezt nekem a király a[dt]a [...] (Ha)
gonosz (dolgot) tart/csinál, legyenek
ellenségesek, és [...] töl. És fiaira és unokáira
kard sújtson!” Kišwa mondta: „[...] a Tapazzili-
hegyig legyőzte [...] legyőzték. Hosszú fegyvert¹²
(buzogányt?) követelek [...], legyen belőle
sok!” Így (szólt) Hak[karpili: „...]-tól követelem!”
Így (szólt) [... „...] és nekünk fegyvert [... Ki]šwa
jött és [...]

¹⁰ KBo 3.38 Rs.

¹¹ KBo 3.38 Rs. 26–37.

¹² ^{GIŠ}TUKUL GID₂.DA jelentése szó szerint „hosszú eszköz/szerszám”, de jelen esetben valószínűleg valamilyen fegyvert jelent, vö. SOYSAL 1989, 144., SOMMER-FALKENSTEIN 1938, 123., 131.

A szövegből nem derül ki pontosan, hogy Hakkarpili lázadt-e fel apja ellen,¹³ vagy a zalpaiak, Kišwával az élen, kezdeményezték a lázadást, és az apjához hú Hakkarpili életére törtek.¹⁴ A mintegy 25 sornyi törés után már nem Hakkarpili és Kiswa, hanem Happi, Tabarna és Tamnaššu a főszereplők. Happi alatt is harc dúl a hettiták és Zalpa között.¹⁵

^mHa-ap-pi₂-iš A-NA LU₂^{MEŠ} URU^{URU}Za-al-pa tar-ši-ki-
 izi-zi u₂-uk-wa at-ti-mi / U₂-UL a-aš-šu-uš šu-wa
^{URU}Ha-at-tu-ša he₂-en-ga-ni pa-a-un / U₃
 DUMU^{MEŠ} URU^{URU}Za-al-pa kat-tim-mi I ME ERIN₂^{MEŠ}
 ŠU-ŠI ku-it U₂-UL a-ki-ir / LUGAL-ša IŠ-ME ša-
 aš ia-an-ni-iš ^{URU}Ha-ra-ah-šu-aš a-ar-ša U₃
 ERIN₂^{MEŠ} URU^{URU}Za-al-pa / me-na-ah-ha-an-da u₂-it
 ša-an LUGAL-uš hu-ul-li-it ^mHa-a-ap-pi₂-i-ša iš-
 par₂-za-aš-ta / ^mTa-am-na-aš-šu-na hu-šu-wa-an-
 ta-an IS-BA-TU ša-an ^{URU}Ha-at-tu-ša u₂-wa-te-et
 [Happi] Zalpa lakóihoz (így) beszél: „Apámnál
 nem vagyok jó. Hattušába mentem vesztetre,
 Zalpa fiai velem (együtt), 100 harcos, hát nem
 meghalnának? A király hallotta (ezt), és
 felkerekedett. Harahšu városába ért. Zalpa
 csapatai szembe jöttek velem, (de) őket a király
 legyőzte. Happi elmenekült. Tamnaššut azonban
 élve gátolták el, és Hattušába vitték.

A konfliktus Zalpa két évig tartó ostromával és bevételével végződött – a hettiták elpusztították a várost.

A helyszín

Nem könnyű válaszolni azon egyszerű kérdésre, hogy az eseményeket hol helyezzük el az ókori Anatólia térképén. Ha csak a város nevét vesszük alapul, máris nehézségekbe ütközünk. Az Hettita Birodalmat megelőző óasszír korból fennmaradt szövegek Kaniš ugyanazon (II.) települési rétegének idejéből két Zalpát ismernek: egy saját önkormányzattal

¹³ Így GÜTERBOCK 1938, 102. sk., KLINGER 1996, 121., BEAL 2003, 21.

¹⁴ HELCK 1983 277. sk., hasonlóan SOYSAL 1989, 142.

¹⁵ KBo 22.2 Vs. 4–9. (dupéldául KBo 3.38 Vs. 20–25.).

rendelkező (*KĀRUM*) Zalpát, és egy önkormányzattal nem rendelkező kereskedelmi lerakat (*WABARTUM*) Zalpát.¹⁶ A korabeli szövegekben (Tuttul, Mari) felbukkan még a Zalwar/Zarwar/Zalbar, illetve Zalpah írásmód is – ezeket Forlanini véleménye szerint külön kell kezelni,¹⁷ ám ez az időbeli közelség és az írásmód hasonlósága miatt nem valószínű, az eltérések inkább az írások „rovására” írhatók. Annyi bizonyosnak látszik, hogy *KĀRUM* Zalpa, a jelentős kereskedelmi telep inkább Észak-Szíriában keresendő,¹⁸ *WABARTUM* Zalpa pedig Anatóliában.

Érdekesebb a szövegünkben a Zalpuwa/Zalpa megkülönböztetés, ez a lokalizáció szempontjából is tanulságos. A szövegünk következőképpen fogalmaz:¹⁹

ID₂-ša A-NA A.AB.BA KUR ^{URU}Za-al-pu-wa pe₂-
e-da-a[š ...

A folyó Zalpuwa ország tengeréhez vitte őket.

Később a szöveg kizárólag a Zalpa írásmódot használja.

Az Anitta-szövegben (CTH 1) is találunk Zalpa elhelyezkedésére vonatkozó adatokat, de sajnos ez sem visz közelebb bennünket a megoldáshoz:²⁰

ut-ne-e hu-u-ma-an-da ^{URU}Za-al-pu-az (Var.²¹:
Za]-al-pu-wa-za) an-da a-ru-na-az [IS-BAT ²²
oder a-ru-na-aš EL]-[QE₂ ²³

az összes országot Zalpa/Zalpuwa országtól, a tengertől elfoglaltam; VAGY

az összes országot Zalpa/Zalpuwa országtól a tengerig elfoglaltam.

Az első esetben Zalpa és a tenger összetartóznak tekinthető az ugyanazon ablativusi végződés okán, a második esetben viszont Zalpa és a tenger térbeli összefüggése már nem annyira szoros.

¹⁶ Ld. RGTC IV. 138. Az óasszír kereskedelemhez áttekintésképpen ld. PÁLFI 2000.

¹⁷ FORLANINI 2008, 75.

¹⁸ RÖLLIG 1978, ld. még MILLER 2001, 75. sk.

¹⁹ KBo 22.2 Rs. 3–4.

²⁰ KBo 3.22 Rs. 38.

²¹ KUB 36.98a Vs. 8.

²² NEU 1974,12., STEINER 1993, 590.

²³ CARRUBA 2003, 32., 112.

Visszatérve Zalpa és Zalpuwa megkülönböztetéséhez: az Anitta-szöveg újhettita másolata (KUB 36.98a) a „Zalpuwa” alakot használja, míg a régebbi szöveg a „Zalpa” alakot szerepelteti. A két változat közötti különbség csak a feltételezések szintjén ragadható meg: míg a „Zalpa” alak a várost, a „Zalpuwa” forma az országot jelölheti.²⁴

Anatólia a bronzkorban

Az anatóliai Zalpa legáltalánosabban elterjedt lokalizálása a Fekete-tenger partvidékén, Baфра környékére helyezi és İkiztepe dombjai alatt véli felfedezni a várost.²⁵ A forráshelyzet túlságosan ellentmondásos, hogy a végső döntés kimondható lenne.²⁶ Ezen azonosítással szemben több kétség is megfogalmazható. A Fekete-tenger vidéke mind a mai napig önálló földrajzi régiót alkot Anatóliában, a Pontos-hegység szinte áthatolhatatlan vonulatai elválasztják Közép-Anatóliától. İkiztepe ásatai azonban nem hozták meg a várt bizonyítékot az azonosítás számára, így az mára már nyugodt szívvel elvethető.²⁷ Egyes kutatók eleve elvetik a Fekete-tenger régióját a nehéz megközelítés miatt,²⁸ ám az utóbbi évek ásatai egyre

²⁴ OTTEN 1973, 58., hasonlóan HAJNAL 2003, 31., 36., 39.

²⁵ İkiztepe ásatója, U. BAHADIR ALKIM nyomán: *Anatolian Studies* 22 (1976) 56., ld. még BAHADIR ALKIM 1988, 196.

²⁶ Sok problémát vetnek fel azok a szövegek, amelyek Zalpát a kaškák által elpusztított területekkel hozzák kapcsolatba: Arnuwanda és Ašmunikal középhettita imája (CTH 375) Zalpát a kaškák által elpusztított országok között említi (KBo 27.21 Vs. ii. 22.). Szintén a kaška határvidék irányába mutatnak: VBoI 68 iii 4. (CTH 231.; L^UA-GRIG tisztségviselők listája) és KBo 4.13 i 21. (CTH 625; az AN.TAH.ŠUM^{SAR}-ünnep töredéke). Utóbbi szövegek értelmezéséhez ld. GÖTZE 1930. vö. STEINER 1993.

²⁷ DÖNMEZ-BEYAZIT 2008, 106.

²⁸ Például ÜNAL 1984, 90 n. 16.

inkább arra utalnak, hogy a hettiták számára megoldható volt az átjárás a hegyvonulatokon. Omyaağaç Höyüknél még ékírásos táblatöredékek és pecsétlenyomatok²⁹ is előkerültek – ez azt bizonyítja, hogy (legalábbis a hettita Újbirodalom idején, a Kr. e. 13. században) a hettiták számára ez a térség elérhető volt. Az Omyaağaç Höyük-i ásatás epigráfusa még azt sem tartja kizártnak, hogy a lelőhely Zalpával lehet azonos³⁰ – a feltárások előrehaladtával talán többet tudunk majd.

A Zalpa-szöveg recepciótörténete

Mint már utaltam rá, a szöveg recepciótörténete az 1930-as évekre megy vissza – a hosszú korszak teljes részletességgel való bemutatása meghaladja jelen írás kereteit, így csak a fő mozzanatokot emelem ki.

Kezdetben, amikor még csak az első töredék (KBo 3.38) állt rendelkezésre, a történeti szövegek közé sorolták – Forrer például I. Hattušilit jelölte meg a szöveg szerzőjeként.³¹ Elsőként Güterbock foglalkozott behatóbban a szöveggel, és szintén arra a következtetésre jutott, hogy „... *noha részleteiben anekdotaszzerűen kiszínezett, egészében azonban olyan dolgokról szól, amelyek a valós történeti szférába tartoznak*”.³² Fő motívumként Güterbock Zalpa Hatti-ellenes vétségeit jelölte meg.

Otten 1973-as szövegkiadása már tartalmazta az új tördéket (KBo 22.2), és új impulzusokkal gazdagította a kutatást: ő vetette fel, hogy Zalpa elpusztításának magyarázata a vérfertőzésről szóló történetben keresendő.³³ Bayun³⁴ és Cohen³⁵ szintén az incesztust (tágabb értelemben: az idegen szokásokat), illetve annak erkölcsi elítélését tekintették a kompozíció fő motívumának – anélkül, hogy a szöveg további részének figyelmet szenteltek volna.

Otten azokat az értelmezéseket is inspirálta, akik vándorlási és/vagy alapítási elméleteket dolgoztak ki a szöveggel kapcsolatban: Otten szerint ugyanis a szöveg (mesésnek tűnő) eleje a hettiták észak felőli bevándorlásának irodalmi leképezése.³⁶ Oettinger továbbvezette Otten eredeti

²⁹ Ld. CZICHON–KLINGER 2006.

³⁰ <http://www.nerik.de/ausgrabung/artikel/artikel.php?artikelid=15> (2008. november 16.).

³¹ BoTU 8.

³² GÜTERBOCK 1938, 101–102.

³³ OTTEN 1973, 62. sk.

³⁴ BAYUN 1994, 10–12.

³⁵ COHEN 2002, 76f.

³⁶ OTTEN 1973, 64.

gondolatát, és a szöveg alapján Anatólián belüli oda- és visszafelé történő vándorlásokat próbált rekonstruálni: véleménye szerint a hettiták az ós-anatóliaiakkal egy ideig a Fekete-tenger térségében éltek, majd dél felé vándoroltak.³⁷ Ezen az alapon népmozgások sorozatát olvashatnánk ki erőltetetten a szövegből: a Fekete-tengertől Anatólia belsejébe, utána a folyón Zalpába, majd a fiúk visszatérnek Nešába, végül (ha tényleg feleségül veszik lánytestvéreiket és uralkodnak Zalpában) újfent vissza Zalpába – lehetne a sort folytatni,³⁸ de ezek az elméletek (Oettingerét is beleszámítva) nélkülöznek minden valóság alapot, bizonyítani pedig nem lehet őket.

Egyes kutatók feltételezték, hogy a szöveg a korszak egyik jellegzetességét kívánja hangsúlyozni, mégpedig a nők kiemelkedő szerepét: erre példának Kaništ hozzák fel, ahol a szöveg szerint nyilvánvalóan egy királynő uralkodott. Áttekintve az óasszír táblákat, megállapítható, hogy más városokban (Amkuwa, Luhuzadia, Timilkia, talán Wahšušana is) is található nők uralkodók,³⁹ sőt Kanišből is van erre adatunk,⁴⁰ ám ez nehezen egyeztethető össze a Kanišből ismert királyok listájával.⁴¹ Echevarria nők által dominált társadalmat olvas ki a szövegből: a királynő a fiúgyermekeket nem neveli fel, csak a lányokat.⁴² Bin-Nun a szövegben átmenetet lát a matriarchátusból a patriarchátusba: a királynő megkísérli biztosítani a trónt a lányainak, ám a visszatérő fiúk már az (indoeurópai) patrilineáris örökösödési rend előhírnökei.⁴³

Meg kell említeni azon elméleteket is, amelyek etnikai konfliktusokat feltételeznek a szövegben elbeszélte események mögött, és Zalpát az őslakos hattiták kultúra fellegvárának tekintik, amely szükségszerűen összeütközésbe kerül a betelepülő hettitákkal.⁴⁴ Ezt a gondolatmenetet követve a Hettita Birodalom létrejöttét is felfoghatnánk a két népcsoport közötti harcra: a bevándorló hettiták (Kaniš/Neša központtal) legyőzik és alávetik az autochtón őslakosságot, a hattitákat (Zalpa központtal). Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ezek az elképzelések inkább anakronisztikusnak tekintendők – Bryce is felhívja arra a figyelmet, hogy az etnikai, kulturális és nyelvi határok nem egyeznek meg a politikai határokkal, hanem sokkal inkább kevert népességgel kell számolni, főleg a bronzkori Anatóliában.⁴⁵

³⁷ OETTINGER 2004, 363. skk.

³⁸ GILAN (2008, 306.) is felhívja erre a figyelmet.

³⁹ Ld. ORLIN 1970, 76. skk. táblázatos összeállítását.

⁴⁰ ATHE 62.35

⁴¹ FORLANINI 1995.

⁴² ECHEVARRIA 1987, 98.

⁴³ BIN-NUN 1975, 145.

⁴⁴ SINGER 1981, 131., KLINGER 1996, 125–126.

⁴⁵ BRYCE 2005, 13. skk.

Különböző népcsoportok éltek egymás mellett – sokkal inkább szociolingvisztikai tényezők határozták meg, hogy az adott esetben melyik nyelv bírt nagyobb jelentőséggel. A kontaktnyelvészeti kutatások is ebbe az irányba mutatnak: már az egészen korai időkben kimutatható a hatti és a luwi,⁴⁶ illetőleg a hettita és a luwi nyelv egymásra hatása,⁴⁷ az éppen aktuális hatalmi viszonyoknak megfelelő szubsztrátum-szupersztrátum helyzetben.

A 2000-es években a Zalpa-szöveg iránt újra felélenkült az érdeklődés. Ez leginkább egy új, teljes és kommentált szövegkiadás formájában nyilvánult meg, amely új töredékeket is tartalmaz,⁴⁸ amely tartalmazza az összes ismert tábla rajzát, részletes filológiai kommentárt, illetve modern szövegnyelvészeti módszerekkel végzett elemzést.⁴⁹ Az új megközelítés a szöveg narratív struktúráját veszi alaposabban górcső alá (ez teljesen újszerű a hettitológiában), és megállapítja, hogy a szöveg két része szorosan összefügg egymással, szerves egységet alkotva szintaktikai, ritmikai és retorikai rendszer tekintetében.⁵⁰ Szintén jelentős annak a kiemelése, hogy a szöveg fennmaradásának és többszöri lemásolásának oka kellett, hogy legyen – és ez az oka a szöveg propagandisztikus motiváltságában rejlett.⁵¹ A „Zalpa-mese” végső tanulságaként (a kommentátorok szerint) azt szűrhetjük le, hogy fel kell adni az egyéni ambíciókat, és alá kell rendelődni a központi hatalom érdekeinek.⁵²

Alapvető jelentőségűnek tekinthetők a szöveg értelmezésének szempontjából Gilan megállapításai, amelyek az interpretáció alapjául a szöveg második, történeti elbeszélésnek látszó felét jelöli ki.⁵³ Helyesen mutat rá, hogy Zalpa elpusztításának az oka abban a tényben keresendő, hogy a lakói támogatták a központi hatalom ellen lázadókat, akik ráadásul valószínűleg a királyi család tagjai voltak – ezzel véleményem szerint megadja a kulcsot a szöveg értelmezéséhez.

⁴⁶ GOEDEGEBUURE 2008.

⁴⁷ YAKUBOVICH 2008, 258–379.

⁴⁸ KUB 23.23 és KBo 26.126 – nem tartalmaznak új információkat.

⁴⁹ HOLLAND–ZORMAN 2007 – immáron ez a kiadás képezheti az újabb vizsgálódások alapját.

⁵⁰ HOLLAND–ZORMAN 2007, 90.

⁵¹ Uo. 92.

⁵² Uo. 107.

⁵³ GILAN 2007b 311. skk.

Politikai berendezkedés a Hettita Birodalom korai időszakában – hatalommegosztás a királyi családon belül

A Hettita Birodalom létrejöttét megelőző időszak politikai viszonyairól csak szórványos információkkal rendelkezünk.⁵⁴ Feltételezhető, hogy már az óasszír korban létező, meglehetősen bonyolult, az egyes uralkodó-családok és városok között működő szövetségi rendszerek által átszőtt kisállami struktúra átalakulásával jött létre az új hettita királyság, amely kezdeti fázisában nem sokban különbözhetett azoktól az államocskáktól, amelyeknek sokasága addig jellemezte Anatólia politikai térképét.⁵⁵

Valószínűleg az sem számított új politikai fejleménynek, hogy az uralkodó a királyi család egyes tagjaira bízta bizonyos területek kormányzását. A Hettita Birodalomban ezt a gyakorlatot már a legkorábbi időszakban is rendszerszerűen alkalmazták: a híres Telipinu-féle ediktum (CTH 19) történeti bevezetőjében részletes (noha kissé sablonos) leírást találunk arról, hogy miként kezdődött a hatalom megosztása a Hettita Birodalomban:⁵⁶

ka-ru-u₂^mLa-ba-ar-na-aš LUGAL.GAL e-eš-ta na-
pa DUMU^{MEŠ}-ŠU ŠEŠ^{MEŠ}-ŠU LÚ^{MEŠ}ga-e-na-aš-še-
eš-ša LU₂^{MEŠ} ha-aš-ša-an-na-aš-ša-aš U₃
ERIN₂^{MEŠ}-ŠU ta-ru-up-pa-an-te-eš e-še-ir // nu
ut-ne-e te-pu e-eš-ta ku-wa-at-ta-aš la-ah-ha-ma
pa-iz-zi nu LÚKUR-an ut-ne-e ku-ut-ta-ni-it tar-
ah-ha-an har-ta // nu ut-ne-e har-ni-in-ki-iš-ki-it
nu ut-ne-e ar-ha tar-ra-nu-út nu-uš a-ru-na-aš ir-
hu-uš i-e-it ma-a-na-aš la-ah-ha-az-ma EGIR-pa
u₂-iz-zi nu DUMU^{MEŠ}-ŠU ku-iš-ša ku-wa-at-ta ut-
nene pa-iz-zi // URUHu-u-piš-na URUTu-u-wa-nu-
wa URUNe-na-aš-ša URULa-a-an-da URUZa-al-la-ra
URUPar-šu-ha-an-ta URULu-u-uš-na nu ut-ne-e ma-
ni-ia-ah-hi-eš-ki-ir nu URU^{DIDL.HI.A} GAL.GAL^{TIM}
ti-it-ti-ia-an-te-eš e-šir

Régen Labarna volt a nagykirály. Fiai, testvérei, rokonai, családtagjai és csapatai egységesek

⁵⁴ Ehhez ld. szerény próbálkozásom: STIPICH 2008.

⁵⁵ FORLANINI 2008, 80–81.

⁵⁶ Kompozit szöveg HOFFMANN 1984, 12. skk. alapján.

voltak. Az ország kevés volt. Akárhova hadba vonult, az ellenség országát erővel legyőzte. Az országokat legyőzte és megfosztotta hatalmuktól. A tengert tette határukká. Amikor visszatért a hadjáratról, mindegyik fia elment valamelyik országba. Hupišnában, Tuwanuwában, Nenaššában, Landában, Zallarában, Paršuhantában, Lušnában kormányozták az országot. A nagyvárosok jól el voltak látva.

Ez a gyakorlat a Telipinu-szöveg szerint nemcsak Labarnára, hanem utódára, Hattušilire is igaz: szinte szó szerint megismétli ugyanezt.

Sajnos nagyon töredékes szöveg, de valószínűleg hasonló helyzetről számol be egy gyűjteményes tábla, illetve másolata:⁵⁷

20. LUGAL].GAL

21. mānšan ANA ^{GIS}GU.ZA ABI-IA e]-[eš]-ha-ha-at-ti na-pa ut-ni-e hu-[u]- [ma]-an ma-ni-ia-[ah-ha-ah-ha-ti?

22. nat (?) ANA DUMU.MEŠ-IA henkun] šu-me-eš ma-ni-[ia]-[ah]-ha-it-ten [nu] a-bi-[ia x x x x
... nagykirály. Amikor apám trónjára leültem, az egész országot (var.: országomat) kiosztottam. Rábíztam fiaimra: „Ti kormányoztok!” ...

Közismert, hogy a Hettita Birodalomban elég gyakoriak voltak a királyi családon belüli véres konfliktusok, amelyek jelentősen gyengítették a központi hatalom tekintélyét, sőt nemegyszer az egész birodalmat a pusztulás szélére sodorták.

Nem véletlen tehát, hogy a hettita historiográfiai-politikai irodalomban már igen korán tematizálják ezt a kérdéskört. I. Hattušili politikai végrendeletében (CTH 6) a beteg uralkodó szenvedélyes szavakkal sorolja elő családtagjainak gaztetteit, és figyelmeztet az uralkodói családon belüli összetartás és összefogás szükségességére:⁵⁸

⁵⁷ KUB 26.71, var. KUB 36.98b. – valószínűleg CTH 18, az Ammuna-kronika töredékei. Érdekes módon KUB 26.71 első 19 sora az Anitta-szöveg másolatát tartalmazza.

⁵⁸ KUB 1.16 2-12., 47-47. Hosszan lehetne még idézni a vonatkozó részeket.

ka-a-ša ar-[ma-ni-ia-ah-ha-at nu-uš-ma-aš TUR-la-an] / La-ba-ar-na-an te-nu-un [a-pa-a-aš-wa-aš-ša-an e-ša-ru LUGAL-ša-an-za] / DUMU-lama-an hal-zi-ih-hu-un [nu-uš-ši tag₂-ga-li-ia-nu-un par₂-ga-nu-nu-na-an] / nu-uš-ši a-ap-pa-an hu-wa-iš-ki-[nu-un a-pa-a-aš-ma TUR-aš U₂-UL u-wa-u-aš u-wa-at-ta-at / U₂-UL iš-ha-ah-ru-wa-at-ta-at U₂[-UL-aš gi-en-zu-wa-it] / e-ku-na-aš-ša-aš na-aš U₂-UL gi-[en-zu-wa-la-aš] // LUGAL-ša-an e-ip-pu-un na-an-za-kan₂ [ša-aš-ti-im-mi ar-nu-nu-un] / nu ku-it na-ma-az DUMU.SAL+KU^{TI}-ŠU [U₂-UL ku-iš-ki ša-al-lanu-zi LUGAL-aš ut-tar] / U₂-UL da-a-aš nu an-na-aš-ša-aš MUŠ[-aš ku-it ut-tar nu a-pa-a-at da-a-aš] / nu-uš-ši ŠEŠ.MEŠ-uš SAL+KU.MEŠ-uš [ud-da-a-ar e-ku-na pi₂-e-da-eš-kir nu a-pi₂-enza-an] / ud-da-a-ar iš-ta-ma-aš-ki-[it ... [šu-me-en-za-an] u₂-e-it-na-aš ma-a-an pa-an-ku-ur-še-me-it [1^{EN}] e-eš-du / [ku-u-ru-ur] nu-wa-an e-eš-du ši-i-el-el IR₃.MEŠ-ŠU [IŠ-TU 1 AMA ha-aš-ša-an-te-eš ...

Most beteg lettem, de én téged, az ifjú Labarnát hívtalak: „Ő üljön ott (a trónon)!” Én, a király, fiamnak hívtam őt, átöleltem őt, felemeltem őt, gondoskodtam róla, de ő nem mutatkozott érdemesnek. Nem könnyezett, nem mutatott részvétet, ellenséges és kegyetlen. Én, a király, megragadtam őt, ágyamhoz hívtam: „Hát még mit? Senki sem nevelné fel a lánytestvérének a fiát!” De a király szavát nem fogadta meg, hanem az anyjáét, a kigyóét fogadta meg. Fivérek és nővérek csak ellenséges szavakat vittek neki, és ezekre hallgatott. ...

Közületek, mint egy farkastól, a rokonságotok egy(séges) legyen, ellenségeskedés ne legyen többet. Alattvalói (mintha) 1 anyától születtek (volna).

Érdekes módon ebben a szövegben találunk a Zalpa-szöveghez hasonló történetet:⁵⁹

[a-ut-te-en DUMU-la]-ma-an ^mHu-uz-zi-ia-an
LUGAL-ša-an A-NA ^{URU}Tap-pa-aš-ša-an-da / [iš-
ha-a-an i-ia-nu]-na a-pi₂-e-ma-an e-ip-pir nu-uš-ši
ku-uš-tu-e-eš-ki-ir / [nu-mu ku-u-ru-ri-i-ra]-ah-
hi-ir at-ta-aš-ta-aš-wa SAG.DU-še-it wa-ag-ga-ri-
ia / [^{URU}Tap-pa-aš-ša-an-da-aš-wa ša]-al-la E₂-ir
ku-e-ne na-at-ta / [par₂-ku-nu-ut-ta-ri] zi-ga par₂-
ku-ia-a-tar i-ya // [LUGAL-ša ^mHu-uz-zi-ia-an
kat]-ta e-ip-pu-un ...

Nézzétek fiamat, Huzziyát! Én, a király Tappašanda város felett úrrá tettem. De azok [ti. a város lakói] megragadták őt, és gonoszságot műveltek vele és ellenem hadba vonultak: „Atyád feje ellen lázadj fel! Tappašanda palotái nincsenek megtisztítva; te végezd el a tisztítást!”⁶⁰ Én, a király letettem Huzziyát. ...

A történet folytatásában kiterjedt lázadás bontakozik ki, rablás, fosztogatás és öldöklés vette kezdetét – elképzelhető, hogy a Zalpa-szöveg kitörtött részeiben⁶¹ is ilyesfajta elbeszélés található.

Zalpa-szöveg - történeti forrás?

A Zalpa-szövegben számos érdekes adalékot találunk a Hettita Birodalom korai időszakának politikai berendezkedésére vonatkozóan: kölcsönös segítségnyújtáson alapuló békeszerződéseket, diplomáciai házasságkötéseket, adatokat egyes települések hatalmi struktúrájáról⁶² – valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy több kutató történeti forrásként kezeli a Zalpa-szöveget, vagy legalábbis reálisnak tűnő részeit. Ennek az attitűdnek egyik jellemző példája Richard Beal 2003-as tanul-

⁵⁹ KUB 1.16 63–68.

⁶⁰ Feltehetőleg valamiféle rituális tisztátalanságra gondolhatnak – netán vér tapad a paloták falához?

⁶¹ KBo 3.38 Rs. 36. skk., Vs. 15. sorig.

⁶² Ld. STIPICH 2008, 259. skk.

mánya, amely I. Hattušili elődeinek kérdésével foglalkozik:⁶³ Beal a Zalpa-szöveget elsőrangú történeti forrásnak tekinti,⁶⁴ és nem kis energiát fektet abba, hogy a szövegben szereplő, ám név szerint meg nem nevezett hetita uralkodókat beazonosítsa más forrásokból ismert királyokkal. Nem ő az egyetlen kutató, akit a több, meg nem nevezett uralkodó hasonló erőfeszítésekre csábított: Oğuz Soysal disszertációjában az elsők között próbálkozott hasonlóval,⁶⁵ de Jörg Klinger is foglalkozott a kérdéssel⁶⁶ (hogy csak a modernebb feldolgozásokat említsük).

Véleményem szerint nem véletlen, hogy a szöveg nem említi meg konkrét királyneveket, tehát az említett kutatók (és mindazok, akik a Zalpa-szövegben elbeszélte eseményeket konkrét helyszínhez és időponthoz kívánják kötni,) gyakorlatilag szélmalom-harcot folytatnak.

Van a hettita korpusznak egy jól körülhatárolható része, amelynek szövegei – a Zalpa-szöveghez hasonlóan – nem konkrétan, hanem általános elnevezésekkel (király, király apja, stb.) operálnak.⁶⁷ Ezek közül kiemelkedik az ún. Palota-krónika (CTH 8,9), amely sajnos csak későbbi másolatokban maradt fenn, ráadásul igen töredékesen, de a hagyomány vonala valószínűleg ugyanabba az irányba mutat, mint a Zalpa-szöveg esetében.⁶⁸ Szintén történeti-elbeszélő jellegű szöveggel állunk szemben, amely anekdotaszerű történeteket tartalmaz a király apjának főszereplésével – a középpontban általában valamiféle erkölcsi gyengeség, véttség, illetve annak méltó megbüntetése áll, például:⁶⁹

UM-MA LUGAL.GAL-MA URUKu-uš-ša-ri A-BI
LUGAL [NINDA^{tu-n}]i-in-ki / pa-aš-ši-la-an IS-BAT
še pa-i-ir HUR.SAG-i [...] / pa-ri-ir-še
LÚNINDA.DU₃.DU₃ hu-u-up-pi₂-ir ku-i-da [IS-
BAT pa-aš-ši-l]a-an šal-li-in / ša-an ha-at-ta-an-
ni-ir ša-an ša-mi-[nu-ir

Így (szól) a király: Kuššarában a király apja a tunik-kenyérben egy követ talált. A hegyen [...] tűz gyulladt, a péket megverték, mert követ találtak. Őt megverték és eltá[volították].

⁶³ BEAL 2003.

⁶⁴ BEAL 2003, 21. skk.

⁶⁵ SOYSAL 1989, 139. sk.

⁶⁶ KLINGER 1996, 118. sk.

⁶⁷ Vö. PECCHIOLI DADDI 1994.

⁶⁸ A Palota-krónika legújabb feldolgozása: DARDANO 1997.

⁶⁹ Kompozit szöveg DARDANO 1997, 28–29. alapján.

A szöveg értelmezésében a kutatás arra az álláspontra helyezkedett, hogy a történeteket egyfajta intészként mesélték a jövő generációjának, hogy a királyi rendelkezéseinek tartós érvényt szerezzenek – így erősítve a királyi hatalom tekintélyét és megteremtve a birodalom egységét.⁷⁰ Van olyan értelmezés is, amely a szöveget a hettita ünnepek kontextusába helyezi, és az egyes történeteket szcenírozott előadásokként képzelel el⁷¹ – a két interpretáció természetesen nem zárja ki egymást, hanem inkább meg is erősíti: ha a történeteket valóban újra és újra eljátszották, akkor a pedagógiai hatás erősebb lehetett.

Véleményem szerint a Zalpa-szöveget is hasonló kontextusban kell értelmezni. Ha a történet egy részének volt is valós történeti magja (Zalpa és Hatti konfliktusa), célja nem az, hogy visszaidézze a múlt (régmúlt) eseményeit, hanem, hogy egy konkrét kérdésben: a hatalom családon belüli megosztásának elméleti és gyakorlati kérdésében egy példabeszéd jellegű történet keretei között állást foglaljon. Pontosán ezért nem is kell behelyettesíteni az „üresen hagyott” királyneveket, mert nem a konkrét események képezik a történet magját, hanem az általános mondanivaló: a hatalom családon belüli megosztása nem vezet jóra, és ha mégis gyakorolják, akkor nagy körültekintéssel és óvatossággal kell eljárni.

Gilan mutatott rá, hogy a történet második részében a hettita hercegek több generációban megismétlődő lázadása, illetve ezen lázadások támogatása az a mozzanat, amely Zalpa elpusztítását kiváltja.⁷² A hangsúly a hettita hercegeken, azaz a politikai hatalomnak a családon belüli megosztásán van – ahogyan azt a Telipinu-ediktum korábban idézett epizódjában olvashattuk.

Mégis: a Hettita Birodalomban bevett szokás volt, hogy a királyi család prominens tagjai vezető tisztségeket töltöttek be fontos államigazgatási feladatkörökben. Ők voltak a „Nagyok” (GAL), ők birtokolták a legjelentősebb pozíciókat: a testőrség parancsnoka, a legfelsőbb kocsihajtó, főpohárnok stb. Mindemellett betölthettek adminisztratív és katonai funkciókat is a birodalom különböző pontjain.⁷³ Nem egy nagykirályt ismerünk, aki trónra lépése előtt fontos funkciókat töltött be: I. Šuppuliuma katonai parancsnokként jelentős területeket hódított vissza a birodalom számára, mielőtt a jogos trónörökös (vagy uralkodó) meggyilkolásával elfoglalta volna a trónt.⁷⁴ Nem kell különösebben bemutatni III. Hattušili karrierjét

⁷⁰ Klinger in TUAT Ergänzungslieferung 2001, 61.

⁷¹ GILAN 2007a.

⁷² GILAN 2007b, 313. sk.

⁷³ Ld. Imparati in KLENGEL 1999, 321. skk.

⁷⁴ Ld. II. Muršili I. pestisimáját: CTH 378.I.

sem, aki a kadeši csatában a hettita csapatok egyik főparancsnoka, majd a testőrség főparancsnoka, végül pedig Hakpišša alkirálya volt – hogy aztán letaszítsa a trónról unokaöccsét, Urhi-Tešubot.⁷⁵ Az sem kizárt, hogy a királyi család tagjainak (vagy legalábbis a trónörökös) számára létezett egyfajta *cursus honorum*, amelyet végig kellett járni, hogy az illető alaposan felkészülhessen az állam irányításának feladataira.⁷⁶

Gilan helyesen kapcsolja össze a történet (mesés) elejét a második rész (történeti) elbeszélésével (és ezzel erősíti meg Holland és Zorman vizsgálatainak eredményét): nemhogy a 30 trónörökös túl sok egy birodalomnak, hanem 2 is: „... a vérfertőzésről szóló mese erőteljes és hatásos allegóriát kínál nem csak az azt követő történeti narratívához, hanem ahhoz az akut politikai problémához is, amely végigkísérte a Hettita Birodalom egész történetét”.⁷⁷ Abban is egyetérthetünk Gilannal, hogy a Zalpa-szöveg világos, didaktikai célokkal megfogalmazott historiográfiai mű,⁷⁸ ám jelen sorok írója nem tartja valószínűnek, hogy a célcsoportja a szöveg „saját kora” lenne – ezt egyrészt lehetetlen pontosan meghatározni, másrészt pedig nem másolták volna még az újhettita korban is. Márpedig a fennmaradt példányok nagy része az újhettita korból származó másolat.⁷⁹

Mindent egybevéve valószínűnek látszik, hogy a Zalpa-szöveg valóban a Hettita Birodalom történetét végigkísérő problémát: a hatalommegosztás elméleti és gyakorlati kérdéseit egy fiktív, propagandisztikus történet keretében tematizálja, függetlenül konkrét történelmi eseményektől. Ha voltak is konfliktusok Hatti és Zalpa között, azok immáron egy fiktív történeté stilizálódtak abból a célból, hogy egy fontos mondanivalót hozzanak.

*

A hettiták valószínűleg komolyan vették saját figyelmeztetésüket, és megkísérelték a politikai rendszerüket finomítani. Ennek részletes vizsgálata túlmutat ezen írás keretén, ezért csak pár szóval szeretném felvázolni a következő korszakok tendenciáit.

⁷⁵ Ld. III. Hattušili önéletírását: CTH 81

⁷⁶ IV. Tudhaliya esetében ez eléggé valószínűnek látszik, vö. IMPARATI 1995.

⁷⁷ GILAN 2007b 315. Ezek után azonban nehezen érthető, hogy miért kezdi el Gilan is (uo. 316–317.) a történetben szereplő személyek konkrét beazonosítását boncolgatni.

⁷⁸ GILAN 2007b, 318.

⁷⁹ Ld. <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/> Vö. VAN DEN HOUT 2002 (különösen 866. skk.).

A struktúra stabilitásának megszilárdításában nagyjából a középhettita kortól kezdve bevezették a központi rendelkezéseket, hűségesküvet, szerződéseket. Ahogy Pecchioli Daddi fogalmaz: „*Megfogalmazásuk abból az igényből nőtt ki, hogy mindenre kiterjedő, mindenkor érvényes, hivatalos irányelveket fektessenek le.*”⁸⁰ Ennek megfelelően a Hettita Birodalom igazgatási rendszerét a középhettita korban, I/II. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodása alatt gyökeresen átalakították – de ennek az átalakulásnak a gyökerei valószínűleg korábbi időszakra nyúlnak vissza. A Zalpa-szöveg talán a fejlődés egyik lépcsőfokát jelezheti.

Felhasznált irodalom

- BAYUN 1994 = BAYUN, Lilia: The Legend about the Queen of Kanis: A Historical Source? JAC 9 (1994) 1–13.
- BEAL 2003 = BEAL, Richard: The Predecessors of Hattušili I. In: Beckman, Gary – Beal, Richard – McMahon, Gregory (eds.): Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion on His 65th Birthday. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003. 13–35.
- BIN-NUN 1975 = BIN-NUN, Shoshana: The Tawananna in the Hittite Kingdom. Heidelberg: Winter, 1975. [TH 5.]
- BRYCE 2005 = BRYCE, Trevor: The Kingdom of the Hittites. Oxford. University Press. 2005. (Revised.)
- CARRUBA 2003 = CARRUBA, Onofrio: Anitta Res Gestae. Pavia: Italian University Press, 2003. [StMed 13.]
- COHEN 2002 = COHEN, Yoram: Taboos and Prohibitions in Hittite Society. A Study of the Hittite Expression natta āra (‘not permitted’). Heidelberg: Winter, 2002. (TH 24.)
- CZICHON-KLINGER 2006 = CZICHON, Rainer Maria – KLINGER, Jörg: Interdisziplinäre Geländebegehung im Gebiet von Oymaağaç-Vezirköprü / Provinz Samsun. MDOG 138 (2006) 157–197.
- DARDANO 1997 = DARDANO, Paola: L’Aneddoto e il racconto in eta’ antico-hittita: la cosiddetta „Cronaca di Palazzo”. Roma: Editrice „Il Calamo”, 1997.
- DERCKSEN 2008 = DERCKSEN, J.G. (ed.): Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period. Leiden: Nederlands Instituut for het Nabije Oosten, 2008. (Old Assyrian Archives, Studies, Vol. 3.)

⁸⁰ PECCHIOLI DADDI 2005, 280.

- DÖNMEZ-BEYAZIT 2008 = DÖNMEZ, Şevkez – BEYAZIT, Aslıhan Yurtsever: A general look at the Central Black Sea region during the Middle Bronze Age and a new approach to the Zalpa problem in the light of new evidence. In: DERCKSEN 2008, 101–135.
- ECHEVARIA 1987 = ECHEVARIA, F.: Déjà les Amazones. L'origine anatolienne d'un archétype constitutif des récits amazoniens. *Hethitica* 8 (1987) 95–103.
- FORLANINI 1995 = FORLANINI, Massimo: The Kings of Kaniš. In: Carruba, Onofrio – Giorgieri, Mauro – Mora, Clelia (ed.): *Atti del II congresso internazionale di hittitologia*. Pavia: Gianni Iuculano Editore, 1995. 123–132.
- FORLANINI 2008 = FORLANINI, Massimo: The historical geography of Anatolia and the transition from the *kārum*-period to the Early Hittite Empire. In: DERCKSEN 2008, 57–86.
- GILAN 2007a = GILAN, Amir: Bread, Wine and Partridges – A Note on the Palace Chronicle (CTH 8). In: Groddek, Detlev – Zorman, Marina (Hg.): *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2007. [DBH 25.] 299–304.
- GILAN 2007b = GILAN, Amir: How many princes can the land bear? – Some thoughts on the Zalpa text (CTH 3). *SMEA* 49 (2007) 305–318.
- GOEDEGEBUURE 2008 = GOEDEGEBUURE, Petra M.: Central Anatolian languages and language communities in the Colony period: A Luwian-Hittian symbiosis and the independent Hittites. In: DERCKSEN 2008, 137–180.
- GÖTZE 1930 = GÖTZE, A.: Bemerkungen zu dem hethitischen Text AO 9608 des Louvre. *RHA* 1 (1930) 18–30.
- GÜTERBOCK 1938 = GÜTERBOCK, Hans Gustav: Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200. *ZA* 44 (1938) 45–149.
- HAAS 1977 = HAAS, Volkert: Zalpa, die Stadt am Schwarzen Meer und das althethitische Königtum. *MDOG* 109 (1977) 15–26.
- HAJNAL 2003 = HAJNAL, Ivo: Troia aus sprachwissenschaftlicher Sicht. Die Struktur einer Argumentation. Innsbruck, 2003 (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 109)
- HELCK 1983 = HELCK, Wolfgang: Zur ältesten Geschichte des Hatti-Reiches. In: Boehmer, R.M. – Hauptmann, H. (Hg.): *Beiträge zur Altertumskunde Vorderasiens. Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz: Zabern, 1983. 271–281.
- HOFFMANN 1984 = HOFFMANN, Inge: Der Erlass Telipinus. Heidelberg: Winter, 1984. [TH 11.]

- HOLLAND-ZORMAN 2007 = HOLLAND, Gary B. – ZORMAN, Marina: The Tale of Zalpa. Myth, Morality and Coherence in a Hittite Narrative. Pavia: Italian University Press, 2007. [StMed 19.]
- VANDEN HOUT 2002 = van den HOUT, Theo: Another view of Hittite Literature. In: de Martino, Stefano – Datti, Franca Pecchioli (ed.): *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati*. Tomo II. Firenze: LoGosima, 2002. 857–878.
- IMPARATI 1995 = IMPARATI, Fiorella: The Apology of Hattušili III. or designation of his successor? In: van den Hout, Theo P.J. – de Roos, Johan (ed.): *Studio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*. Istanbul. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul. 1995. 143–157.
- KLENGEL 1999 = KLENGEL, Horst: *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Leiden: Brill, 1999. [HdO I/34]
- KLINGER 1996 = KLINGER, Jörg: *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1996. [StBoT 37.]
- LEWIS 1980 = LEWIS, Brian: *The Sargon Legend. A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero Who was Exposed at Birth*. Cambridge: American Schools of Oriental Research, 1980.
- MILLER 2001 = MILLER, Jared L.: Anum-Hirbi and His Kingdom. *AoF* 28 (2001) 65–101.
- NEU 1974 = NEU, Erich: *Der Anitta-Text*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1974. [StBoT 18.]
- OETTINGER 2004 = OETTINGER, Norbert: Zur Einwanderung und ersten Entfaltung der Indogermanen in Anatolien. In: Meyer, Jan.Waalke – Sommerfeld, Walter (Hg.): *2000 v. Chr. Politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*. Saarbrücken, SDV. [CDOG 3.] 357–369.
- OTTEN 1973 = OTTEN, Heinrich: Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa. Wiesbaden: Harrassowitz, 1973. [StBoT 17.]
- OTTEN 1974 = OTTEN, Heinrich: Königin von Kaniš. In: Garelli, Paul (ed.): *Le palais et la royauté. XIXe Rencontre Assyriologique Internationale*. Paris: Geuthner, 1974. 301–303.
- PÁLFI 2000 = PÁLFI Zoltán: A szellemi élet rekonstruálásának lehetőségei az ókori Kanišban. *Sic Itur ad Astra* 12 (2000) 89–12.
- PECCHIOLI DADDI 1994 = PECCHIOLI DADDI, Franca: Il re, il padre del re, il nonno del re. *Oriens Antiqui Miscellanea* 1 (1994) 75–91.

- PECCHIOLI DADDI 2005 = PECCHIOLI DADDI, Franca: Die mittelhethitischen išhiul-Texte. *AoF* 32 (2005) 280–290.
- SINGER 1981 = SINGER, Itamar: Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millenium B.C. *JIES* 9 (1981) 119–134.
- SOMMER-FALKENSTEIN 1938 = SOMMER, Ferdinand - FALKENSTEIN, Adam: Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.) München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1938. (Hildesheim: Gerstenberg, 1974^R)
- SOYSAL 1989 = SOYSAL, Oğuz: Muršili I. – Eine historische Studie. (Diss.) Würzburg. (megj. 1994.)
- STEINER 1993 = STEINER, Gerd: Acemhöyük – Kārum Zalpa „im Meer“. In: Mellink, Machteld J. – Porada, Edith – Özgüç, Tahsin (ed.): *Aspects of Art and Iconography: Studies in Honor of Nimet Özgüç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993. 579–599.
- STIPICH 2008 = STIPICH Béla: Piyusti és segítői. Politikai berendezkedés Közép-Anatóliában a Hettita Birodalom létrejöttének előestéjén. In: Rab Virág – Dévényi Anna – Sarlós István (szerk.): *5. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2008. 256–267.
- ÜNAL 1984 = ÜNAL, Ahmet: Nochmals zur Geschichte und Lage der hethitischen Stadt Ankuwa. *SMEA* 24 (1984) 87–107.
- ÜNAL 1986 = ÜNAL, Ahmet: Das Motiv der Kindesaussetzung in den altanatolischen Literaturen. In: Hecker, Karl – Sommerfeld, Walter: *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale Münster, 8.-12. 7. 1985*. Berlin: Reimer, 1986. 129–136.
- <http://www.mesas.emory.edu/hittitehome/CTHHP.html>
<http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>

Rövidítések jegyzéke

AoF	=	Altorientalische Forschungen
ATHE	=	Kienast, Burkhardt: Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer - Basel. Berlin: de Gruyter, 1960. [Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie]
BoTU	=	Forrer, Emil: Die Boghazköi-Texte in Umschrift. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1922
CDOG	=	Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft
CTH	=	LAROCHE, Emmanuel: Catalogue des Textes Hittites. Paris, Klincksieck, 1971 ²
DBH	=	Dresdner Beiträge zur Hethitologie
HdO	=	Handbuch der Orientalistik
JAC	=	Journal of Ancient Civilisations
JIES	=	Journal of Indo-European Studies
Kbo	=	Keilschrifttexte aus Boğazköy
KUB	=	Keilschrifturkunden aus Boğazköy
MDOG	=	Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft
RGTC	=	Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes
RHA	=	Revue Hittite et Asiatique
RIA	=	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie
Rs.	=	Recto (előlap)
SMEA	=	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
StBoT	=	Studien zu den Boğazköy-Texten
StMed	=	Studia Mediterranea
TCL	=	Textes Cunéiformes, Louvre
TH	=	Texte der Hethiter
TUAT	=	Texte aus der Umwelt des Alten Testaments
VboT	=	Götze, Albrecht: Verstreute Boghazköi-Texte. Marburg, 1930.
Vs	=	Verso (hátlap)
ZA	=	Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie

